Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondunun qrant layihəsi çərçivəsində
nəşr olunmuşdur

Vəli Baxşəliyev

I KÜLTƏPƏ VƏ ONUN ƏTRAFINDA ARXEOLOJİ ARAŞDIRMALAR

BAKI – ELMİN İNKİŞAFI FONDU – 2017

Elmi redaktorlar:

İsmayıl HACIYEV
AMEA-nın həqiqi üzvü

Lauren RİSTVET
Dr., dosent

Elmi məsləhətçi:

İsa HƏBİBBƏYLİ
AMEA-nın həqiqi üzvü

Rəyçilər:

Hidayət CƏFƏROV
tarix elmləri doktoru, professor

Abbas SEYİDOV
tarix elmləri doktoru, professor

V.B.Baxşəliyev. I Kültəpə və onun ətrafında arxeoloji araşdırmalar. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2017. – 272 səh.

Monoqrafiyada I Kültəpə ətrafında aşkar olunan yeni arxeoloji abidələr haqqında məlumat verilmişdir. Neolit, Eneolit və Tunc dövrünə aid yeni aşkar olunmuş arxeoloji abidələr Naxçıvanda qədim mədəniyyətlərin meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələləri yenidən dəyərləndirməyə imkan verir.

Monoqrafiya araşdırıcılar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Monoqrafiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun qrant layihəsi çərçivəsində çap olunmuşdur: Qrant № EİF-2012-2(6)-39/28/5

Bu əsər 27 avqust 2012-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu tərəfindən Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyində qeydiyyatdan keçirilmiş və əsərin qeydiyyatı haqqında 7297 nömrəli Şəhadətnamə (qeydiyyat nömrəsi: 04/C-6470-12) verilmişdir.

ISBN: 978-9952-516-02-9

© Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Elmin İnkişafı Fondu, 2017
© V.B.Baxşəliyev, 2017

Издана при финансовой поддержке
Фонда Развития Науки
при Президенте Азербайджанской Республики

Вели Бахшалиев

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В КЮЛЬТЕПЕ-I И ЕГО ОКРЕСТНОСТЯХ

БАКУ – ФОНД РАЗВИТИЯ НАУКИ – 2017

Научные редакторы:

Исмаил ГАДЖИЕВ
действительный член НАНА

Лаурен РИСТВЕТ
Д-р, доцент

Научный консультант:

Иса ГАБИББЕЙЛИ
действительный член НАНА

Рецензенты:

Гидает ДЖАФАРОВ
доктор исторических наук, профессор

Аббас СЕИДОВ
доктор исторических наук, профессор

В.Б. Бахшалиев. Археологические исследования в Кюльтепе-I и его окрестностях. – Баку: Фонд Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики, 2017. – 272 стр.

В монографии приведена информация об археологических памятниках, выявленных на окрестностях Кюльтепе-I. Памятники, относящиеся к неолиту, энеолиту и эпохе бронзы, позволяют изучать некоторые вопросы, связанные с происхождением и развитием древних культур.

Монография предназначена для исследователей и широкого круга читателей.

Книги издана при финансовой поддержке Фонда Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики:
Грант № EİF-2012-2(6)-39/28/5

Этот труд зарегистрирован 13 марта 2014 года Фондом Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики в Агентстве по Авторским Правам Азербайджанской Республики и выдано свидетельство № 7297 (номер регистрации: 04/C-6470-12).

ISBN: 978-9952-516-02-9

© Фонд Развития Науки
при Президенте Азербайджанской Республики, 2017
© В.Б. Бахшалиев, 2017

Publication is financially supported
by the Science Development Foundation
under the President of the Republic of Azerbaijan

Veli Bakhshaliyev

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN KULTEPE-I AND ITS VICINITY

BAKU – FUND OF DEVELOPMENT OF SCIENCE – 2017

Scientific Editors:

İsmayıl HAJIYEV
Full Member of ANAS

Lauren RISTVET
Dr., Assoc. Professor

Scientific consultant:

İsa HABİBBAYLİ
Full Member of ANAS

Reviewers:

Hidayat JAFAROV
Doctor of Historical Sciences, professor

Abbas SEYİDOV
Doctor of Historical Sciences, professor

V.B. Bakhshaliyev. Archaeological Researches In Kultepe-I And Its Vicinity. – Baku: Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan, 2017. – 272 p.

The monograph provides information about new archaelogical monuments revealed on the vicinity of Kultepe-I. Recently discovered archaeological monuments of Neolith, Eneolith and Bronze era allow to re-evaluate a number of issues related to the formation and development of ancient cultures in Nakhchivan.

The monograph is intended for researchers and wide range of readers.

Monograph was published within the grant project of the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan:
Grant № EİF-2012-2(6)-39/28/5

This work was registered at the Copyright Agency of the Republic of Azerbaijan by the Science Development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan on August 27, 2012 and the Certification with number 7297 has been issued (registration number 04/C-6470-12) for the registration of this work.

ISBN: 978-9952-516-02-9

© Science Development Foundation
under the President of the Republic of Azerbaijan, 2017
© V.B. Bakhshaliyev, 2017

"...Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmişi, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyatı olan ölkəmizin həm dünəninə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır...."

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Neolit dövrünə aid məişət-təsərrüfat kompleksi

(I Kültəpə)

MÜNDƏRİCAT / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

GİRİŞ..15
2013-CÜ İLDƏ KÜLTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ
ARXEOLOJİ TƏDQİQATLAR..17
KÜLTƏPƏDƏ 2014-CÜ İLİN
ARXEOLOJİ ARAŞDIRMALARI..22
I KÜLTƏPƏ ƏTRAFINDAKI ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİN
VƏ KERAMİKA MƏMULATININ TƏSNİFİ..28
KERAMİKA MƏMULATININ PARALELLƏRİ..59
NƏTİCƏ..65

ВВЕДЕНИЕ..67
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ
В ПОСЕЛЕНИИ КЮЛЬТЕПЕ В 2013 ГОДУ..69
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ
В ПОСЕЛЕНИИ КЮЛЬТЕПЕ-I В 2014 ГОДУ..71
ИССЛЕДОВАНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ВБЛИЗИ
КЮЛЬТЕПЕ-I И ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ
КЕРАМИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ..73
ПАРАЛЛЕЛИ КЕРАМИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ..94
ЗАКЛЮЧЕНИЕ..101

INTRODUCTION..........103
ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS
AT THE SETTLEMENT OF KULTEPE-I IN 2013..........105
ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS
IN THE SETTLEMENT OF KULTEPE-I IN 2014..........107
ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS
AND TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF POTTERY..........109
PARALLELS OF POTTERY..........121
CONCLUSION..........128

SEÇİLMİŞ BİBLİOQRAFİYA / ИЗБРАННАЯ БИБЛИОГРАФИЯ
/ SELECTED BIBLIOGRAPHY..........130

GİRİŞ

Naxçıvan MR-in ərazisi tarixin müxtəlif dövrlərinə aid arxeoloji abidələrlə zəngindir. Naxçıvanın arxeoloji abidələri yalnız Azərbaycanın, Cənubi Qafqazın və Yaxın Şərqin deyil həmçinin dünya tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Lakin Naxçıvanın qədim tarixini əks etdirən bəzi problemlər, xüsusilə Neolit dövrünə aid abidələr, Eneolit və Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı problemlər tam şəkildə öyrənilməmişdir. Naxçıvançay vadisində yerləşən I Kültəpə abidəsi Sovet dövründə geniş tədqiq edilsə də yaşayış yerində Neolit təbəqəsinin varlığı ilə bağlı aydınlaşdırılmamış məsələlər hələ də qalmaqdadır. Bir çox qafqazşünas alimlər I Kültəpədə Neolit dövrünün varlığını qəbul etsələr də, digərləri bu məsələni sual altına almışlar. Digər tərəfdən bu regionda I Kültəpə kimi nadir çoxtəbəqəli abidənin olmasına baxmayaraq indiyədək Naxçıvanın şərq hissəsində Neolit və Eneolit dövrünü əhatə edən yeni arxeoloji abidələr aşkar olunmamışdır. Şərur rayonu ərazisində yeni Eneolit abidələrinin aşkar olunması, İran Azərbaycanında, Culfa-Mərənd ətrafında Eneolit abidələrinin varlığı bu məsələnin yenidən araşdırılmasını zəruri etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyə yardımı ilə I Kültəpə yaşayış yeri və onun ətrafındakı abidələr 2013-2014-cü illərdə yenidən tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Araşdırmalar nəticəsində I Kültəpə ətrafında Neolit dövründən başlayaraq Orta əsrlərədək Naxçıvan tarixinin böyük bir dövrünü əhatə edən əlliyə yaxın arxeoloji abidə aşkar olunmuşdur. Yeni aşkar olunan arxeoloji matetiallar istər Neolit, Eneolit, istərsə də Tunc dövrü ilə bağlı problem məsələlərin həlli üçün, xüsusilə Naxçıvanın dağlıq və dağətəklərinin məskunlaşdırılması ilə bağlı problemlərin araşdırılmasına imkan yaradır. Yeni abidələrin tədqiqi Naxçıvanda yaşayan qədim tayfaların Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqələrinin Naxçıvan abidələrinin Yaxın Şərqdəki mövqeyini yenidən dəyərləndirməyə imkan verir.

I Kültəpə ətrafındakı abidələrin tədqiqi bu regionun Neolit dövründən başlayaraq məskunlaşdırıldığını və Yaxın Şərqin tarixində mühüm rol oynadığını göstərir. Cənubi Qafqazın başlıca xammal mənbələrinə, o cümlədən obsidian və mis yataqlarına giriş bu ərazidən olduğu üçün bu region uzun müddət ərzində Yaxın Şərq ölkələri üçün əhəmiyyətini itirməmişdir. Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqələrin inkişaf etməsində bilavasitə Naxçıvanda yerləşən xammal mənbələrinin də mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

Naxçıvan abidələrinin geniş şəkildə araşdırılması abidələrimizə dövlət qayğısının nəticəsidir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev müxtəlif mədəniyyətlərin izlərini daşıyan Naxçıvan abidələrinin tədqiq edilməsinin vacibliyini dəfələrlə qeyd etmişdir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda tədqiqatların aparılması, həmçinin tarixi abidələrin qorunub saxlandığı Azərbaycan Tarixi Muzeyində araşdırmaların genişləndirilməsi üçün xüsusi fərmanlar vermişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və araşdırılması həmişə Naxçıvan MR Ali Məclisi sədrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dövlət qayğısının nəticəsidir ki, hər il Naxçıvan ərazisində aparılan araşdırmalar nəticəsində onlarla yeni abidə aşkar olunur.

Biz Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi üçün əlverişli şərait yaradan Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fonduna, onun icraçı direktoru Elçin Babayevə, Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbova, AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri akademik İsmayıl Hacıyevə, Kültəpə və Sirab kənd sakinlərinə dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

2013-CÜ İLDƏ KÜLTƏPƏ YAŞAYIŞ YERİNDƏ ARXEOLOJİ TƏDQİQATLAR[1]

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda erkən əkinçilik mədəniyyətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti olan abidələrdən biri də Naxçıvanda yerləşən Kültəpə yaşayış yeridir. Yaşayış yeri arxeoloji ədəbiyyata həmçinin I Kültəpə adı ilə daxil olmuşdur. Məlum olduğu kimi, bu abidənin tədqiqi XX əsrin 50-ciillərində başlanmışdır. O.H.Həbibullayev yaşayış yerinin ən aşağıda yerləşən "1a" təbəqəsini Neolit dövrünə, "1b" təbəqəsini isə Eneolit dövrünə aid etmişdir (Həbibullayev, 1959, c. 14). Lakin tədqiqatçı sonrakı əsərlərində bu fikirdən imtina edərək hər iki təbəqəni Eneolit dövrünə aid etmişdir (Абибуллаев, 1982, c. 24). Kültəpənin "1a" təbəqəsi bir müddət arxeoloji ədəbiyyatda Eneolit mədəniyyəti kimi xarakterizə edilsə də (Мунчаев, 1982, c. 93-131) hazırda abidənin bu təbəqəsi Neolit dövrünə aid edilməkdədir (Нариманов, 1987, c. 133; Kushnareva, 1997, p. 30-40; Seyidov, 2003, s. 21, 39-40). Kültəpə son vaxtlaradək Naxçıvanda Neolit dövrünə aid edilən yeganə abidə idi[2]. Kültəpənin Neolit dövrünə aid təbəqəsinin materialları yaxşı nəşr edilmədiyindən və karbon analizlərinin nəticələri köhnəldiyindən Azərbaycanın bu qədim diyarının Neolit dövrü haqqında bitkin məlumat əldə etmək olduqca çətindir. Buna görə də Kültəpə yaşayış yerində 1951-1964-cü illərdə aşkar olunan arxeoloji materialların yenidən araşdırılaraq nəşr edilməsi nəzərdə tutulmuşdur[3]. Digər tərəfdən 2006-cı ildən Duzdağda aparılan araşdırmalar qədim duz mədənlərinin daha çox Naxçıvançay vadisində yerləşən abidələrlə bağlı olduğunu göstərir. Belə ki, Duzdağda aşkar olunan əmək alətlərinin bənzərləri I Kültəpə və II Kültəpə yaşayış yerlərində daha çox rast gəlinir. Mədən sənayesinin meydana gəlməsi və inkişafı tarixinin öyrənilməsi üçün də Kültəpə yaşayış yerinin tədqiqinə ehtiyac vardır. Kültəpə yaşayış yerinin Neolit və Eneolit dövrü haqqında geniş məlumat əldə etmək və təbəqələrin necə saxlandığını aydınlaşdırmaq məqsədi ilə 2013-cü ildə burada kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar

[1] Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir, qrant № EİF-2012-2(6)-39/28/5/. Araşdırmalara həmçinin Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzi maliyə yardımı etmişdir.

[2] Hazırda Naxçıvanda Neolit dövrünə aid yeni abidələr aşkar olunmuşdur. Bax: *Bakhshaliyev V., Seyidov A.* New Findings from the Settlement of Sadarak (Nakhchivan-Azerbaijan) // Anatolia Antiqua, XXI, 2013, p. 1-21.

[3] Bu iş AMEA NB və Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzinin xüsusi layihəsi əsasında yerinə yetiriləcəkdir.

aparılmışdır. Araşdırmalar Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzinin əməkdaşları ilə birlikdə aparılmışdır. Yaşayış yerində 2013-cü ildə aparılan araşdırmaların məqsədi Neolit və Eneolit dövrünə aid sağlam qalmış təbəqələri müəyyənləşdirmək və gələcək araşdırmalar üçün təməl yaratmaqdan ibarət idi.

Kültəpə yaşayış yerində 2013-cü ildə iki sahədə qazıntı aparılmış, iki sahədə isə təmizləmə işləri aparılmışdır[4]. Birinci qazıntı sahəsi O.H.Həbibullayevin vaxtilə tədqiqat apardığı sahənin kənarında (**A** kvadratı, sahəsi 5x5m) qoyuldu. Bu sahədəki qazıntılar zamanı abidənin üzərində qazılmış çuxurların müasir dövrə aid məişət qalıqları ilə dolduğu müəyyən olundu. Məişət qalıqları təmizləndikdən sonra Eneolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət qalıqları ilə zəngin olan təbəqə aşkar olundu. Qazıntı sahəsi uçub-tökülmüş kərpic tikintinin qalıqları ilə örtülmüşdü. Tədqiqat zamanı bir-birini əvəz edən bir neçə tikinti qatının olduğu müəyyən edilmişdir. Eyni rəngli təbəqədə divar qalıqlarını aşkar etmək çətin olsa da 1,5 m dərinlikdə dairəvi formalı kərpic divarın qalıqlarını müəyyən etmək mümkün oldu. Divarın yalnız bir hissəsi salamat qalmışdı. Kəsikdə gildən hazırlanmış kərpic və möhrə bloklar aydın şəkildə seçilirdi. Divar qalığı 0,8 m hündürlükdə saxlanmışdı. Otaq qalığının iç tərəfində saxlanan mədəni qatlar onun uzun müddət istifadə onun olunduğunu və döşəmənin tədricən yüksəldiyini göstərir. Onun içəri tərəfində Eneolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət qalıqları, o cümlədən dairəvi formalı ocaqlar aşkar olundu. Ocaqların içərisi boz rəngli küllə dolmuşdu. Onların müxtəlif dərinlikdə yerləşməsi ocaqların tez-tez yer dəyişdiyini göstərirdi. Ocaqların ətrafında sərt gil döşəmənin üzərinə kül yayılmış, bəzi yerlərdə döşəmə qızarmışdı. Bununla belə bu sahədə maddi-mədəniyyət qalıqları, o cümlədən keramika məmulatı olduqca az idi. Erkən Tunc dövrünə aid az miqdarda keramika yalnız üst laylarda aşkar olunmuş, alt laylarda isə ona rast gəlinməmişdir. Beləliklə müəyyən olundu ki, abidənin bu hissəsində Tunc dövrü təbəqəsi O.H.Həbibullayevin tədqiqatları zamanı tamamilə tükənmişdir. Bu isə Neolit dövrünə aid təbəqənin bir qisminin toxunulmaz qaldığını göstərirdi. Bu sahədən götürülən kömürün analizi e.ə. 5490-cı ili göstərmişdir.

İkinci qazıntı sahəsi (**B** kvadratı, sahəsi 5x5m) yaşayış yerinin toxunulmamış hissəsində, mədəni təbəqənin varlığı ehtimal olunan yerdə qoyuldu[5]. Abidənin bu hissəsində məscid tikildiyi üçün qazıntı aparmaq çətin idi. Buna baxmayaraq seçilən sahədə tədqiqat başlandı. Bu sahədəki araşdırmalar yaşayış yerinin orijinal

---

[4] Qazıntı sahələri müəyyənləşdirilərkən yerli əhalinin, o cümlədən 1951-1964-cü il qazıntılarında iştirak edən sakinlərin fikirlərindən yararlanılmışdır. Bizə kömək etdiklərinə görə Kültəpə kəndinin sakinlərinə minnətdarlığımızı bildiririk.

[5] Kənd sakinlərinin verdiyi məlumata görə abidənin bu hissəsində vaxtilə həyətyanı sahə olmuşdu.

meylini müəyyən etməyə imkan verirdi. Təpənin ətəyində Erkən Tunc dövründə və müasir dövrdə məskunlaşma olduğu üçün bu dövrə aid maddi-mədəniyyət qalıqları Neolit materialları ilə qarışmışdı. Qarışıq təbəqə sahənin cənub-qərb hissəsində 1,2m dərinliyədək davam edirdi. Sahənin digər hissəsində isə yalnız Son Neolit və Eneolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar olunurdu. Bu hissədə kül yığınları və kərpic tikintilərin qalıqlarına rast gəlinirdi. Tədqiqat zamanı 0, 3 m dərinlikdə düz kərpic divarın qalığı aşkar olundu. Divarın eni 0,4 m, qalınlığı 0,2 m, uzunluğu 1,8 m idi. Lakin sahənin kiçikliyi və layların incəliyi tikintilərin planını müəyyən etməyə imkan vermirdi. Qazıntının kəsiyində bir-birini əvəz edən dörd tikinti qatının olduğu aydın seçilirdi. Lakin tikintilər güclü dağıntıya uğradığından və başlıca olaraq qazıntı sahəsindən kənarda qaldığından onların planını izləmək mümkün deyildi. Qazıntı 1,7 m dərinliyə çatdıqda kərpic divar qalığı aşkar olundu. Bu divar da əsasən sahədən kənarda qaldığı üçün onun ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmadı. Divarın eni 0, 3 m idi. Bu dərinlikdə artıq bütün sahədə Neolit dövrünə aid qarışıq olmayan təbəqə aşkar olundu. Bu təbəqədə aşkar olunan keramika məmulatı Neolit dövrünün sonu və Eneolit dövrünün əvvəlləri üçün xarakterik idi. Araşdırmalar Neolit dövrünə aid təbəqələrin yaxşı saxlandığı yerləri müəyyən etməyə imkan verdi. B sahəsindən götürülən kömür analizi e.ə. 5903-cü ili göstərmişdir.

Kültəpə yaşayış yerinin köhnə qazıntı sahəsində aparılan təmizləmə işləri mədəni təbəqənin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verdi. Birinci kəsik təmizləməsi abidənin qərb hissəsində idi. Burada aparılan təmizləmə işləri Kür-Araz mədəniyyətinə aid təbəqələrin tükəndiyini, qalan təbəqənin yalnız Neolit dövrünə aid olduğunu göstərdi. İkinci sahədə 3 m hündürlükdə təmizləmə aparıldı. Məlum oldu ki, aşağı qatlarda bir-birini əvəz edən mədəni laylar incə olmuşdur. Üst layda isə daha qalın tikinti qalığına rast gəlinirdi. Ola bilsin ki, bu, möhrə tikintilərin qalın divarlı olması ilə bağlı olmuşdur. Abidənin üzərindən 2, 1 m dərinlikdə aşkar olunan binanın qalıqları 1, 5 m hündürlükdə qalmışdı. Onun içərisində ocaq qalığı var idi. Kəsikdən məlum olur ki, bina konusvari formada olmuşdur. Aşkar olunan arxeoloji materiallar başlıca olaraq Son Neolit və Eneolit dövrünün əvvəllərinə aid idi.

Ümumiyyətlə, araşdırmalar yaşayış yerinin müəyyən hissəsində Neolit və Eneolit təbəqələrinin kifayət qədər qaldığını göstərdi ki, bu da gələcək tədqiqatların istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verdi.

Araşdırma zamanı Kültəpə yaşayış yerindən xeyli miqdarda obsidian parçaları, obsidian alətlər, sümük alətlər və keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. 2013-cü il mövsümündə keramika məmulatı daha çox B sahəsində aşkar olunmuşdur. Keramika

məmulatının bir qismi Erkən Tunc dövrünə aiddir. Demək olar ki, Erkən Tunc dövrünün bütün mərhələləri təmsil olunmuşdur. Erkən Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bir qismi qara, bir qismi isə çəhrayı rənglidir. Çəhrayı və qara rəngli bəzi parçaların saman qarışıq gildən hazırlanması diqqətçəkicidir. Eneolit mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini daşıyan Kür-Araz keramikası vaxtilə O.H.Həbibullayevin qazıntıları zamanı da aşkar olunmuşdu (Абибуллаев 1982, с. 130). Yeni tapıntılar bu yaşayış yerində Kür-Araz mədəniyyətinin ilk mərhələsinin Kültəpədə mövcud olduğunu bir daha təsdiq edir. Keramika məmulatının bəzisinin içərisində daraqvari alətin izləri saxlanmışdır. Məlum olduğu kimi, bu tip keramika Naxçıvanda Şortəpə, I Maxta və Ərəbyengicə və digər yaşayış yerlərində də aşkar olunmuşdur. Ovçulartəpəsindən götürülən kömür analizlərinin nəticələri Kür-Araz mədəniyyətinin Naxçıvanda e.ə. V minilliyin sonunda formalaşdığını deməyə imkan verir.

Keramika məmulatının böyük bir qismi Son Neolit və Eneolit dövrünün əvvəllərinə aiddir. Bu dövrə aid keramika başlıca olaraq qırmız rəngdə saman qarışığı çox olan gildən bişirilmişdir. Qablar əldə hazırlanmış qeyri-bərabər bişirilmişdir. Bəzi parçaların üzərində həsir izləri qalmışdır. Qabların oturacağı başlıca olaraq yastıdır. Bu Ovçulartəpəsinin yuvarlaq oturacaqlı qabları ilə kontrast təşkil edir. Belə hesab edirik ki, bu fərq xronoloji fərqdir. Kültəpənin keramika məmulatının hazırlanmasında Neolit dövrü üçün xarakterik xüsusiyyətlər izlənir (Şəkil 1). Bu xüsusilə qabların formasında özünü aydın göstərir. Onlar başlıca olaraq qabarıq və silindrik formalıdır. Qabların qaba hazırlanmış yastı oturacaqları xaricə doğru çıxıntılıdır. Bəzi keramika məmulatında yuvarlaq, yaxud yastı qabarıq bəzəmələr vardır. Bu tip bəzəmələr başlıca olaraq Neolit keramikası üçün xarakterikdir. Bu tip qablar O.H.Həbibullayevin qazıntıları zamanı "1a" və "1b" təbəqələrində aşkar olunmuşdur (Həbibullayev, 1959, tablo, 19-25). Şübhə yoxdur ki, Kültəpənin keramikası Neolitin dövrünün sonu üçün xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir.

Araşdırmalar zamanı aşkar olunan arxeoloji materialların bir qismi obsidian alətlərdən ibarətdir. Ümumiyyətlə həm obsidian alətlərin çox rastlanması, həm də xeyli miqdarda istehsal çıxarının aşkar olunması alətlərin yaşayış yerində emal edilərək hazırlandığını təsdiq edir. Məlum olduğu kimi, I Kültəpə yaşayış yeri vaxtilə Cənubi Qafqaz abidələrinin Naxçıvan-Mil-Muğan ərazi qrupunda xarakterizə olunmuşdur (Мунчаев, 1982, с. 93-131). Bu qrupun xarakterik cəhəti saman qarışıq keramikanın üstünlük təşkil etməsidir. Bununla belə, Şimal-Qərbi İran (Cənubi Azərbaycan), Ararat vadisi və Şərqi Anadolu ilə gözəçarpan bənzərliklər vardır. Fikrimizcə, bu tayfalararası əlaqələrin intensivliyi ilə bağlı olmuşdur. Uzaq ərazilərlə iqtisadi əlaqələrin olduğu

obsidian məmulatının istifadəsi ilə də təsdiq olunur. Bəlli olduğu kimi, Naxçıvanda və İranda obsidian yataqları yoxdur. Ən yaxın obsidian yataqları Zəngəzur silsiləsindədir. Lakin təccübləndiricidir ki, Kültəpə sakinləri Göyçə hövzəsində yerləşən Göyhasar və Qutansar (Бадалян, Кикодзе, Коль, 1996, с. 257) kimi uzaqda yerləşən obsidian yataqlarından da istifadə etmişlər. Kültəpə obsidianının böyük hissəsi Göyhasar (50%) və Sünikdən (28%) gəlmişdir. Digər yataqların obsidianı azdır. Kültəpə Göyhasar obsidianına görə, indiki Ermənistan abidələri də daxil olmaqla, Araz vadisində üstün mövqeyə malik olmuşdur. Tədqiqatlar göstərir ki, Mərənd yaxınlığında yerləşən Kültəpə abidəsində başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə olunmuşdur (Farhang Khademi et al., 2013, p. 1964). Əliköməktəpəsi obsidianının böyük bir qismi (85%) Sünikdən gətirilmişdir (Бадалян, Кикодзе, Коль, 1996, с. 259). Urmiya hövzəsində yerləşən yaşayış yerləri də başlıca olaraq Sünik obsidianından istifadə etmişdir. Tədqiqatçılar Sünik obsidianının Naxçıvan ərazisindən keçərək İrana, həmçinin Urmiya hövzəsinə yayıldığını düşünməkdədirlər (Farhang Khademi et al., 2013, p. 1964). Ehtimal ki, Kültəpə yaşayış yerinin strateji cəhətdən əlverişli mövqedə olması digər yaşayış yerlərini də obsidianla təmin etməyə imkan vermişdir.

KÜLTƏPƏDƏ 2014-CÜ İLİN ARXEOLOJİ ARAŞDIRMALARI

2014-cü ildə Naxçıvanda Neolit dövrünün yeganə abidəsi olan I Kültəpədə tədqiqatlar davam etdirilmişdir. Məlum olduğu kimi, bəzi tədqiqatçılar bu abidənin Neolit dövrünə aid olmasına şübhə ilə baxırdılar. Bu məsələni aydınlaşdırmaq məqsədi ilə I Kültəpə yaşayış yerində və onun ətrafında araşdırmalar genişləndirildi. Tədqiqatların nəticəsində Naxçıvanda Son Neolit və Eneolit dövrünə aid yeni abidələrin olduğu müəyyən edilmişdir. İlk tədqiqat işləri I Kültəpə abidəsində aparılmışdır. 2013-cü ildə yaşayış yerində 5x5 m ölçüdə iki qazıntı sahəsi açılmış (A və B sahəsi), iki sahədə isə kəsiklər təmizlənilərək yaşayış yerində mədəni təbəqənin xüsusiyyətləri və abidənin stratiqrafiyasını dəqiqləşdirmək üçün cəhd göstərilmişdir. Bu qazıntılar müəyyən uğurla nəticələnsə də Sovet dövründəki qazıntının dərinliyi müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Odur ki, 2014-cü ildə tədqiqatlar davam etdirilmiş, abidənin stratiqrafiyasını müəyyən etmək üçün C şurfu (2x5 m) qoyulmuşdur. Tədqiqat zamanı bu sahədə hələ Sovet dövründən qalma xeyli məişət tullantılarının olduğu müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın gedişində Sovet dövründəki qazıntıların dərinliyi müəyyənləşdirilmiş, abidənin tarixini müəyyən etmək üçün karbon nümunələri əldə edilmişdir. Tədqiqat zamanı Neolit və Eneolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri əldə edilmişdir. Aparılan araşdırmalar zamanı O.H.Həbibullayevin müəyyən etdiyi bəzi səviyyələri müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur ki, bu da abidənin yenidən tarixləndirilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

2014-cü ildə C sahəsi ilə yanaşı A sahəsində də qazıntılar genişləndirilmişdir (10x10m). Bu sahədə aparılan qazıntılar zamanı Son Neolit dövrünə aid əmək alətləri, keramika məmulatı və tikinti qalıqları aşkar edilmişdir. Divar qalıqlarının bəzisi düz, bəzisi oval planlıdır. Araşdırma zamanı döşəmə qalıqları, onun üzərində toplanmış keramikaya təsadüf edilmişdir. Divarlar güclü eroziyaya uğradığından yaşayış binalarının planını müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Lakin döşəmələrin altında bir neçə skelet qalığı aşkar olunmuşdur. Skeletlər bükülü vəziyyətdə dəfn edilmiş və çox pis saxlanmışdı.

2014-cü ildə qazıntılar B sahəsində (5x5 m) də davam etdirilmişdir. Sahədə tədqiqatların 2 m dərinliyə çatmasına baxmayaraq müasir dövrə aid məişət qalıqları aşkar olunmaqda idi. Lakin sahənin şimal-şərq hissəsində sağlam təbəqənin olduğu müəyyən edilmişdi. Bu hissədə aparılan qazıntılar zamanı Son Neolit dövrünə aid tikinti qalıqları, əmək alətləri və keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Qazıntı 1,8 m dərinliyə çatdıqda divar qalığına rast gəlindi. Divarın eni 50 sm idi. Divarın şimal tərəfində 1,5x1,5 m sahədə döşəmə qalıqları, döşəmənin üzərində keramika parşaları aşkar olundu. Tədqiqat zamanı kiçik bir hissəsi saxlanılan divar qalığının dairəvi formada olduğu müəyyənləşdirildi. Lakin bu divar tamamilə eroziyaya uğrayaraq dağılmışdı. Dairəvi formalı evin içərisindən obsidiandan hazırlanmış əmək alətləri aşkar olundu.

İkinci divar qalığı qazıntı sahəsinin cənub hissəsində aşkar olundu. Bu divar düz planlı idi. Divarın saxlanmış hissəsinin qalınlığı 10 sm, eni 0, 4 m, uzunluğu 1, 8 m idi. Onun içəri tərəfində iki ədəd dördkünc formalı çıxıntı var idi. Divarın ətrafında aparılan təmizləmə işləri zamanı əmək alətlərinin parçaları və bir bəzək əşyası aşkar olunmuşdur.

Qazıntı zamanı müəyyən edildi ki, bu hissə təpənin ətəyi olduğundan sonrakı dövrlərdəki məskunlaşma zamanı təbəqə bu hissədə qarışmışdır. Sahənin kiçik olması isə məişət təsərrüfat komplekslərini müəyyənləşdirməyə çətinlik törədirdi. Odur ki, mədəni təbəqənin sağlam olduğu hissədə yeni qazıntı sahəsi qoymaq qərarlaşdırıldı. Yeni qazıntı sahəsi D kodu ilə işarələndi.

D sahəsində tədqiqatlar 6x10 m ərazidə davam etdirildi və Son Neolit dövrünə aid yaşayış binalarının qalıqları əldə edildi. Araşdırmalar zamanı evlərin dairəvi, oval və dördkünc formalı olduğu müəyyən olundu. Evlərin yaxınlığında dairəvi formalı iş yerlərinin qalıqları, əmək alətlərinin olduğu aşkara çıxarıldı.

Birinci divar qalığı yer səthindən 5 sm dərinlikdə, qazıntı sahəsinin cənubunda aşkar olundu. Divar yarımdairəvi formalı idi. Böyük bir hissəsi sahədən kənara çıxırdı. Onun planını izləmək üçün qazıntı sahəsi cənuba doğru genişləndirildi (1x5 m). Nəticədə divarın böyük bir hissəsi aşkar olundu. Binanın diametri 3, 29 m idi. Dairəvi formalı binanın içəri tərəfində diametri 0,7 m olan ocaq var idi. Ocaq təmizlənərkən keramika və heyvan sümüyünün qalıqları aşkar olundu. Dairəvi formalı binanın yaxınlığında, onun şərq tərəfində dördkünc formalı otağın qalıqları da aşkar olundu. Bu otağın uzunluğu 2, 7 m, salamat qalan hissəsinin eni 65-70 sm idi. Onun da mərkəzi

hissəsində dairəvi formalı ocaq var idi. Ocağın diametri 1, 9 m idi. Ocaq təmizlənərkən keramika, heyvan sümükləri və obsidian alətlərin qalıqları aşkar olundu.

Araşdırmalar bu böyük divarın bir neçə tikinti dövrü ərzində istifadə olunduğunu və yaşayış binalarını əhatə etdiyini göstərir. Onun cənub-qərb tərəfində arakəsmə divarlarla seqmentşəkilli bölüm yaradılmışdı. Ehtimal ki, bu bölüm ərzaq ehtiyyatı saxlamaq üçün istifadə olunmuşdur. Bu hissədən gil qab parçaları aşkar olundu. Bu hissədə həmçinin dairəvi formalı iş yerinin qalıqları da aşkar olundu. Ocağın içərisində bir neçə yerdə kiçik həcmli, dairəvi formalı ocaqların da aşkar olunması yaşayış sahəsinin tez-tez dəyişdiyini göstərir. Bu evin ətrafında aparılan tədqiqatlar zamanı dairəvi formalı ocaqlar aşkar olunmuş, qazıntı sahəsinin şimal tərəfində bir yerə yığılmış iri həcmli dən daşları onun yaxınlığında isə dairəvi formalı iş yerininin olduğu müəyyən edilmişdir.

İkinci tikinti qatı qazıntı sahəsinin şimal yarım hissəsində, bəzən düz, bəzən də oval planlı olan kərpic divarların qalıqlarından ibarətdir. Divar qalıqlarının eni 25-45 sm arasında dəyişir. Bu sahədə dairəvi formalı iş yerlərinin və ocaqların qalıqları, həmçinin dən daşları aşkar olunmuşdur. Bu hissənin qədim insanlar tərəfindən istifadə olunan iş sahəsi olduğunu demək olar. Ehtimal ki, bu divar iş yerlərini və yaşayış sahəsini əhatə etmişdir.

Üçüncü tikinti qatı iri dairəvi binanı iki hissəyə bölən kərpic divarın qalıqları ilə təmsil olunmuşdur. Yarım dairəvi divarla bu divar arasında ocaqlara və dairəvi formalı iş yerlərinə rast gəlindi. Digər qismdə isə keramika parçaları və əmək alətlərinin qalıqları aşkar olunurdu.

Dördüncü tikinti qatına iki binanın qalığı aiddir. Onların biri dairəvi formalıdır. Binanın bir qismi qazıntı sahəsindən kənara çıxmışdır. Diametri 1, 85 sm-dir. Divarların eni 23-25 sm-dir. Bu binanın içərisi təmizlənərkən bəzi yerlərdə daş döşəmə qalıqları aşkar olunmuşdur. Evin içərisindən keramika məmulanı, əmək alətlərinin qalıqları, heyvan sümükləri, obsidian və çaxmaqdaşı parçaları aşkar olunmuşdur.

İkinci bina oval formalıdır. Bu binanın da bir qismi qazıntı sahəsindən kənara çıxmışdır. Evin içərisində daş döşəmə qalıqları, keramika nümunələri, daş həvəng, obsidian parçaları və heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Evin diametri 1, 9-1, 7 m arasındadır. Divarın eni 20 sm-dir. Divar 13-15 sm hündürlüyündə saxlanmışdır. Onun içərisində dairəvi formalı ocaq olmuşdur.

Arxitektura qalıqlarının araşdırılması onların bir sıra kərpicdən inşa edildiyini təsdiq edir. Lakin onlar güclü eroziyaya məruz qaldığından kərpiclərin ölçüsünü müəyyən etmək mümkün olmamışdır.

Beşinci tikinti qatına qazıntı sahəsinin cənubunda aşkar olunan dairəvi formalı ocaq yeri aiddir. Onun diametri 1, 2 m, divarının qalınlığı 26 sm-dir. İçərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. İçərisindən keramika və heyvan sümükləri aşkar olunurdu. Bu tikinti qatına həmçinin dairəvi formalı iş yeri də aiddir. Onun diametri 1, 10-1, 55 m arasında idi. İş yerinin qərb tərəfində diametri 30-33 sm olan dairəvi formalı ocaq aşkar olunmuşdur.

2013-cü ildə aparılan araşdırmalar zamanı ikinci kəsikdə təmizləmə işləri başa çatdırılmamışdı. Bu il həmin kəsikdə araşdırmalar davam etdirilmiş və abidənin böyük bir qisminin kəsiyi alınmışdır. Burada aparılan araşdırmaların digər sahədəki tədqiqatlarla, xüsusilə C sahəsindəki tədqiqatlarla müqayisəsi abidənin ümumi stratiqrafiyasını müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunan arxeoloji materialların əksər hissəsi keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatı başlıca olaraq saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq bəzən yaxşı, bəzən isə qeyri-bərabər bişirilmişdir. Qabların divarları arasında bişməmiş boz, yaxud qara rəngli lay vardır. Qabların xarici səthi yaxşı cilalanmışdır. Keramika məmulatının əksər hissəsi çəhrayı rəngdə bişirilmiş, cilalanmışdır. Rəng tonları sarı və qəhvəyi arasında dəyişməkdədir. Boz rəngli keramika məmulatı olduqca azdır. Qabların çeşidi də azdır. Küpə tipli qablar az miqdardadır. Onlar başlıca olaraq silindrik-qabarıq gövdəli banka tipli qablardan və kasalardan ibarətdir. Kasa tipli qablar konusvari, bəzən isə silindrik konusvari formadadır. Onlardan bəzisinin ağzının kənarında silindrik deşiklər açılmışdır. Deşiklər açılma texnikasına görə Eneolit qablarında olan deşiklərdən fərqlənir. Araşdırma deşiklərin qab bişirildikdən sonra açıldığını göstərir. Banka tipli qabların oturacağı xaricə doğru çıxıntılıdır. Bəzi qabların gövdəsinin yuxarı hissəsində yastı-silindrik qulpşəkilli çıxıntılar var.

Keramika məmulatı Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Neolit keramikası ilə bənzərdir. Bu tip keramika məmulatı Şomutəpə, Molla Nağı təpəsi, Göytəpə, Urmiya hövzəsində Hacı Firuz yaşayış yerindən məlumdur. D sahəsindən götürülən kömürün analizi e.ə. 6014-cü ili göstərmişdir.

Əmək alətləri daşdan və sümükdən hazırlanmışdır. Alətlərin bir qismi obsidian və çaxmaqçdaşındandır. Ümumiyyətlə, araşdırmalar Kültəpə yaşayış yerində obsidian alətlərə üstünlük verildiyini təsdiq edir.

2013-2014-cü illərdə aparılan araşdırmalar zamanı I Kültəpə ətrafında Eneolit dövrünə aid xeyli abidənin olduğu müəyyən edilmiş, bu abidələrin Cənubi Qafqazın xammal mənbələrinə, xüsusilə obsidian yataqlarına gedən yol üzərində olduğu ehtimal edilmişdi[6]. Bu məsələni ətraflı araşdırmaq və I Kültəpə ətrafındakı məskunlaşmanın tarixini dəqiqləşdirmək məqsədilə bu abidələrin bir neçəsində araşdırma aparıldı. Araşdırma obyekti olaraq Şorsu və Zirincli yaşayış yerləri seçildi.

Şorsu yaşayış yeri Babək rayonunun Sirab kəndi yaxınlığında Sirabçayın sol sahilində yerləşir. Bu yaşayış yerində 2013-cü ildə 10x10 m sahədə tədqiqat aparılmışdı. 2014-cü ildə yaşayış yerində 10x10 m sahədə qazıntı aparıldı. Beləliklə yaşayış yerindəki ümumi tədqiqat sahəsi 200 kv m çatdı. Tədqiqat nəticəsində mədəni təbəqənin 15-25 sm-dən artıq olmadığı müəyyənləşdirildi. Qazıntı sahəsinin şərq hissəsində dördkünc formalı daş düzümü, onun içəri tərəfində küpə, kasa və dolça tipli qabların parçaları aşkar olunmuşdur. Dördkünc formalı evin ətrafında da gil qabların parçaları, daş alətlər var idi. Dördkünc formalı binaların qalıqları 2013-cü ildə aparılan araşdırmalar zamanı da aşkar olunmuşdu. Aşkar olunan materialların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatının analizi onların müxtəlif dövrlü olduğunu göstərir. Onların müəyyən qrupu Son Eneolit dövrqnə aiddir. Bununla belə Neolit dövrünün sonunu və Eneolitin əvvəllərini əks etdirən keramika da vardır. Obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanan əmək alətləri olduqca az miqdardadır. Araşdırma zamanı yaşayış yerinin yalnız təpənin ətəyini əhatə etdiyi müəyyənləşdirilmişdir.

Zirincli yaşayış yeri Sirab kəndindən şimalda, Sirabçayın sol sahilində dağ ətəyində yerləşmişdir. Yaşayış yeri sel sularının yuyub açdığı yarğanlarla bir neçə hissəyə bölünmüşdür. Keramika məmulatı və əmək alətlərinin xeyli hissəsi eroziya nəticəsində yer səthinə çıxmışdır. Yaşayış yerində 200 kv m sahədə tədqiqat aparılmışdır. Sahələrin birində (10x10 m) aparılan tədqiqat zamanı mədəni təbəqənin eroziya nəticəsində dağıldığı, olduqca az saxlandığı müəyyən olunmuşdur. Araşdırma zamanı xeyli miqdarda keramika nümunələri aşkar olunmuşdur. İkinci sahədə aparılan araşdırmalar zamanı da mədəni təbəqənin sel suları tərəfindən yuyulduğu müəyyən

[6] Bu iş Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir, qrant № EİF-2012-2(6)-39/28/5/. Araşdırmalara həmçinin Fransa Milli Araşdırmalar Mərkəzi maliyə yardımı etmişdir.

olunmuşdur. Bu sahədə yarımqazma tipli evin qalıqları, torpağa basdırılmış iri küplər aşkar olunmuşdur.

Tədqiqatlar zamanı abidənin üzərindən həmçinin bütöv qablar, əmək alətlərinin parçaları, obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış oraq dişləri də aşkar olunmuşdur.

I Kültəpə yaşayış yerinin yaxınlığında şərti olaraq Uzunoba adlandırılan yeni yaşayış yeri aşkar olunmuşdur. Yaşayış yerinin bir hissəsi təsərrüfat işləri görülərkən traktor tərəfindən dağıdılmışdır. Yaranan kəsikdə döşəməyə basdırılmış iri küplər, obsidian alətlər, keramika və osteoloji qalıqlar görünməkdədir. Keramika məmulatı arasında boya ilə və daraqvari alətlə naxışlanan nümunələr də vardır. Geomorfoloji araşdırmalar nəticəsində bu yaşayış yerinin 1,5-2 m qalınlığında lil qatı ilə örtüldüyü müəyyən olunmuşdur. Aşkar olunan keramika məmulatı əsasən Eneolit dövrü üçün xarakterikdir. Şübhəsiz ki, bu abidənin gələcəkdə tədqiqi tariximizin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Belə hesab edirik ki, I Kültəpə ətrafındakı abidələrin gələcəkdə araşdırılması Azərbaycan arxeologiyasının yeni səhifələrinin yazılmasına imkan verəcəkdir.

I KÜLTƏPƏ ƏTRAFINDAKI ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİN VƏ KERAMİKA MƏMULATININ TƏSNİFİ

Naxçıvanda uzun illərdən bəri arxeoloji araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, bu diyarın qədim mədəniyyətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı bir sıra problemlər indiyədək həll edilməmişdir. Bu baxımdan 2010-2014-cü ildə Babək rayonunun Sirab kəndi yaxınlığında aparılan araşdırmalar xüsusilə diqqətçəkicidir. Tədqiqat zamanı tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərinə, o cümlədən Neolit, Eneolit, Tunc, Dəmir və Orta əsr dövrünə aid xeyli maddi mədəniyyət nümunəsi aşkar olunmuşdur. Aşkar olunan yeni tapıntılar tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərində Naxçıvanda yaşayan əhalinin həyat tərzini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Yeni tapıntılar qədim insanların qapalı həyat tərzi keçirmədiyini, ətraf aləmlə yaxşı tanış olduqlarını bir daha təsdiq edir.

Daşqala mağarası Sirab kəndindən şimal-şərqdə yerləşən təbii mağaradır. Mağaranın girişi geniş və hündürdür. Girişdən qayalığın içərisinə doğru iki istiqamətdə yol vardır. Onların biri yaxınlıqda olan böyük salona açılır. Digəri isə mağaranın içərisinə doğru gedərək bir neçə dəfə şaxələnir. Mağaradan uzun müddət heyvan ağılı kimi istifadə olunduğundan onun içərisində qalın peyin qatı vardır. Tədqiqat zamanı mağarada insanların məskunlaşması ilə bağlı qədim maddi mədəniyyət nümunələrinə rastlanmamışdır. Mağaranın girişindən Eneolit dövrünə və Son Orta əsrlərə aid bir neçə keramika parçası aşkar olunmuşdur.

Sirab kəndi yaxınlığında Eneolit dövrünə aid yaşayış yerləri bir neçə yerdə qeydə alınmışdır. **Zirincli yaşayış yeri** Sirab kəndindən şimal-şərqdə hündür dağın ətəyində, dağ çayının sol tərəfində yerləşir. Dağıın ətəyi terraslanaraq terraslar boyunca zirinc kolları əkilmiş və yaşayış üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Yaşayış yeri təbii yarğanlarla bir neçə hissəyə bölünmüşdür. Burada aparılan araşdırmalar zamanı Eneolit dövrünə aid xeyli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yaşayış yerindən digər dövrlərə aid maddi mədəniyyət qalıqlarının aşkar olunmaması onun yalnız Eneolit dövründə istifadə olunduğunu göstərir.

Aşkar olunan keramika məmulatı başlıca olaraq küpə və kasa tipli qabların parçalarından ibarətdir (Şəkil 2; Şəkil 3; Şəkil 4). Onların hamısı saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı, bəzən isə sarı rəngdə bişirilmişdir. Onlar arasında ağzının kənarı

geriyə qatlanan küpə tipli qablar üstünlük təşkil edir (Şəkil 2, 1, 3-5; Şəkil 4, 3). Küpələrin bəzisi silindrik boğazlıdır (Şəkil 2, 6). Bəzi küpələrin boğazı içəriyə doğru batıqdır (Şəkil 2, 6; Şəkil 3, 4; Şəkil 4, 5). Küpələrdən bəzisinin ağzının altında kiçik deşik açılmışdır (Şəkil 3, 3). Bu küpə saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Bundan başqa üzərində üç deşiyi olan bir qab parçası da aşkar olunmuşdur (Şəkil 3, 6). Küpələrin biri boz rənglidir. Saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Ağzının kənarı xaricə qatlanmış və oval batıqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 3, 1).

Kasaların birinin ağzının kənarı xaricə qatlanmış, gövdəsi isə yuvarlaqdır (Şəkil 2, 2). Saman qarışıq gildən qırmızı rəngdə bişirilmişdir. İkinci kasa konusvari gövdəli olub ağzının kənarında deşik açılmışdır. Ağzının kənarı bir qədər içəri yığılmışdır (Şəkil 3, 5). Üçüncü kasa silindrik-konusvari formalıdır (Şəkil 4, 1). Bundan başqa qabarıq gövdəli kasa tipli qab da diqqətçəkicidir (Şəkil 4, 2). Bir nümunə ilə təmsil olunan bu qab saman qarışıqlı və qırmızı rənglidir.

Bu yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatı Eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsi ilə tarixləndirmək olar. Zirincliyin keramika nümunələrində daraqvarı alətin izlərinə demək olar ki, rastlanmamışdır. Zirinclidən aşkar olunan bir kasanın bənzərləri Tülintədən, digər kasa və küpələrin bənzərləri isə Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolunun müxtəlif abidələrindən bəllidir. Qabarıq (Şəkil 4, 2) konusvari (Şəkil 3, 5) və silindrik-konusvari kasaların bənzərləri (Şəkil 4, 1) Eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsindən məlumdur. Bu tip küpə və kasalar I Kültəpə (**Абибуллаев 1982**, **tabl. IX**), Keçili (**Нариманов 1987, рис. 35, 11**), Böyük Kəsik (**Müseyibli 2007, tabl. XXIII**) İlanlıtəpə, Tülintəpə, Kurban Höyük, Sioni (**Connor and Sagona 2007, pl. 4**), Arataşen (**Palumbi 2007, fig. 2, 2, 4**) və digər abidələrdə rastlanmışdır (**Кушнарева, Чубинишвили 1970, с. 41-50**). Ağzının kənarı xaricə qatlanmış qısa boyunlu küpələrin (Şəkil 2, 5) bənzərləri I Kültəpə (**Абибуллаев 1982, tabl. IX, 1-4**), Leylatəpə (**Akhundov 2007, fig. 10, 7**), Böyük Кəsiк (**Akhundov 2007, fig. 16, 3**) Yanıqtəpə (**Burney; Кушнарева, Чубинишвили 1970, с. 45, рис. 17, 4**), Doğubəyazit (**Marro and Özfirat 2005, pl. VI, 4**) Norşuntəpə (**Gülçur 1988, tabl. 15, 1; tabl.55, 3; tabl. 66, 18**), Arslantəpə VII (**Frangipane 2000, fig. 2, 22**) , Değirmentepe, Hanaqo (**Marro 2007, pl. V, 4**) Sarıgül (**Marro 2007, pl. VIII, 5**) abidələrində rastlanmışdır. Ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmış küpələrin bənzərlərinə Norçuntəpədə (**Gülçur 1988, taf. 64, 2**) və Böyük Kəsikdə (**Müseyibli 2007, tablo XIII, 4**) rast gəlinir.

Sirab ətrafındakı abidələrdən aşkar olunan keramika məmulatinin tədqiqi onların başlıca olaraq Eneolit dövrünün sonlarına aid olduğunu göstərir. Lakin olduqca qaba

hazırlanan bəzi keramika parçaları Eneolit dövrünün əvvəllərinə də aid edilə bilər. Bu xüsusilə Son Eneolit dövrünün sarı rəngli keramikasından fərqlənən qırmızı rəngli saman qarışıq qaba keramikaya aid edilə bilər. Zirincli yaşayış yerindən aşkar olunan keramika saman qarışıq qırmızı rəngli keramika məhz bu xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Ərazinin bol otlaqları, gursulu çayları, həmçinin bu ərazinin təbii mağaralar və qayaaltı sığınacaqlarla zəngin olması qədim insanların burada məskən salması üçün şərait yaratmışdır. Araşdırmalar zamanı yaşayış yerlərindən xeyli obsidian qəlpələrinin və nukleusların aşkar olunması, hətta Qahabçay hövzəsində misin mineralları olan malaxit və azuritə rastlanması qədim insanların xammal ehtiyatları ilə tanış olduqlarını göstərir. Şübhəsiz ki, xammal əldə etmək istəyi də insanların geniş əraziyə yayılmasında müəyyən rol oynamışdır. Bu baxımdan Zirincli yaşayış yerində xeyli miqdarda mis filizinin qalıqlarına rastlanılması olduqca maraq doğurur. Zirinclidə 2010-cu ildə fransız arxeoloqları ilə birlikdə aparılan araşdırmalar zamanı xeyli miqdarda keramika, mis filisinin qalıqları aşkar olundu. Onlar arasında yastı, tiyəşəkilli baltalar tökmək üçün hazırlanmış qəliblər bu yaşayış yerinin mis filizi çıxarılmasında və emalında müəyyən yer tutduğunu göstərir. Bu tip qəliblərdə tökülən baltalara Azərbaycan və Cənubi Qafqazın Erkən Tunc dövrü abidələrində rastlanır. Bu tip baltalar həmçinin Ovçular Təpəsinin Eneolit dövrünə aid küp qəbirlərdən birində aşkar olunmuşdur. Böyük ehtimalla mövsümi xarakterli Zirincli yaşayış yeri bu sahədə müəyyən təcrübə qazanmış insanlara məxsus olmuşdur.

Şorsu yaşayış yeri Sirab kəndinin cənub-qərbindədir. Yaşayış yeri qurumuş çay vadisinin kənarında yerləşən kiçik təpəni və onun ətəklərini əhatə edir. Keramika məmulatı saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmizi rəngdə bişirilmişdir. Lakin qəhvəyi rəngli keramika nümunələrinə də rastlanır. Keramika məmulatı küpə və kasa tipli qabların parçaları ilə təmsil olunmuşdur. Küpələrin ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil **6**, 1, 5), bəzi küpələr isə silindrik boğazlıdır (Şəkil **5**, 1). Bir nümunə ilə təmsil olunan oturacaq parçası yastıdır (Şəkil **5**, 14). Bu yaşayış yerindən aşkar olunan küpə tipli qabların bəzisi qəhvəyi rənglidir. Kasa tipli qabların üçü silindrik-konusvari formalıdır (Şəkil **6**, 2-4). Onlardan ikisinin ağzının kənarında kiçik deşik açılmışdır (Şəkil **6**, 2-3). Digər bir forma verməyən qabın gövdəsində iki deşik açılıb (Şəkil **5**, 6). Qablar saman qarışıq gildən hazırlanmış və qırmızı rəngdədir. Onlardan birinin xarici səthində batıq zolaqlar var (Şəkil **6**, 2). Kasa tipli qabların bəzisi konusvari formalıdır (Şəkil **5**, 5).

2013-cü ildə I Kültəpə yaşayış yerində və onun ətrafında aparılan araşdırmalar zamanı Neolit və Eneolit dövrünə aid yeni materiallar aşkar edilmişdir. 2014-cü ildə bu abidələrin birində-Şorsu yaşayış yerində 10x10 m sahədə qazıntı aparılmışdır. Tədqiqat zamanı müəyyən olmuşdur ki, yaşayış yerində təbəqə olduqca az saxlanmışdır. Mədəni təbəqə 15-20 sm qalınlığında, ağ rəngli çürüntü və keramika olan yoğrulmuş bərk torpaq qatından ibarət idi. Bu təbəqədə kül qalıqları və sümük qalıntıları aşkar olunmamışdır. Təbəqədə daha çox keramika, bəzən isə obsidian və çaxmaqdaşı qəlpələri aşkar olunurdu. Lakin obsidian və çaxmaqdaşı alətlərin sayı da çox məhdud idi. Tədqiqat zamanı dördkünc formalı daş düzümləri aşkar olundu. Biz bu daş düzümlərini yüngül konstruksiyalı evlərin qalığı kimi qeydə aldıq[7]. Qazıntı sahəsində üç belə ev yeri var idi (Şəkil 101). Onların birində döşəməyə basdırılmış iki təsərrüfat küpü aşkar olundu (Şəkil 101, 1001 и 1006; Şəkil 102). Yüngül konstruksiyalı evlərin suvağı döşəməyə tökülərək monolit kütlə halında birləşdiyindən evlərin döşəməsini müəyyən etmək olduqca çətin idi. Üçüncü təsərrüfat küpü evin içərisində deyil, onun yaxınlığında yerə basdırılmış halda aşkar olundu (Şəkil 101, 1007). Qeyd etmək lazımdır ki, evin yaxınlığında yerə basdırılmış təsərrüfat küpləri, bizim tədqiqatlarımız zamanı, Ovçulartəpəsindən də aşkar olunmuşdur[8]. Belə hesab edirik ki, yaşayış yerindəki hər bir ev ayrıca təsərrüfat vahidi olmuşdur.

Əmək alətləri dən daşları, obsidian və çaxmaqdaşından hazırlanmış oraq dişləri və sıyırğaclarla təmsil olunmuşdur. Dən daşları yalnız abidənin üzərindən tapılmışdır (6 ədəd). Onların hamısı sınmış vəziyyətdədir. Müxtəlif dövrlərdə işlədilən dən daşları tipoloji cəhətdən heç nə ilə fərqlənmir və xronoloji baxımdan yararlı deyil. Tuf daşından hazırlanmış iki ədəd sürtgəclər iki ədəddir.

Obsidian alətlər səkkiz nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların hazırlanmasında şəffaf və qeyri-şəffaf obsidiandan istifadə olunmuşdur. Oraq dişləri beş ədəddir. Onlar prizmatik lövhələrdən hazırlanmış və birtərəfli retuşla işlənmişdir (Şəkil 32, 1-3, 5-8). Bəzi oraq dişləri çaxmaqdaşından və daşdan hazırlanmışdır.

Oyuqlu sıyırğaclar iki ədəddir. Onların biri trapesiyaşəkilli qəlpədən hazırlanmışdır. Bu alətin ağzı və yan tərəfləri birtərəfli retuşla işlənmişdir (Şəkil 32, 8). İkinci alət prizmatik lövhədən hazırlanmışdır. Bu alətin də ağzı və yan tərəfləri birtərəfli retuşla işlənmişdir (Şəkil 32, 7). Bu alətlərin yaxın bənzərləri Qafqazın Neolit

7 Bizim fikrimizə görə du daşlar yüngül konstruksiyalı dördkünc formalı evlərin ətrafına düzülmüşdür. Bu tip evlərin etnoqrafik paralelləri Naxçıvanda indi də mövcuddur.

8 Bu materiallar hələlik nəşr edilməyib.

abidələrindən, o cümlədə keramikasız Neolit mərhələsindən məlumdur (**Connor, Sagona 2007, plate 2, 10; Черлёнок, 2013, рис. 7, I-3**).

Arxeoloji tapıntıların böyük bir qismi keramika məmulatı ilə təmsil olunmuşdur. Hazırlanma texnologiyasına görə onları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupdakılar dörd nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onlar saman qarışığı olan qumsuz gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmiş, sarı rənglə anqoblanmış və yüngülcə cilalanmışdır. Onların üçü küpə tipli qabın parçasıdır, biri isə forma verməyən parçadır. Onun üzəri qırmızı boya ilə örtülmüşdür.

Keramika məmulatının böyük bir qismi ikinci qrupa aiddir. Keramika nümunələri hələlik petroqrafik analiz edilməmişdir. Bu qrupdakıların əksəriyyəti qum və saman qarışığı olan gildən hazırlanmışdır (90,1%). Bununla belə saman qarışığı bəzi nümunələrdə az, bəzilərində isə yüksək konsentratdadır. Qabların gilinə bəzən iri qum və çınqıl da qatılmışdır. Yalnız qum qarışığı olan keramika olduqca azdır (9,9%). Qablar qaba hazırlanmışdır. Onların xarici səthi nahamar və kələ-kötürdür. Lakin yaxşı sığallanmış qablar da vardır. Cilalama yoxdur. Onların hamısı əldə hazırlanmışdır. Bəzilərinin ağız kənarları əyri, bəzilərinin üzərində isə əl izləri var. Qablar yaxşı bişirilmişdir. Lakin pis bişirilən və divarlarında qalın bişməmiş lay olan nümunələr də çoxdur. Rəng tonları qırmızı rəngin müxtəlif çalarları ilə təmsil olunub. Sarı rəngli keramika azdır (4 ədəd). Onlar sarı rənglə də anqoblanmışdır. Boz-qara rəngdə bişirilən qablar da azdır (3 ədəd). Bəzən boz-qəhvəyi rəngli və hislənmiş nümunələrə də rastlanır. Bu rəng çalarları Hacı-Firuz yaşayış yerinin keramikasında da vardır (**Voigt, 1983, p. 99**). Keramika məmulatı küpə, kasa, çölmək, banka, kasa və podnoslarla[9] təmsil olunmuşdur.

Küpələr xaricə qatlanmış ağız kənarlı, silindrik, bəzən isə konusvari formalıdır (Şəkil 33, 1-4, 9-18). Onlar ağız kənarlarının formasına görə fərqlənirlər. Onların birinin ağzının altında qulaqcıqşəkilli relyef ornament bardır (Şəkil 33, 5). Bu tip ornamentlə naxışlanmış keramika Aknaşen-Xatunarx (**Badalyan et al., 2010, fig. 9-2, 22, 24**), I Kültəpə (**Абибуллаев, 1982, табл. IX, 1-4**), Şomutəpə (**Ахундов, 2012, с. 56, табл. 208, 4-108, 8-675**), Arataşen (**Palumbi, 2007, table 1, 6**) və digər abidələrdən məlumdur. Məlum olduğu kimi, bu tip ornament Cənubi Qafqazın, ocümlədən Azərbaycanın Neolit abidələrində geniş yayılmışdır. Bu tip bəzəmə Göytəpə və Aruxlodan da məlumdur (**Гулиев, Гусейнов, Алмамедов, 2009, s. 26-30; Kushnareva, 1997, fig. 9, 1-2**).

[9] Bu tip qablar bəzi tədqiqatçılar tərəfindən tava adlandırılmışdır (Badalyan et al., 2010. P. 192). Lakin Şorsu qablarının oturacağında his izləri olmadığından biz onları podnos adlandırırıqıq.

Çölməklər xaricə qatlanmış ağız kənarlı, geniş ağızlı, qabarıq gövdəlidir (Şəkil 33, 6-8) Çölmək tipli qablar Şomutəpədən məlumdur (**Ахундов, 2012, c. 56., табл. 208, 8-258**). Bu tip qablar həmçinin I Kültəpənin «1б» təbəqəsindən aşkar olunmuşdur (**Həbibullayev, 1959, c. 60**).

Kasalar daha geniş yayılmış formalardandır. Onlar qabarıq, silindrik-konusvari və konusvari gövdəlidir (Şəkil 34, 1-6, 7, 10, 12; Şəkil 35, 5, 7). Bəzi kasaların ağzının altı yuvarlaq deşiklərlə naxışlanmışdır. Bəzən içəridən açılan bu deşiklər natamam qalmışdır (Şəkil 34, 1-6, 13-20). Bəzi kasalarda isə deşiklər iki cərgədə yerləşir (Şəkil 34, 5). Ağız kənarında yuvarlaq deşik açılmış kasalar Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın Neolit abidələrindən məlumdur. Onlar I Kültəpədən (**Həbibullayev, 1959, тablo 19, 3**) Şomutəpədən (**Ахундов, 2012, c. 56, таблица 203, 7-14; 9-3; 10-458**), Xatunarxdan (**Badalyan et al., 2010, fig. 9-2, 1-4**) və Ararat vadisinin abidələrindən aşkar olunmuşdur (**Kushnareva, 1997, figure 10, 2-5**). Bu tip ornament həmçinin Macarıstanda Neolit dövrünə aid Böyük mədəniyyətinə aid keramika məmulatında rast gəlinir (**Археология Венгрии, 1980, рис. 125, 2; рис. 130**). Ağız kənarında deşik açılmış kasalar həmçinin Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində istifadə olunmuşdur. Onlar Araz vadisində Köhnə Pasqah (**Maziar, 2010, fig. 6**), Ovçulartəpəsi, Xələc (**Seyidov, Baxşəliyev, 2010, şəkil 14, 4**) və digər abidələrdən məlumdur. Bu onu göstərir ki, bu tip ornamentasiyadan uzun müddət istifadə olunmuşdur. Şorsu yaşayış yerində bu qabların müxtəlif tiplərinə rast gəlinir. Bəzi kasaların ağız kənarında qövsşəkilli çıxıntılar vardır (Şəkil 35, 3). Bu qabların bənzərlərinə Macarıstanda Böyük mədəniyyətinin keramikasında rast gəlinir (**Археология Венгрии, 1980, рис. 125, 1**). Qeyd etmək lazımdır ki, naxışsız Şorsu çölməklərinin yaxın bənzərləri Hacı-Firuzdan məlumdur (**Voigt, 1983, fig. 74**). Konus formalı kasalar (Şəkil 34, 10, 12) xüsulə bənzərdir.

Silindrik gövdəli, yaxud banka tipli qablar dörd nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onlardan birinin ağzının kənarında deşik açılmışdır (Şəkil 34, 8, 9, 19). Bu tip qablar I Kültəpənin «1a» və «1б» təbəqəsindən (**Həbibullayev, 1959, C. 59**) məlumdur. Onlar formaca Hacı-Firuz yaşayış yerinin analoji qabları ilə bənzərdir (**Voigt, 1983, fig. 74, f, g**).Belə qablar həmçinin Xatunarxdan məlumdur (**Badalyan et al., 2010, fig. 9-3, 1, 4, 6**). Qədəh tipli qab bir nümunə ilə təmsil olunub (Şəkil 35, 4). Bu tip qablar I Kültəpə yaşayış yerinin «1б» təbəqəsində (**Həbibullayev, 1959, tablo 24, 4-8**) və Ovçulartəpəsində (**Marro, Bakhshaliyev, Ashurov, 2009, pl.XVIII, 4**) aşkar olunmuşdur ki, bu da onların uzun müddət istifadə olunduğunu göstərir.

Bəzi qabların gövdəsində qabarıq çıxıntılar vardır (Şəkil 34, 11). Bu tip ornament Neolit abidələrinin keramika məmulatı üçün xarakterikdir. Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan abidələrində bu ornamentlərin müxtəlif formalarına rast gəlinir (**Həbibullayev, 1959, tabl. 22, 3-4; Badalyan et al., 2010, fig. 9-2, 2, 3, 5; Мусеибли, 2012, табл. VI, 7**).

Podnos tipli qablar beş nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Bu tip qablar konusvari gövdəli olmuşdur. Ağız kənarında horizontal qulpları var. Ağız kənarının altı yuvarlaq deşiklərlə naxışlanmışdır (Şəkil 35, 1-2). Qabların bəzisi səliqəli, bəzisi isə olduqca qaba hazırlanmış, hər iki üzdən sığallanmışdır. Bu tip qablar Ararat vadisinin Neolit abidələrindən məlumdur (**Kushnareva, 1997, fig. 10, 2**). Eneolit dövrünün orta mərhələsinə aid edilən bu tip qablar həmçinin Köhnə Pasqah yaşayış yerindən aşkar olunmuşdur (**Maziar, 2010, fig. 7, 3-4**). Araşdırmalar bu tip qabların Araz vadisi üçün xarakterik olduğunu və uzun müddət istifadə olunduğunu göstərir. Maraqlıdır ki, bu tip qablar Ovçulartəpəsindən aşkar olunmamışdır.

Aşkar olunan keramikanın araşdırılması göstərir ki, qabların oturacağı yastı və bir qədər xaricə doğru çıxıntılı olmuşdur. Onların bəzisi olduqca kobud hazırlanmışdır. Üzərində qabarıq zolaqlar vardır. Ehtimal ki, bunlar barmaq izləridir (Şəkil 35, 8-11). Qabların oturacaqlarının forması Neolit qablarının oturacaqları ilə bənzərdir. Bu tip oturacaqlı qablar I Kültəpənin «1a» təbəqəsindən (**Həbibullayev, 1959, tabl. 20, 1-4**), Şomutəpədən (**Нариманов, 1987, рис. 10; Ахундов, 2012, табл. 211-216**), Molla Nağı təpəsində (**Мусеибли, 2012, табл. VI, 3-6**) və digər yaşayış yerlərindən məlumdur. Qablardan birinin oturacağında hörmə izləri saxlanmışdır (Şəkil 102). Bu qabların hörmə modellər əsasında hazırlandığını təsdiq edən faktlardan biridir. Maraqlıdır ki, digər yaşayış yerlərində bu tip izlər qabların xarici səthində olduğu halda (**Мусеибли, 2012, табл. VI, 3, 4**), Şorsu keramikasında içəri tərəfdədir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanın şimal rayonlarında, Şomutəpə tipli abidələrdə başlıca olaraq qum qarışıq keramika üstünlük təşkil etmişdir. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, bu tip keramika başlıca olaraq Kür çayının orta axarlarında yayılmışdır. Şimalda bu tip keramika Dağıstana, cənubda isə Araz çayına və Ararat vadisinədək yayılmışdır (**Нариманов, 1987, с. 117**). Şomutəpə yaşayış yerində qum qarışıq keramika 85%, saman qarışıq keramika isə 15% -dir (**Ахундов, 2012, с. 53**). Başqa yaşayış yerlərində bu nisbət bir qədər dəyişir. Göytəpədə qum qarışıq keramika 38, 9 %-dir (**Гулиев, Гусейнов, Алмамедов, 2009, с. 28**). Buna bənzər faiz nisbəti həmçinin Ararat vadisinin abidələrində izlənməkdədir (**Badalyan et al., 2010, p. 192**). Lakin bu

abidələrdən fərqli olaraq Naxçıvan abidələrində samanlı keramika üstünlük təşkil edir. Bu I Kültəpənin (**Абибуллаев, 1982, с. 223**) və Şorsunun keramikasında da izlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, I Kültəpənin keramikası sıx saman qarışığı olması ilə fərqlənir. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, Ararat vadisindən şərqdə qum qarışıq keramika məlum deyil (**Нариманов, 1987, с. 117**). Bu həmçinin Naxçıvanda son illərin araşdırmaları ilə də təsdiqlənir və Cənubi Azərbaycan, Mil və Muğan düzünün abidələri ilə bağlanan Naxçıvanın qəidim mədəniyyətinin özünəməxsus inkişaf yolu olduğunu təsdiq edir.

Əvvəlki illərdə aparılan araşdırmalar zamanı biz Şorsu keramikasının arxaikliyi ilə seçildiyini qeyd etmişdik. 2013-cü ildə aparılan tədqiqatlar bu ehtimalların düzgün olduğunu təsdiq etdi. Keramika məmulatının tipoloji analizi göstərir ki, Şorsu keramikası başlıca olaraq Urmiya hövzəsi, Şimal-Qərbi İran, Şərqi Anadolu, həmçinin Şərqi Avropanın materialları ilə bənzərdir. Bu abidələr e.ə VI-V minilliklərə aid edilir. Xatunarxın Neolit dövrü təbəqəsi e.ə. 5986-5054 –ci illərə aiddir (**Badalyan et al., 2010, p. 210**). I Həsənsudan götürülmüş kömür analizinin nəticələri e.ə. 5994-cü ili göstərmişdir (**Мусеибли, 2012, с. 43**). Hacı-Firuz (**Mellart, 1965, p. 74; Voigt, 1983, p. 351**) və Şomutəpə (**Нариманов, 1987, с. 78**) yaşayış yerləri də təxminən bu dövrə aiddir. Bu baxımdan ağzının kənarı deşikli podnosşəkilli qabların dövrü xüsusilə diqqətçəkicidir. Məlum olduğu kimi, bu tip qablar e.ə. IV minilliyin birinci yarısı ilə tarixlənən Son Eneolit dövrü abidələrində də vardır. R.S.Badalyan belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, Xatunarx keramikasında deşiklərlə naxışlanan qablar kasa və qədəhlərlə təmsil olunmuşdu, daha doğrusu tava tipli qablar bu abidədə yoxdur (**Badalyan et al., 2010, p. 192**). Lakin Ararat vadisində bu tip qablar Neolit abidələrindən məlumdur. Köhnə Pasqah yaşayış yerində isə onlar e.ə. IV minilliyin əvvəli ilə, daha doğrusu, 3955-ci illə dövrləşdirilmişdir (**Maziar, 2010, p.171**). Ovçulartəpəsində isə bu tip ornament e.ə. 4350-4000-cü illərə aid keramika məmulatında izlənmişdir (**Marro, Bakhchaliyev, Ashurov, 2009, p. 54**). Araşdırmalar Neolit dövründə bu tip ornamentin geniş yayıldığını göstərir. Bu tip bəzəmələr I Kültəpənin «1a» təbəqəsindən, Şomutəpə və Xatunarxdan məlumdur. Bəzi tədqiqatçıların, o cümlədən O.H.Həbibullayevin (**Həbibullayev, 1959, s. 74**) fikrinə görə, erkən mərhələdə qaçların tipləri məhdud sayda olmuş, daha sonra isə onlar çoxalmışdır. Araşdırmalara əsasən demək olar ki, Neolit dövrünə aid keramika məmulatının bütün formaları hələlik bizə məlum deyil. Neolit dövrünün keramika ilə xarakterizə edilən mərhələsi tədqiqatçılar tərəfindən e.ə. VI minilliklərin hüdudlarında dövrləşdirilmişdir (**Connor, Sagona, 2007, p. 29; Badalyan et al., 2010, p. 191; Hansen, Mirtskhulava, Bastert-Lamprichs, 2009, p.**

19; Гулиев, Гусейнов, Алмамедов, 2009, с. 28). Eneolit dövrünün əvvəlləri isə e.ə. V minilliyin birinci yarısı (**Palumbi, 2007, p. 74**), bəzən isə e.ə. V minilliklə (**Connor, Sagona, 2007, p. 30**) tarixləndirilmişdir. Nəzərə alsaq ki, Şorsu keramikasının əksəriyyətinin bənzərləri Neolit abidələrindən məlumdur, o zaman Şorsu yaşayış yerini e.ə. VI ikinci yarısı və sonu ilə tarixləndirmək olar. Ehtimal ki, yaşayış yerində məskunlaşma müxtəlif dövrlərdə olmuşdur. Lakin mədəni təbəqənin incə olması müxtəlif dövrlərin stratiqrafiyasını və müddətini müəyyən etməyə imkan vermir. Belə hesab edirik ki, bu məsələ bu qrupa daxil olan abidələrin gələcəkdə araşdırması zamanı aydınlaşdırılacaqdır.

I Kültəpə ətrafında yerləşən arxeoloji abidələrin araşdırılması göstərir ki, ölkəmizin qədim sakinləri ətraf mühitlə yaxşı tanış imişlər və ehtimal ki, köçəri həyatı mənimsəmişdilər. Xatunarx yaşayış yerinin tədqiqi zamanı köçmə maldarlığa keçidlə bağlı faktlar aşkar olunsa da (**Badalyan et al., 2010, p. 186, 205**), Şorsuda hələlik maldarlıqla bağlı maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmamışdır. Ehtimal ki, istehsal təsərrüfatının mövcudluğu şəraitində yığıcılıq da təsərrüfatda əsas rol oynamışdır. Naxçıvan ərazisinin yabanı taxıl növləri (**Абибуллаев, 1982, с. 206; Мустафаев, 1961, с. 56**) və faydalı qazıntılarla (**Бахшалиев, 2005, с.16-30**) zəngin olması da bunu təsdiq edir.

Yumru Sürümçək yaşayış yeri Sirab kəndinin şimal-qərbində, Şorsu çayının sahilində yerləşir. Aşkar edilən keramika məmulatı saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmiş kasa və küpə tipli qablardan ibarətdir (Şəkil **7**). Keramika məmulatının əksəriyyəti forma verməyən parçalardan ibarətdir.

Eneolit dövrünə aid abidələrdən biri də Güney Ağıl adlanır. **Güney Ağıl yaşayış yeri** Sirab kəndinin yaxınlığında dağ silsiləsinin Naxçıvançay ovalığına doğru uzanan qayalıq çıxıntısı ətrafında yerləşir. Burada çox sayda qayaaltı sığınacaqların olması, şübhəsiz ki, qədim insanların məskunlaşması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, yaşayış yerində mədəni təbəqə olduqca az yığılmışdır. Axtarışlar zamanı müxtəlif dövrlərə, o cümlədən Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı aşkar olunmuşdur.

Eneolit dövrünə aid keramika az miqdardadır. Onların hamısı saman qarışıq gildən hazırlanmış, hər iki üzdən hamarlanmışdır. Qabların xarici və daxili səthində saman izləri qalmışdır. Bu tip keramika arxeoloji ədəbiyyatda saman üzlü keramika kimi xarakterizə edilmişdir. Küpə tipli qablar iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların boğazı bir qədər içəri batıq olub, ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Qablar

saman qarışıq gildən olduqca qaba hazırlanmış, qəhvəyi rəngdə bişirilmişdir. Divarları arasında bişməmiş boz rəngli gil layı qalmışdır (Şəkil **8**, 1, 2).

Kasa tipli qab bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Bu qab saman qarışıq gildən olduqca qaba hazırlanmış, sarı rəngdə bişirilmişdir. Ağzının kənarı çərtmələrlə, içərisi daraqvarı alətlə naxışlanmışdır. Bu kasa saman qarışıq və saman üzlüdür (Şəkil **11**, 7).

Digər nümunələr forma verməyən parçalardan ibarətdir. Onlar başlıca olaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil **8**, 3-6).

Çay ağzı yaşayış yeri Sirab kəndindən şərqdə yerləşir. Yaşayış yeri böyük düzənlik sahəni və quru çay vadisinin yamacını əhatə edir. Saman qarışıq və saman üzlü keramika əsasən abidənin bu hissəsindən aşkar edilmişdir. Bu yamacda daşdan inşa olunan, lakin forması kifayət qədər müəyyən olmayan tikintilər də vardır. Yerüstü materiallar Eneolit dövrünə aiddir. Küpə tipli qablar beş nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların biri qalındivarlıdır. Saman qarışıq gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmışdır (Şəkil **10**, 1). İkinci küpə nazik divarlıdır. Onun gilinə incə saman ovuğu qatılmış sarı rəngdə bişirilmişdir. İçəri tərəfində saman izləri qalmışdır. Ağzının kənarı xarıcə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir (Şəkil **10**, 2). Digər küpələrin ağzının kənarı xeyli kənara əyilmişdir (Şəkil **11**, 1, 2, 4). Kasa tipli qab konusvari gövdəli, yuvarlaq ağız kənarlıdır. Bu tip kasalar Eneolit dövründə çox geniş yayılmışdır (Şəkil **9**, 4). İkinci kasa saman qarışıq gildən qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Digər forma verməyən parçalar da saman qarışıq və saman üzlüdür. Onların hamısı qırmızı rəngdə bişirilmiş, divarları arasında bişməmiş gil layı qalmışdır (Şəkil **10**, 3-6; Şəkil **11**, 1-5). Parçalardan birinin üzərində daraqvari alətin izi qalmışdır (Şəkil **10**, 6). Bu yaşayış yerinin keramikası Eneolit dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterikdir.

Nuvars yaşayış yeri Sirab su qaynağının yaxınlığında, dağlarla əhatə olunmuş düzənlik ərazidə yerləşir. Bu yaşayış yerindən yalnız bir ədəd forma verməyən, qırmızı rəngdə bişirilmiş, üzəri daraqvari alətlə naxışlanmış, saman qarışıq və saman üzlü keramıka əldə edilmişdir (Şəkil **11**, 6).

Qaratəpə yaşayış yeri Sirab kəndinin cənub-şərqində dağ silsiləsinin kəndə doğru uzanan ətəyində yerləşir. Abidə təbii dərə ilə iki hissəyə ayrılmışdır. Yaşayış yerinin böyük bir qismi müasir məktəbin tikintisi zamanı dağıntıya uğramışdır. Abidənin cənub qurtaracağında su çəni üçün qazılan dərin xəndəkdə mədəni təbəqənin qalınlığı 2 m-ə çatır. Yerüstü tapıntıların az bir qismi Eneolit dövrünə, əksəriyyəti isə Tunc dövrünə aiddir.

Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı kasa və küpə tipli qabların parçalarından ibrətdir. Kasa bir nümunə ilə təmsil olunub. Onun gövdəsi qabarıq olub ağzının kənarı içəriyə doğru yastılanmışdır. Gilinin tərkibində incə saman qarışığı vardır. Olduqca qaba hazırlanmış, gövdəsinin yuxarısında üç yuvarlaq deşik açılmışdır. Xarici səthi qara, içərisi isə qırmızı rənglidir (Şəkil **12**, 1). Çəhrayı astarlı qablar Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olsa da, onun digər əlamətləri Eneolit dövrü üçün xarakterikdir. Ehtimal ki, bu qab Eneolitdən Kür-Araz mədəniyyətinə keçidi əks etdirir.

Küpə tipli qabların hamısının ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil **12**, 2-5). Qabların rəng tonları sarı ilə qırmızı arasında dəyişməkdədir. Onlar incə saman qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Bəzilərinin ağzının kənarına içəridən qırmızı boya çəkilmişdir (Şəkil **12**, 2-4). Qabların biri qəhvəyi rəngdə bişirilmiş, içərisində və üzərində saman izləri qalmışdır (Şəkil **12**, 3). Küpə tipli qablardan birinin yalnız gövdə hissəsi saxlanmışdır. Onun üzəri qırmızı boya ilə boyanmış, cilasız səthi sürmə ilə naxışlanmışdır (Şəkil **12**, 6). Bu tip rənglə naxışlama Eneolit keramikası üçün xarakterikdir.

Sürümçək yaşayış yeri Sirab kəndindən qərbdə, hündür təpənin üzərində yerləşir. Yerüstü arxeoloji materiallar başlıca olaraq Eneolit, Tunc və Dəmir dövrünə aiddir. Eneolit dövrünün keramikası qırmızı, sarı, qəhvəyi, bəzən isə qara rəngdə bişirilmişdir. Onların bir qismi saman qarışıq və saman üzlüdür. Küpə tipli qablar xarıcə qatlanmış ağız kənarlı və qabarıq gövdəlidir. Onlardan birininin divarları nazik olub ağzının kənarı qıfşəkilli, gövdəsi yuvarlaqdır (Şəkil 14, 1). İkinci küpə incə qum qarışıq gildən hazırlanmış, sarı rəngdə bişirilmişdir. Bəzi yerlərində saman izlərinə rastlanır (Şəkil 14, 2). Üçüncü küpə iri qum qatılmış gildən hazırlanmış, içərisində və xarici səthində qaba daraq izləri saxlanmışdır (Şəkil 14, 3). Küpələrin ikisi qum qarışıq gildən hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 13, 1, 5). Onlardan birinin ağzının kənarında qırmızı rəng izləri vardır (Şəkil 15, 5). Qəhvəyi-qara rəngli üçüncü küpə incə saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Onun ağzının altında batıq vardır (Şəkil 15, 2). Hər iki tərəfi saman üzlüdür. Küpələrin biri narın qum qarışığından hazırlanmış, xarici səthinə və ağzının içərisinə qırmızı rəng çəkilmişdir (Şəkil 15, 4). Çölmək tipli qab qum qarışıq gildən hazırlanmışdır. İçəridən boz, xaricdən qara rənglidir. Gövdəsi iki cərgə ziqzaqşəkilli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 15, 3).

Yaşayış yerindən aikar olunan keramika məmulatının bir qismi boyalıdır. Onlardan biri küpə tipli qaba aiddir. Onun tərkibinə incə saman qatılmış, xarici səthinə və ağzının içərisinə qırmızı rəng çəkilmişdir. Küpənin ağzının kənarı qara rənglə enli

xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 16, 5). Saman qatqılı, iri küpə parçalarından birinin üzəri qırmızı boya üzərindən qara rəngli enli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 14, 4). Digər küpə parçasının sarı rəngli saxsısı üzərində qara boya izləri saxlanmışdır (Şəkil 14, 5).

Eneolit dövrünə aid qabların bir qrupu kasalarla təmsil olunmuşdur. Onların biri incə saman qatqılı gildən hazırlanmışdır. Ağzının kənarı xaricə qatlanan kasanın gövdəsi qabarıqdır. Xarici səthi boya çəkilmədən cilalanmış və qəhvəyi rəngli enli xətlərlə naxışlanmışdır. Kasanın ağzının kənarına içəridən qırmızı boya çəkilmişdir. İçərisində incə daraqşəkilli alətin izləri saxlanmışdır (Şəkil 16, 1). İkinci kasanın ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmış, gövdəsi qabarıqdır. Saman qarışıq gildən hazırlanmış, keramikanın qırmızı saxsısı üzərinə çəkilmiş qara rəngli xətlə naxışlanmışdır. Ağzının kənarında qırmızı boya izləri vardır. Gövdəsinin iç tərəfində incə daraqvari alətin izləri saxlanmışdır (Şəkil 16, 2). Üçüncü kasa ikinci ilə eyni tiplidir. Onun qabarıq gövdəsi qəhvəyi rənglə çəkilmiş iki paralel xətlə naxışlanmışdır (Şəkil 16, 3). İçəri tərəfində incə daraq izləri saxlanmışdır. Dördüncü kasanın ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir. Onun gövdəsi hər iki tərəfdən qəhvəyi rəngli anqobla örtülmüş, ağzının kənarı qara rənglə damlaşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 16, 4). İçəri tərəfində daraqvari alətin izləri saxlanmışdır.

Sürümçəkdən aşkar olunan, ağzının kənarı xeyli geriyə qatlanan küpələrin (Şəkil 16, 1) bənzərləri Böyük Kəsikdə (**Müseibli 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Xələcdə (**Seyidov, Baxşəliyev 2010, şəkil 8, 3**), Ovçular Təpəsində (**Marro, Bakhchaliyev, Ashurov 2009, pl. XIV, 2**), Göytəpədə (**Brown 1951, fig. 6, 459**) rastlanmışdır. Bu abidədən aşkar olunan digər küpələrin də bənzərləri Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq abidələrindən məlumdur. Çölmək tipli qabların biri içəridən sarı, xaricdən qara rəngli olub ziqzaqşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır. Onun bənzərləri Eneolit abidələrindən bizə bəlli deyil.

Sürümçəkdən aşkar olunan keramika məmulatının bir qismi, xüsusilə kasa tipli qablar boya bəzəməlidir. Naxışlar qara, yaxud qəhvəyi rənglə qabların saxsısı üzərinə, bəzən isə cilasız qırmızı boya üzərindən çəkilmişdir. Ağzının kənarı xaricə qatlanan qabarıq gövdəli bu tip kasaların bənzərləri Mərənd Kültəpəsindən (**Kroll 1990, abb. 3, 4; abb. 5, 17**), Norşuntəpədən (**Gülçur 1988, taf. 65, 3**) və digər abidələrdən məlumdur. Kasalardan birinin bəzəmə motivi Norşuntəpə (**Gülçur 1988, taf. 66, 2**), Mərənd Kültəpəsi (**Kroll 1990, abb. 2, 1-2**) və Şortəpədən aşkar olunan nümunələrlə bənzərdir. Lakin bu kasanın bəzəmə motivi Mil düzü abidələrində daha geniş yayılmışdır. Ararat vadisində bu motivə rastlanmaması və əksinə Mil düzündə və

Naxçıvanda onun yayılması onların mənşəcə Şimal-Qərbi İranla (İran Azərərbaycanı) bağlı olduğunu göstərir. Digər kasaların da bəzəmə motivinə Norşuntəpə, Mərənd Kültəpəsi və Mil düzü abidələrində rastlanır. Kasalardan birinin ağzının içəri tərəfi (Şəkil 16, 4) damla şəkilli ornamentlə naxışlanmışdır. Bu tip ornamentə Ovçular Təpəsində (**Marro, Bakhchaliyev, Ashurov 2009, pl. XIX, 2**), Göytəpədə (**Brown 1951, p. 22, fig. 5**) və Norşuntəpədə (**Gülçur 1988, taf. 66; taf. 67**) rastlanmışdır. Sürümçəkdən tapılan boyalı qablardan biri küpə tiplidir (Şəkil 16, 5). Onun ağzının kənarı qımızı boya üzərindən qara rənglə naxışlanmışdır. Eneolit dövrünə aid boyalı keramika məmulatına Qurddağ yaşayış yerində də rastlanmışdır. Boya küpə tipli qablardan birinin ağzının içəri tərəfinə qara rənglə çəkilmişdir. Ağzının kənarı xarıcə qatlanmış saman üzlü küpələrin bənzərlərinə Böyük Kəsik (**Müseibli 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Xələc (**Seyidov, Baxşəliyev 2010, şəkil 8, 3**) və digər abidələrdə rastlanmışdır. Boyalı keramika məmulatına Qahabçay hövzəsində də rast gəlinir. Boya birbaşa qabların saxsısı üzərində açıq qara rənglə çəkilmişdir. Forma baxımından onlar Sirab ətrafında aşkar olunan digər abidələrin materialları ilə bənzərdir.

Tədqiqatlar zamanı 2011--2013cü illərdə Sirab ətrafında daha bir neçə abidə qeydə alınmışdır. Yeni tapıntılar bu ərazinin Eneolit dövründə sıx məskunlaşdığını göstərməklə bərabər Azərbaycan arxeologiyasının bu dövrə aid problemlərini yenidən nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Yeni aşkar edilmiş abidələrdən biri **Uçan Ağıl** yaşayış yeridir. Yaşayış yeri Sirab kəndindən şimal-şərqdə yerləşir. Abidə qərbdən Sirab çayının axdığı, şərqdən isə yaşayış yerini əhatə edən dərin dərənin qovşağında yerləşir. Abidə təbii təpənin üzərindədir. Təpənin Sirab çayına doğru uzanan yamacında mis filizinin minerallarına rastlanır. Yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı xeyli keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Onların əksəriyyəti sarı və qırmızı rəngdə bəzən isə boz rəngdə bişirilmişdir. Yaşayış yerindən aşkar edilən keramika kasa və küpə tipli qabların parçalarından ibarətdir. Keramika məmulatının bir qismi saman qarışıq gildən olduqca kobud hazırlanmışdır. Onların biri kasa tipli qabın parçası ilə təmsil olunmuşdur (Şəkil 17, 1). O, qabarıq formalı olub, ağzının kənarı bir qədər içəri qatlanmışdır. Gilinə saman qatılmış, olduqca kobud hazırlanmış və qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Bu tip qabların biri qabarıq kəmər üzərindən oval batıqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 19, 3). Bəzi qablar silindrik gövdəlidir (Şəkil 19, 7).

Kasa tipli qablar formaca müxtəlifdir. Onların ikisi qum qarışıq gildən hazırlanaraq boz rəngdə bişirilmiş, hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır (Şəkil 17, 3;

Şəkil 18, 2). Qırmızı rəngdə bişirilən kasaların birinci tipi qabarıq gövdəlidir. Bu tip kasalar ağzının formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Kasalardan birinin ağızının kənarı dikdir (Şəkil 17, 2). İkinci kasanın ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmış (Şəkil 17, 4), digərinin isə ağzının altı batıq zolaqla əhatə edilmişdir (Şəkil 19, 1).Onların gilinə incə saman qatılmış, sarı rəngdə bişirilmiş, hər iki üzdən hamarlanmışdır. İkinci tip kasaların gövdəsi konusvaridir (Şəkil 18, 1, 3; Şəkil 19, 2, 8). Bu kasalar ağzının və gövdəsinin formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Onlardan birinin ağzının kənarı bir qədər içəri qatlanmışdır (Şəkil 19, 2). Bu kasanın xarici səthi cilalıdır. Kasaların ikisinin xarici səthi olduqca kobuddur (Şəkil 18, 1; Şəkil 19, 7). Bu tip kasaların biri qırmızı rəngdə bişirilmiş, xaricdən yaxşı cilalanmışdır (Şəkil 18, 3). Üçüncü tip kasalar silindrik-konusvari gövdəlidir (Şəkil 19, 6, 9).

Kasa tipli qabların ikisi boyalıdır. Onların biri qalındivarlıdır. Ağzının kənarı saxlanmamışdır. Gilinə saman qatılmış, qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Qabın içərisi qırmızı rəng üzərinə qara rənglə çəkilmiş birləşik üçbucaqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 18, 4). İkinci kasa qum qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Kasanın xarici səthi qırmızı rəng üzərinə qara rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 18, 5).

Küpə tipli qablar silindirik boğazlıdır (Şəkil 19, 5, 10). Onlar saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Birinin ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır.

Uçan Ağıl yaşayış yerindən götürülən kömürün analizi e.ə.4497-4452-ci illəri göstərmişdir.

Sərin Bulaq yaşayış yeri Sirab kəndinin şimalında, dağ çayının sağ sahilində yerləşir. Yaşayış yeri çay vadisinə doğru uzanan təpənin üzərindədir. Dərin dərələrlə hüdudlanan yaşayış yerinin cənubundan dağ çayı axır. Arxeoloji axtarışlar zamanı yaşayış yerindən aşkar olunan keramika küpə, çölmək və kasaların parçalarından ibarətdir. Silindrik və konusvari boğazlı küpələrin ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil 20,1-3, 6-8, 9, 10, 12). Onlar saman qarışıq gildən hazırlanmış, sarı, ya da qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Küpələrin biri boz rəngli və çəhrayı astarlıdır. Qum qarışıq gildən hazırlanmışdır (Şəkil 20, 3). Küpələrdən birinin ağzının kənarı relsşəkillidir (Şəkil 20, 5).

Çölməklər qabarıq gövdəlidir. Onların ağzının kənarı yana qatlanmışdır. Bu tip qablar saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 20, 4, 11).

Kasalar qabarıq formalıdır. Bu tip qablar gövdəsinin formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Onlar saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı, bəzən isə sarı rəngdə bişirilmişdir. Birinci tip kasaların ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir (Şəkil 21, 1). Gövdəsində iki oval deşik açılmışdır. Bu kasanın içərisi hislənmişdir. Bu tip kasaların biri qum qarışıq gildən hazırlanmışdır (Şəkil 22, 2). İkinci tip kasanın ağzının kənarı azcıq içəri qatlanmışdır. Sarı rəngdə bişirilmişdir. Gövdəsində iki yuvarlaq deşik açılmışdır (Şəkil 21, 2). Üçüncü tip kasanın gövdəsi konusvari, ağzının kənarı düzdür. Ağzı bir qədər içəri əyilmişdir. Gövdəsində dörd yuvarlaq deşik açılmışdır (Şəkil 21, 3). Dördüncü tip kasanın gövdəsi konusvari olub, ağzının altı enli batıq zolaqla əhatələnmişdir (Şəkil 21, 4). Beşinci tip kasa konusvari gövdəlidir. Ağzının kənarı bir qədər xaricə qatlanmışdır (Şəkil 21, 5). Bu kasa qum qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Xarici səthi cilalıdır. Altıncı tip kasa qabarıq konusvari gövdəli olub, ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır (Şəkil 22, 1). Keramika parçalarından birinin üzərində Eneolit dövrü üçün xarakterik olan halqaşəkilli qulp vardır.

Taxçalı yaşayış yeri 2010-cu ildə qeydə alınmışdır. Bu yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı yeni keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Qablar saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 23). Küpələr formaca üç tipə bölünür. Birinci tip küpələr silindrik (Şəkil 23, 1, 8, 10), ikincilər isə konusvari boğazlıdır (Şəkil 23, 6, 9). Üçüncü tip küpələrin ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Onların bəzisi boğazsız (Şəkil 23, 2), bəziləri isə qısa boğazlıdır (Şəkil 23, 7). Kasalar formaca iki tipdir. Birinci tip kasaların gövdəsi silindrik-konusvari (Şəkil 23, 3), ikincilərinki isə konusvaridir (Şəkil 23, 11). Onun ağzının kənarı işəriyə doğru qatlanmışdır. Qapaq bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Saman qarışıq gildən qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 23, 4). Qalındivarlı təsərrüfat küpünə aid bir keramika parçası saman qarışıq gildən qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Onun gövdəsi qabarıq zolaq üzərindən oval batıqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 23, 5).

II Naxışnərgiz yaşayış yeri Sirab kəndi yaxınlığında yerləşir. Tədqiqat zamanı abidənin ərazisində iki kurqana rastlanmışdır. Kurqanlar daş və torpaq qarışığından ibarətdir. Yaşayış yeri araşdırılarkən Orta əsrlərə və Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri aşkar olunmuşdur. Eneolit keramikası qum, bəzən isə saman qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Küpə tipli qablar qısa boğazlıdır. Onların ağzının kənarı xaricə qatlanmış, xarici səthi yaxşı hamarlanmışdır (Şəkil 24, 1, 4-9). Bəzi qabların gövdəsi məməcikşəkilli çıxıntılarla naxışlanmışdır (Şəkil 24, 2). Qabların biri silindrik gövdəlidir (Şəkil 24, 3).

Orta əsr keramikasının bir qismi şirli, bir qismi isə şirsizdir.

Kənd yeri yaşayış yeri Sirab kəndindən cənub-qərbdə yerləşir. Yaşayış yerinin mərkəzi hissəsi oval təpə şəklindədir. Abidə şimal-qərbdə dərin dərə ilə hüdudlanmışdır. Araşdırma zamanı yaşayış yerindən Eneolit dövrünə və Orta əsrlərə aid keramika məmulatı aşkar olunmuşdur.

Eneolit dövrünə aid keramika qum, bəzən isə saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Keramika məmulatının əksəriyyəti forma verməyən parçalardan ibarədir. Küpə tipli qablar iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir.

Məsməli Ağıl yeri Naxışnərgizdən şərqdə yerləşir. Abidə dağın ətəyini əhatə edən düzənlik sahədə olub, hər tərəfdən dərin dərələrlə hüdudlanmışdır. Keramika məmulatına az rastlanmışdır. Onlar başlıca olaraq Orta Tunc dövrünə aid gil qabların parçalarından ibarətdir. Qabların üzəri qırmızı anqobla örtülərək qara, yaxud qəhvəyi rənglə naxışlanmışdır.

Uçan Ağıl yaşayış yerindən aşkar edilən qalındivarlı kobud hazırlanmış kasaların (Şəkil 17, 1; Şəkil 19, 9) bənzərlərinə I Kültəpənin "1a" tbəqəsində rastlanır (**Həbibullayev 1959, tablo 20, 1, 2**). Silindrik gövdəli kobud hazırlanmış qabların da (Şəkil 19, 7) bənzərləri I Kültəpənin bu təbəqəsindən məlumdur (**Həbibullayev 1959, tablo 24, 3**). Konusvari formalı ağzının kənarı içəri yığılmış kasalar (Şəkil 18, 2; Şəkil 19, 2; Şəkil 22, 1) Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərindən məlumdur. Lakin bu tip kasalara Eneolit dövrünün son mərhələsində daha çox rastlanır. Bu tip kasalar Ovçulartəpəsindən (**Baxşəliyev, Marro, Aşurov 2010, tablo XXXIV, 1-2, 4-5; tablo XXXV, 2-5; tablo XXXVI, 1**), Leylatəpədən (**Akhundov 2007, figur 13, 6**) və Böyük Kəsikdən (**Müseibli 2007, figur 18-23; 9, tablo I, 2-5**) aşkar olunan kasalarla bənzərdir. Digər kasaların bənzərləri (Şəkil 18, 3) Ovçulartəpəsindən (**Baxşəliyev, Marro, Aşurov 2010, tablo XLI, 2**) və Böyük Kəsikdən (**Müseibli 2007, tablo XVII, 6**), Uçan Ağıldan tapılan silindrik konusvari (Şəkil 19, 6) kasaların bənzərləri Böyük Kəsikdən (**Müseibli 2007, tablo 1, 1**) məlumdur. Taxçalıdan aşkar edilən ağzının kənarı içəri çıxıntılı kasaların bənzərləri Leylatəpədən (**Akhundov 2007, figur 13, 8**), ağzının altı enli zolaqla əhatələnən kasaların bənzərləri isə Leylatəpə (**Akhundov 2007, figur 14, 10**) və Böyük Kəsikdən (**Müseibli 2007, tablo XVI, 11**) aşkar olunmuşdur. Sərin Bulaqdan aşkar edilən (Şəkil 21, 5) ağzının kənarı üçbucaq şəklində xaricə çıxıntılı olan kasanın bənzəri Böyük Kəsikdən (**Müseibli 2007, tablo III, 10**) məlumdur. Küpələr ağzının və boğazının formasına görə fərqlərirlər. Oların bir qismi silindirik boğazlıdır

(Şəkil 20, 3, 10-11). Onların biri çəhrayı astarlıdır(Şəkil 20, 3). Bəzi tədqiqatçılar bu tip qabları Eneolit dövrünün sonu və "Proto-Kür-Araz" keramikası üçün xarakterik hesab edirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, silindrik boğazlı küpə tipli qablar I Kültəpənin erkən Eneolit təbəqəsindən də məlumdur.

Sərin Bulaq yaşayış yerindən aşkar olunan gövdəsində yuvarlaq deşiklər açılan kasalar xüsusilə diqqətəlayiqdir. Üç nümunə ilə təmsil olunan bu kasalar müxtəlif tiplidir (Şəkil 21, 1-3). Bu motivdə bəzəmə Zirincli (**Baxşəliyev, Novruzov 2010, foto 3**), Şorsu (**Baxşəliyev, Novruzov 2010, foto 6**), Böyük Kəsik (**Müseyibli 2007, tabl. XXIII, 1-9**), Keçilidə (**Нариманов 1987, рис. 35, 1, 11**), Cənubi Qafqaz abidələrində (**Кушнарева, Чубинишвили 1970, c. 42, рис. 15**), Şərqi Anadoluda Aştəpə (**Marro and Özfirat 2005, pl. III, 3**), Norşuntəpə (**Gülçur 1988, tabl. 39, 10**) və digər abidələrdə rastlanmışdır. Bu tip keramikanın ilк nümunələri Şərqi Anadolunun Neolit yaşayış yerlərindən məlumdur. Gövdəsində deşik açılan keramikanın qədim nümunələri həmçinin I Kültəpənin "1a" təbəqəsində rastlanmışdır (**Həbibullayev 1959, s. 59, tablo 19, 3**). Bu tip deşiкli кeramiкanın arxeoloji ədəbiyyyatda «Sioni кeramiкası» adlandırılması və Son Eneolit yaşayış yerlərinin buna uyğun olaraq «*Late Sioni Ware site*» adlandırılması (**Kiguradze 2000, s. 321-325**) fiкrimizə görə düzgün olmamış və arxeoloji mədəniyyətlərin dəyərləndirilməsində yanlışlığa səbəb olmuşdur. Halbuкi, qum qarışıq və cilalı «Sioni кeramiкası»na Qafqazın cənub bölgələrində olduqca az rastlanır. Sirab ətrafında aşkar olunan кeramiкa qara rəngli qum qarışıq Sioni mallarından başlıca olaraq saman qarışıq olması, sarı ya da qırmızı rəngdə bişirilməsi ilə fərqlənir. Odur ki, bu tip keramikanın yerli istehsal ənənələrinin davamı olduğunu söyləmək olar.

Uçan Ağıl yaşayış yerində Ubeyd tipli boyalı keramikaya da rastlanmışdır. Onlar kasa tipli qabların parçalarıdır. Qabların biri içəridən digəri isə xaricdən qəhvəyi rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır. Qabların biri paralel xətlər arasına alınmış bitişik ştrixlənmiş üçbucaqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 18, 4). Bu qab saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Bu motivlər müəyyən dəyişikliklərlə Orta Tunc dövründə də istifadə edilmişdir.

Ubeyd mədəniyyətinin təsirinə Naxçıvan ərazisində 2011-ci ildə aparılan araşdırmalar zamanı Ovçulartəpəsində də rastlanmışdır. Ovçulartəpəsindən aşkar edilən keramika parçası qırmızı rənglə naxışlanmışdır. Naxışlar birbaşa qabın boyanmamış səthinə çəkilmişdir. Onlar şaquli xətlər arasına alınmış düz xətlər və birləşik üç-

bucaqlardan ibarətdir. Araşdırmalar bu keramika parçasının idxal edilmiş gil qaba aid olduğunu göstərir.

Arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə əsasən demək olar ki, yeni yaşayış yerlərində Eneolit dövrünün müxtəlif mərhələlərində yaşayış olmuşdur. Lakin Son Eneolit dövrü keramikası üstünlük təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, İkiçayarası tayfalarının Naxçıvanla iqtisadi-mədəni əlaqələrini gücləndirən əsas faktorlardan biri bu ərazinin təbii sərvətləri, xüsusilə mis yataqları olmuşdur. Sirab ətrafında qeydə alınan yaşayış yerlərində mis filizinin minerallarına rastlanması bunu təsdiq edir.

Son Eneolit keramikası ilə Orta Tunc dövrü keramikasının bənzərliyi Eneolit mədəniyyətinin Naxçıvan ərazisində müəyyən müddət davam etdiyini və bu mədəniyyətin sonradan Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin əsasını təşkil etdiyini göstərir.

Yeni yol yaşayış yeri Babək rayonunun Məmmədrza kəndinin cənubunda I Kültəpə və II Kültəpə yaşayış yerlərinin arasında yerləşir. Yaşayış yeri Sirabçayın sol sahilində, Sirabçayla Naxçıvançayın qovşağında yerləşir. 2013-cü ildə aparılan araşdırmalar zamanı yaşayış yerindən Eneolit dövrünə aid az miqdarda keramika məmulatı toplanmışdı. 2014-cü ildə yaşayış yerində mədəni təbəqənin varlığını müəyyən etmək üçün 2x2 m ölçüdə qazıntı aparıldı. Tədqiqatın məqsədi yaşayış yerində mədəni təbəqənin varlığını yoxlamaq idi. Tədqiqat 1, 5 m dərinliyədək, xam torpağa çatanadək davam etdirildi. Mədəni təbəqənin qalınlığı təqribən 1 m-dir. Tədqiqat zamanı 6 təbəqə, o cümlədən iki tikinti qatı aşkar olunmuşdur. Tikintilər çiy kərpicdən inşa olunmuşdur. Lakin qazıntı sahəsi kiçik olduğundan tikintilərin planını tam izləmək mümkün olmamışdır. Tikinti qatları qalın kül layları ilə bir-birindən ayrılmışdır. Tapıntılar keramika, heyvan sümükləri, obsidian parçaları və ağac kömürünün qalıqlarından ibarətdir. Tədqiqat zamanı aşkar olunan keramika məmulatı Eneolit dövrünün sonu üçün xarakterikdir. Keramika, sarı, boz və qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Bəzi qabların üzəri qalın his qatı ilə örtülmüşdür. Keramika məmulatının müəyyən hissəsi xaricdən cilalıdır. Onlar başlıca olaraq əldə, olduqca qaba hazırlanmışdır. Xarici divarları hamar deyil. Bitki qarışığı olan gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilən keramika məmulatı olduqca kövrəkdir. Onlardan birinin üzərində boya bəzəməyə rast gəlinir.

Yeni yol yaşayış yeri strateji cəhətdən olduqca əlverişli mövqedə yerləşməsi, fikrimizcə, onu kommunikasiya xətlərinin düyün nöqtəsinə çevirmişdir. Naxçıvançay vadisində məskunlaşan qədim insanlar Sirabçay və onun qolları boyunca ətraf ərazilərə yayılaraq ətraf aləmlə əlaqə yaratmışlar.

Arxeoloji materialların əksəriyyətini təşkil edən keramika məmulatının laylar üzrə xarakterizə etməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Birinci lay kül qarışıq torpaqdan ibarət idi. Bu təbəqədə keramika məmulatı az idi. Ağzının kənarı geriyə qatlanmış küpə tipli qab qum qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdi (Şəkil 25, 1). Kasa tipli qab qum qarışıq gildən hazırlanmışdı. İçəridən boz, xaricdən çəhrayı rəngdə idi. Xarici səthi cilalanmışdı. Gövdəsi qabarıq olub, ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdı (Şəkil 25, 2). İri həcmli məcməyi tipli qab qum qarışıq gildən çəhrayı rəngdə bişirilmişdi. Üzəri hislənmişdi. Ağzının kənarında horizontal qulpun qalığı qalmışdı (Şəkil 25, 3).

İkinci lay qırmızı və boz rəngli kül laylarından ibarət idi. Bu laydan aşkar olunan keramika üç nümunə ilə təmsil olunub. Dar boğazlı kiçik həcmli küpə tipli qab qum qarışıq gildən qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdi (Şəkil 25, 4). İkinci küpə qalındivarlı idi. Saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdi. Divarları arasında qara rəngli lay var idi. Xarici səthi cilalanmışdı (Şəkil 25, 5). Çölmək tipli qab saman qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Ağzının kənarı xaricə doğru əyilmişdir. Xarici səthi cilalıdır (Şəkil 25, 6).

Üçüncü lay kərpic və kül qalıqlarından ibarət idi. Küpə tipli qab saman qarışıq gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngdə yaxşı bişirilmiş, divarları arasında boz təbəqə qalmışdı (Şəkil 26, 2). Kasa tipli qablar formaca fərqlidir. Onların biri saman qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Gövdəsi qabarıq, oturacağı yastıdır. Ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil 26, 1). Xarici səthi hamarlanmışdır. İkinci kasa bikonik gövdəlidir. Ağzının kənarı qırılmışdır. Saman qarışıq gildən hazırlanaraq hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Divarları arasında lay yoxdur (Şəkil 26, 3). Forma verməyən digər keramika nümunələri saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir (Şəkil 26, 4-5). Onlardan birinin üzərində horizontal çıxıntının izləri qalmışdır (Şəkil 26, 4).

Dördüncü lay boz rəngli kül qalıqlarından ibarət idi. Bu laydan aşkar olunan keramika başlıca olaraq saman qarışığı olan gildən hazırlanmışdı. Məcməyi tipli qab sarı rəngdə yaxşı bişirilmişdi. Lakin gili olduqca kövrək idi. Divarları arasında təbəqə yox idi (Şəkil 27, 1). Gövdəsi qabarıq olub ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdı. Kasa tipli qabların biri qabarıq gövdəlidir. Ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Gili sarı rənglidir. Divarları arasında təbəqə yoxdur (Şəkil 27, 2). Xarici səthi hamarlanmışdır. İkinci kasa silindrik-konusvari formalıdır. Həm qum, həm də saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir (Şəkil 27, 3). Çölmək tipli qab saman qarışığı

olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Divarları arasında boz lay var. Xarici səthi cilalıdır (Şəkil 28, 1).

Beşinci lay kül qarışıq çəhrayı rəngli təbəqədən ibarət idi. Bu laydan aşkar olunan keramika nümunələri başlıca olaraq çölmək tipli qabların parçalarından ibarətdir. Şölməklərin biri narın saman və qum qarışığından hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Xarici səthi yüngülcə cilalanmışdır (Şəkil 28, 2). Xarici səthinin bəzi yerlərində boz ləkələr qalmışdır. İkinci tip çölməklər qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 28, 3; Şəkil 29, 2). Qabların xarici səthi yaxşı hamarlanmışdır. Qablardan birinin üzərində qabarıq yapma bəzək vardır (Şəkil 28, 4). Qablardan birinin yalnız oturacaq hissəsi salamat qalmışdır. Saman qarışıq gildən hazırlanan bu nümunə qırmızı rəngdə bişirilmiş, xarici səthi hislənmişdir. Oturacağı halqadabanlı olub bir qədər içəriyə doğru batıqdır (Şəkil 29, 1).

Altıncı lay kül və kərpic qalıqlarından ibarət idi. Bu laydan aşkar olunan küpə saman və qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdi. Xarici səthi hamarlanmış və hislənmişdi (Şəkil 30, 1). Çölmək tipli qab saman və qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdi. Xarici səthi nahamar idi. Divarları arasında təbəqə yox idi (Şəkil 29, 5). Kasa tipli qab qabarıq gövdəli idi. Saman qarışıq gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngdə bişirilmiş, səthində sarı ləkələr, divarları arasında bişməmiş lay saxlanmışdı (Şəkil 29, 4). Qabın oturacaq hissəsinə aid parça saman qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdi. Kəsiyində bişməmiş boz lay var idi (Şəkil 29, 3).

Yeddinci lay boz rəngli kül və kərpic qarışıq təbəqədən ibarət idi. Keramika məmulatı arasında çölmək tipli qablar üstünlük təşkil edirdi. Onlardan biri qısa boğazlı və şarğövdəlidir. Saman və qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngdə bişirilmiş, xarici səthi cilalanmışdır (Şəkil 30, 2). Ağzının kənarı xaricə qatlanmış, uzunsov gövdəli çölməklər qum qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Onların xarici səthi yüngülcə cilalanmışdır (Şəkil 30, 4-5). Digər çölməklər saman qarışıq gildən hazırlanmış, çəhrayı rəngdə yaxşı bişirilmişdir (Şəkil 31, 2-3). Kasalar formaca müxtəlifdir. Onların bir konusvari formalıdır. Saman qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmiş, xaricdən cilalanmışdır (Şəkil 30, 3). İkinci kasa silindrik-konusvari formadadır. Qum qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 31, 4). Keramika nümunələrindən biri boyalıdır. Boya birbaşa qabın saxsısı üzərinə qırmızı və qara rənglə çəkilmişdir (Şəkil 31, 1). Forma verməyən keramika parçalarının birində silindrik deşik açılmışdır. Qeyd edək ki, bu yeganə nümunədir (Şəkil 31, 5)

Yaşayış yerində mədəni təbəqənin xarakterinin müəyyən etmək üçün 2014-cü ilin avqustunda 300 kv m sahədə araşdırma aparıldı.

Yaşayış yerinin ərazisi kənd əhalisi tərəfindən əkin sahəsinə çevrildiyindən traktorla sürülmüş və ot basmış halda idi. Sahəni təmizləyib qazıntı üçün yararlı hala salmaq xeyli vaxt apardı.

Birinci kvadratda aparılan araşdırma zamanı beş tikinti qatının olduğu müəyyən olundu. Üstdən birinci tikinti qatında dördkünc formalı beş otağın qalığı aşkar olundu. Onlardan biri qazıntının cənub hissəsində yerləşirdi. Onun qazıntı sahəsində olan hissəsinin eni 1, 8 m, uzunu 4, 2 m idi. Otağın cənub hissəsində diametri 60 sm olan ocaq var idi. Tədqiqat zamanı bu otağın içərisindən Son Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri aşkar olunmuşdur.

İkinci otağın qalıqları qazıntı sahəsinin şimal hissəsində aşkar olundu. Bu otağın divarları eroziya nəticəsində dağılmışdı. Onun uzunu 2, 1 m, eni 1, 8 m idi. Bu otağın içərisindən Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri aşkar olunmuşdur. Otağın içərisində isə ocaq qalığı aşkar olunmamışdır.

Üçüncü otaq birinci ilə ikincinin arasında yerləşirdi. Onun yalnız iki divarını müəyyən etmək mümkün oldu. Otağın uzunu 4, 8 m, eni 4, 6 m idi. Onun ön tərəfində diametri 1, 2 m olan dairəvi formalı ocaq aşkar olunmuşdu. Onun içərisində keramika nümunələri və heyvan sümükləri aşkar olundu. Ehtimal ki, bu otaqdan ümumi yaşayış sahəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Dördüncü otaq üçüncü və birinci ilə birləşik idi. Onun ölçüləri 2,30x340 m idi. Otağın yalnız bir qismi salamat qalmışdı. Onun içərisində oval formalı iki ocaq aşkar olundu Onların ölçüsü təqribən bir-birinə uyğun idi. Şimal tərəfdə yerləşən, ölçüsü 1,1x0,9 m olan ocaq təmizlənərkən içərisindən üzərində yaşıl mis oksidi olan metal şlakı aşkar olundu. Bu isə həmin otağın metal emalı ilə bağlı olduğunu təsdiq edir. Bu otağın içərisindən Eneolit dövrünə aid xeyli keramika məmulatı və heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur.

İkinci tikinti qatına dairəvi formalı bir binanın qalıqları aiddir. Bu bina dairəvi formalıdır. Bu binaya aid divarın xarici sərhədlərini dəqiqləşdirmək mümkün olmadı. Bəzi hissələrdə eni 45-50 sm arasında idi. Onun diametri 5, 2 m idi. Binanın içərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. Təmizlənərkən içərisindən Eneolit dövrünə aid keramika və az miqdarda heyvan sümüyü aşkar olunmuşdur. Binanın divarları içəriyə doğru pilləli şəkildə daralırdı. Qazıntı mövsümü başa çatdığı üçün bu binanı tam araşdırmaq

mümkün olmadı. Araşdırmalar göstərir ki, bina tez-tez təmir olunmuş və divarlar yerini dəyişmişdir.

Üçüncü tikinti qatına dairəvi formalı yarımqazma tipli bir binanın qalığı aiddir. Onun diametri 1, 9 m-dir. Bu bina 2014-cü ildə yaşayış yerində kəşfiyyat şurfu qoyularkən aşkar olunmuşdur. Abidədə geniş qazıntı aparıldıqdan sonra onun yaşayış yerinin stratiqrafiyasındakı yeri müəyyənləşdirildi. Bu binanın içərisindən Eneolit dövrünə aid keramika, onun şərq küncündə isə diametri 60 sm olan ocaq var idi.

Dördüncü tikinti qatı qazıntı sahəsinin şimal-şərq hissəsində 1, 3 m dərinlikdə qeydə alındı. Bu binanın yalnız bir hissəsi aşkar olunmuşdu. Digər hissəsi isə qazılan sahədən kənarda idi. Bu bina küncləri dəyirmi olan dördkünc binanın qalığına aid idi. Onun içərisindən Eneolit dövrünə aid keramika və heyvan sümükləri aşkar olundu.

Beşinci tikinti qatı dördüncüdən 30 sm aşağıda həmin sahədə aşkar olundu. Bu yarımqazma tipli dördkünc formalı binanın qalığı idi. Bu binanın da bir hissəsi qazıntı sahəsindən kənarda idi. Qazıntı sahəsində qalan hissəsinin uzunluğu 5, 2 m idi. Ən geniş yerinin eni isə 2, 5 m idi. Onun içərisində aparılan araşdırmalar zamanı Son Neolit və Eneolit dövrünə aid keramika nümunələri, heyvan sümükləri aşkar olundu. Ümumiyyətlə, bu sahədə aparılan araşdırmalar zamanı Son Neolit üçün xarakterik olan keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Belə hesab edirik ki, mədəni təbəqə müxtəlif dövrlərin məskunlaşması zamanı bir qədər qarışmışdır. Şübhəsiz ki, karbon analizlərin nəticələri daha dəqiq fikirlər deməyə imkan verəcəkdir.

Tədqiqat zamanı bu sahədən daşdan, o cümlədən çaxmaqdaşı və obsidiandan hazırlanmış əmək alətləri aşkar olunmuşdur. Ümumiyyətlə, əkinçilik alətləri olduqca azdır. Obsidian parçaları da az aşkar edilmişdir. Araşdırma göstərir ki, Sirabçay vadisində yerləşən Eneolit abidələrinin bir qismində obsidian çox az işlənmişdir. Ola bilsin ki, bu insanların həyat tərzi ilə bağlı olmuşdur.

İkinci qazıntı sahəsində aparılan araşdırmalar zamanı aşkar olunan ocaq yerləri tikinti dövrlərinin tez-tez dəyişdiyini göstərsə də memarlıq qalıqları olduqca az idi. Arxitektura qalıqlarına qazıntı sahəsinin şimal yarım hissəsində rast gəlinmişdir. Onlar iki otağın qalıqlarından ibarətdir. Birinci otağın uzunluğu 3, 8 m, eni 2, 9 m idi. Otaq çiy kərpicdən inşa olunmuşdu. Lakin kərpiclərin ölçüsünü müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Onun içərisindən yalnız keramika nümunələri aşkar olunmuşdur.

İkinci otağın qalığı birincinin yaxınlığında idi. Onun yalnız iki divarının qalığı qaldığından ölçülərini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Bu divarların hər ikisi birinci sahədə aşkar olunan birinci tikinti qatının arxitektura qalıqları ilə həmdövrdür.

İkinci qazıntı sahəsində birinci tikinti qatına aid yerə basdırılmış böyük təsərrüfat küpü aşkar olundu. O saman qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdi. Ondan bir qədər aralıda, qazıntı sahəsinin şərq hissəsində bir yerə toplanmış çoxsaylı gil qablara rast gəlindi. Lakin onlar yer səthinə yaxın olduğundan ərazi traktorla şumlanarkən tamamilə dağılmışdı.

Bu tikint qatından aşağıda ətrafı ensiz divarla əhatə olunmuş iş yeri aşkar olunmuşdur. Onun içərisindəki ocağın (diametri 1,2 m) külü yayılaraq bütün sahəni tutmuşdu. Dairəvi planlı iş yerinin diametri 2, 5 m idi. Ensiz divarlar bəzi qismlərdə uçaraq içəri tökülmüşdü.

Bu iş yerinin yaxınlığında qazıntı sahəsinin şimal hissəsində oval planlı böyük bir divarın qalıqları aşkar olundu. Divarın kərpicləri bəzi qismlərdə eroziyaya uğramışdı. Divarın saxlanmış hissəsinin eni 40-45 sm arasında idi. Bu divarın iç tərəfində bəzi yerlərdə kül qalıqları izlənsə də, qazıntı mövsümü başa çatdığından onu tamamilə araşdırmaq mümkün olmamışdır.

Qazıntı mövsümü sona çatdığı üçün bu sahədə mədəni təbəqənin qalınlığını yoxlamaq üçün sahənin cənub küncündə 3x2 m ölçüdə şurf qoyuldu. Şurfda aparılan araşdırma zamanı 50-60 sm-dən sonra mədəni təbəqənin bitdiyi müəyyənləşdirildi. Sahənin cənubunda diametri 50 sm olan ocaq, onun ətrafında küpə və kasa tipli qabların parçaları aşkar edildi.

Üçüncü qazıntı sahəsi təmizlənib nizama salınsa da qazıntı mövsümünün başa çatması tədqiqatları geniş şəkildə davam etdirməyə imkan vermədi. Araşdırmalar zamanı saman qarışığı olan gil qabların parçaları və heyvan sümüklərinin qalıqları aşkar olundu.

Yeni yol yaşayış yerindən aşkar olunan arxeoloji tapıntıların böyük bir qismi keramika məmulatından ibarətdir. Vaxtilə Yeni yol yaşayış yerində apardığımız araşdırmalar zamanı Son Neolit dövrü üçün xarakterik olan keramika nümunələri aşkar olunmuşdu. Arxeoloji qazıntılar zamanı yeni aşkar olunan keramika məmulatını başlıca olaraq iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupdakılar qum qarışıq gildən hazırlanaraq qeyri-bərabər bişirilmişdir. Bu qrupdakı qablardan bəzisinin tərkibində iri daş parçalarına, yaxud çınqıl dənələrinə də rast gəlinir. Onlar hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır. Qırmızı rəngdə bişirilməsinə baxmayaraq qabların bəzisi hisin təsirindən qaralmışdır. Kasa tipli bəzi qabların ağız kənarında kiçik, yuvarlaq deşiklər açılmışdır. Qeyd edək ki, ağzının kənarında yuvarlaq deşik açılan qablar böyük bir dövr ərzində – Son Neolitdən Son Eneolitə qədər istifadə olunmuşdur. Odur ki, onların tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün

karbon analizə ehtiyac vardır. Lakin bəzi deşiklər açılma texnikasına görə fərqlənir. Belə ki, qabların əksəriyyətində deşiklər qab bişirilməmişdən əvvəl açılmışdır. Belə keramika Cənubi Qafqazda daha çox Eneolit dövrü üçün xarakterikdir. Lakin bu tip gil məmulatına Şərqi Avropanın Neolit abidələrində də rast gəlmək mümkündür. Qeyd edək ki, bütün hallarda bu tip keramika e.ə. V minilliyin əvvəllərindən qədimə getmir.

Qabların bir qismində deşiklər bişirilmədən sonra açılmışdır. Bu tip deşikli qablar başlıca olaraq Neolit abidələri üçün xarakterikdir. Bu tip keramikaya Azərbaycanda I Kültəpə, Şomutəplə, Hacı Firuz yaşayış yerlərində də rast gəlinmişdir.

Kasa tipli qabların bir qrupunda horizontal, qulaqcıqşəkilli qulplar vardır. Bu tipli qulplar indiyədək Cənubi Qafqazın və Azərbaycanın Eneolit abidələrindən bizə məlum deyil. Lakin Şərqi Avropanın bəzi Son Neolit abidələrində bu tip qulplara rast gəlinir. Bu abidələrdə bizimkilərdən fərqli olaraq qulplar gövdənin mərkəzi hissəsindədir.

Ehtimal ki, bu qrupdakı qablar mətbəx avadanlığı kimi, yaxud təsərrüfat mallarının saxlanması üçün istifadə olunmuşdur.

İkinci qrupdakı qablar saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Qablar hər iki üzdən yaxşı hamarlanmışdır. Onların bəzisi isə parıldayanadək cilalanmışdır. Bəzilərinin üzərində qırmızı boya izləri vardır. Bu qrupa daxil olan qabların üçü boyalıdır. Onların formasını müəyyən etmək mümkün deyil. Qabların biri qalındivarlıdır. Qab saman qarışığı olan gildən hazırlanmış, yaxşı bişirilmişdir. Hər iki üzdən qırmızı rəngdədir. Üzəri qara rənglə, içərisində qara ləkə olan dairə ilə naxışlanmışdır. Bu tip ornamentlərə Naxçıvanda Ovçulartəpəsi yaşayış yerində və Şərqi Anadolu abidələrində rast gəlinmişdir.

Digər iki parça bir-birinə bənzərdir. Qablar qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Xarici səthi sarı rəng üzərindən qırmızı rəngli xətlə naxışlanmışdır. Bu tip ornamentə Hacı-Firuz yaşayış yerində rast gəlinmişdir.

Yaşayış yerindən əmək alətləri az aşkar olunmuşdur. Bazaltdan hazırlanmış dən daşları iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Bir ədəd asma eyni cinsli daşdan hazırlanmışdır.

Sümük alətlər iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Bu alətlərdən biz kimi istifadə olunmuşdur.

Obsidian parçalarına rast gəlinsə də ondan hazırlanmış əmək alətləri aşkar olunmamışdır. Çaxmaqdaşından hazırlanmış bir neçə oraq dişi əldə edilmişdir. Ehtimal ki, yaşayış yerində əkinçilik alətlərinin azlığı qədim insanların həyat tərzi ilə də

bağlı olmuş, ətraf ərazilər maldarlıq üçün əlverişli olduğundan maldarlığa üstünlük verilmişdir.

At Ağıl yaşayış yeri Taxçalıdan cənubda yerləşir. Yaşayış yeri hər tərəfdən qayalıqlarla əhatə olunmuş dərədə yerlışir. Burada qayaaltı sığınacaqlara da rastlanır. Araşdırma zamanı Eneolit dövrünə aid keramika parçaları, obsidian qəlpələri aşkar olunmuşdur.

Qurddağ yaşayış yeri Sirab kəndindən şərqdə Qahabçayın sağ sahilində yerləşir. Yaşayış yeri hündür qayalığı və onun ətəklərini əhatə edir. Mədəni təbəqə olduqca az yığılmışdır. Bəzi yerlərdə mədəni təbəqənin qalınlığı 0, 5 m-ə çatır. Yerüstü materiallar başlıca olaraq Orta Tunc dövrünə aiddir. Lakin onlar içərisində bir neçə Enetolit keramıkasına da rastlanmışdır. Onlar başlıca olaraq küpə tipli qabların parçalarından ibarətdir. Qabların biri qum qarışıq gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmiş, hər iki üzündə sarı anqobun izləri qalmışdır. Ağzının içəri tərəfi qabın saxsısı üzərinə qara rənglə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **37**, 1). Ağzının kənarı xaricə qatlanmış ikinci və üçüncü küpə incə saman qarışıgından hazırlanmışdır. Onlar hər iki üzdən qaba şəkildə hamarlanmışdır (Şəkil **37**, 2, 3). Küpə tipli qablardan birinin üzərində his, yaxud sürmə ilə çəkilmiş naxışın izi qalmışdır (Şəkil **37**, 5). Eneolit dövrünə aid digər küpə parçası qum qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil **37**, 6).

Erkən Tunc dövrü olduqca az miqdarda keramika məmulatı ilə təmsil olunmuşdur. Bunlar Sürümçək yaşayış yerindən aşkar olunan bir boz rəngli qabın parçası və iki forma verməyn nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların biri olduqca qaba hazırlanmış qara rəngdə bişirilmişdir. İçəri tərəfində enli daraqvarı alətin izi saxlanmışdır (Şəkil **13**, 3). İkinci küpə parçası qalındivarlıdır. Xaricdən qara, içəridən çəhrayı rəngdədir. Saman qarışıq gildən hazırlanmışdır (Şəkil **13**, 6).

Sirab yaxınlığında aparılan araşdırmalar zamanı daha çox Orta Tunc dövrünə aid boyalı keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Bu abidələr arasında Qurddağ yaşayış yeri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Onun mərkəzi hissəsi sıldırım qayalar arasında yerləşən kiçik sahədən ibarətdir. Tədqiqat zamanı abidənin bu hissəsindən keramıka məmulatının aşkar olunması, onun yaşayış sahəsi olduğunu təsdiq edir. Ehtimal ki, bu hissə abidənin mərkəzi hissəsi olmuş və bir növ narınqala rolunu oynamışdır. Bu tipli yaşayış yerinə Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndi yaxınlığında da rastlanmışdır (**Baxşəliyev V.B. 2008**, **c.192, 227**). Dağın ətəyində bir neçə yerdə daşdan inşa edilmiş divar qalıqları bu abidənin Orta Tunc dövründə müdafiə istehkamı kimi istifadə edildiyini göstərir. Yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatı küpə, kasa, çölmək tipli qabların

parçalarından ibarətdir. Keramika nümunələri Orta Tunc dövrünün erkən və inkişaf etmiş mərhələsinə aiddir. Erkən mərhələyə aid olan çölmək tipli qabların biri xüsusilə diqqətçəkicidir. O, incə qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Xarici səthi yaxşı hamarlanmış, birbaşa saxsının üzərinə qara rənglə çəkilmiş bucaqşəkilli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **37**, 4). Küpə tipli qablar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Onlar ağzının və boğazının formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Monoxrom boyalı küpələrin biri qısa silindrik boğazlı, xaricə qatlanmış ağız kənarlıdır. Xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək yaxşı cilalanmış, qara rənglə çəkilmiş düz və dalğalı xətlərlə naxışlanmışdır. Ağzının kənarı içəridən qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **38**, 1). İkinci küpənin ağzı yana doğru xeyli əyilmiş, xarici səthi və içərisi qırmızı boya ilə örtülmüş, ağzının içərisinə qara rənglə çəpinə xətlər çəkilmişdir (Şəkil **38**, 2). Küpə tipli qabların ikisinin üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, lakin naxışsızdır (Şəkil **39**, 1, 2). Xaricə qatlanmış ağız kənarlı, silindrik boğazlı küpələrin biri polixrom boyalıdır. Onun gövdəsinin yuxarı qismi sarı rəng üzərindən qara və qırmızı rənglərlə naxışlanmışdır (Şəkil **38**, 3). Polixrom boyalı küpə tipli qabın parçası qara və qırmızı rənglərlə naxışlanmışdır (Şəkil **38**, 5). Çölmək tipli qabın ağzının kənarı yuvarlaq olub xaricə qatlanmışdır. Onun boğazının altı sarı rəng üzərindən qara rəngli xətlə naxışlanmışdır (Şəkil **38**, 4). Kasa tipli qablar formaca bir-birindən fərqlənirlər. Onların biri ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmış və qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **38**, 6). İkinci kasanın ağzının kənarı xarıcə qatlanmış, gövdəsi bikonik formalıdır. Onun xarici səthi və ağzının içərisi qırmızı boya ilə örtülmüş, ağzının kənarı içəridən qara rəngli xətlə naxışlanmışdır (Şəkil **39**, 3). Üçüncü kasanın gövdəsi bikonik formalı, ağzının kənarı dəyirmidir. Hər iki üzdən qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmışdır. Xarici səthi qara rənglə, bir-birinin içərisində yerləşdirilmiş bucaqlarla naxışlanmışdır (Şəkil **39**, 4).

Abidədən həmçinin xeyli miqdarda forma verməyən gil qab parçaları aşkar olunmuşdur. Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Qabların bəzisinin xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmış və qara rənglə naxışlanmışdır. Bəzi qablar qırmızı rəng üzərindən cila olmadan, bəziləri isə birbaşa qabın saxsısı üzərinə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **39**, 5-10; Şəkil **44**, 5-7).

Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatı Sürümçək yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur. Qeyd etmək istəyirik ki, bu yaşayış yerində aparılan araşdırmalar

zamanı rastlanan, iri daşlardan inşa olunmuş divar qalıqları ehtimal ki, Orta Tunc dövrünə aiddir. Abidədən aşkar olunan keramika məmulatı başlıca olaraq küpə, çölmək və kasalarla təmsil olunmuşdur. Qabların hamısı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Küpə tipli qablar konusvari boğazlı, xaricə qatlanmış ağız kənarlıdırlar. Onların üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, cilalanmadan qara rənglə naxışlanmışdır. Naxışlar qabın ağzının içəri tərəfinə də çəkilmişdir (Şəkil **40**, 6). Kasalar müxtəlif tiplidir. Onlardan biri xaricə qatlanmış ağız kənarlı, qabarıq gövdəlidir. Gövdəsi qırmızı boya ilə örtülmüş, cilalanmadan ağzının kənarından gövdəsinə doğru çəkilən enli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **40**, 1). İkinci kasa şar gövdəlidir. Onun ağzının kənarı bir qədər içəri yığılmışdır. Xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmış, qara rəngli incə xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **40**, 2). Üçüncü kasa ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Onun xarici səthi və ağzının içərisi açıq qırmızı rənglə örtülmüşdür (Şəkil **40**, 3). Çölməklər xaricə qatlanmış ağız kənarlı və qabarıq gövdəlidir. Onların gövdəsi qımızı boya ilə örtülərək cila olmadan qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **40**, 4, 5).

Keramika məmulatının bir qismi forma verməyən parçalardan ibarətdir. Onların hamısı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Qabların qırmızı boya ilə örtülmüş cilasız səthi qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **41**, 1-9, 11). Keramika məmulatının bir qismi narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qara rəngdə bişirilmişdir. Onların xarici səthi ziqzaqşəkilli cızma ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil **41**, 10-14).

Qaratəpə yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatının əksəriyyəti boyalıdır. Keramika məmulatı narın qum qarışığı olan gildən hazirlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Qablar formaca kasa və küpələrdən ibarətdir. Kasa tipli qabların bir qismi xaricə qatlanmış ağız kənarlı, qabarıq gövdəlidir. Onlarin xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək qara rənglə naxışlanmışdır. Kasaların birində naxışlar qabın ağzının kənarına çəkilmiş birləşik qövslərdən ibarətdir. Bu kasanın ağzının kənarı içəri tərəfdən qırmızı boya üzərinə çəkilmiş qara rəngli düz xətlə naxışlanmışdır (Şəkil **42**, 1). İkinci kasanın gövdəsinin naxışlanmasında bucaqşəkilli ornamentlərdən istifadə edilmişdir (Şəkil 4**2**, 2). Kasaların biri bikonik gövdəli olub, ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Xarici səthi qara rəngli incə xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **42**, 3). Dördüncü kasanın ağzının kənarı xaricə qatlanmış, gövdəsi qabarıqdır. Naxışlar qabin xarici səthinə qara rənglə çəkilmişdir (Şəkil **42**, 4). Küpə tipli qabların yalnız ağız hissəsi salamat qalmışdır. Onlar qalındivarlıdır. Qabların qırmızı boya ilə

örtülmüş cilalanmamış xarici səthi qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **42**, 5, 7). Qaratəpədən tapılmış boyalı keramikanın bir qismi forma verməyən parçalardan ibarətdir. Naxışlar qabların qırmızı rənglə boyanmış xarici səthinə çəkilmiş müxtəlif motivli ornamentlərdən ibarətdir. Qabların bəzisinin səthi cilalı, bəzisi isə cilasızdır (Şəkil **42**, 6-9; Şəkil **43**, 1-8). Küpə tipli qaba aid parçalardan biri polixrom boyalıdır (Şəkil **43**, 3). Qabın gövdəsinin mərkəzi qismi sarı rənglə boyanaraq qara rənglə bitişik ştrixlənmiş romblarla naxışlanmışdır. Qabın digər qisminə naxışlar qırmızı boya üzərindən çəkilmişdir.

Göy xəndək yaşayış yeri Qahabçayın sağ sahilində yerləşir. Yaşayış yerində daşdan inşa olunmuş bina qalıqları vardır. Binaların bəzisi tək otaqlı, bəzisi isə iki otaqlıdır. Lakin binaların hansi dövrə aid olduğunu müəyyən etmək üçün arxeoloji qazıntıya ehtiyac vardır. Toplanan yerüstü materiallar içərisində formaca Eneolit dövrünün qablarına bənzəyən bir neçə küpə parçası aşkar olunmuşdur. Onların biri qum qarışığı olan gildən hazirlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Onun ağzının kənarında sürmə boya, gövdəsində isə qara rəngli boyanın izləri qalmişdır (Şəkil **45**, 2). Bu qabın içəri tərəfində daraqvari alətin izləri qalmışdır. Qırmızı rəngdə bişirilən küpə tipli qabın oturacaq hissəsi də formaca Eneolit qablarını xatırladır (Şəkil **45**, 3). İkinci küpə saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Onun ağzının kənarı yana doğru qatlanmışdır (Şəkil **46**, 3). Küpə tipli qabların biri qum qarışıq gildən hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə bişirilmiş, ağzının kənarı enli qısa xətlərlə sürmə ilə naxışlanmışdır. Bu tip naxış motivi əsasən Eneolit dövrü üçün xarakterikdir (Şəkil **46**, 8). Kasa tipli qab nazik divarlıdır. Qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Saman qarışıq gildən hazirlanan kasanın içəri tərəfində incə daraq izləri saxlanmışdır (Şəkil **46**, 7). Forma verməyən digər bir qab parçasının içərisində daraqvari alətin izləri qalmışdir.

Yaşayış yerinin ətrafında xeyli kromlex tipli qəbir abidələri vardır. Bu tip qəbirlər Qaracalar adlanan ərazidən başlayaraq Qahabçayın sağ sahili boyunca Qurddağ yaşayış yerinədək, Qurddağdan başlayaraq Vəkil bəndinədək çayın hər iki sahilini əhatə edir. Onların diametri 5-6 m arasındadır. Bəzi kromlexlər ətraf ərazinin daşı toplanarkən dağıdılmışdır. Dağıdılmış qəbirlərdən qara və qirmızı rəngli keramika parçaları aşkar olunmuşdur. Qırmızı rənglilər başlıca olaraq forma verməyən parçalarla təmsil olunmuşdur. Onların üzəri qırmızı boya ilə örtülərək qara rənglə naxışlanmışdır (Şəkil **45**, 5, 6; Şəkil **46**, 6). Küpə parçalarından biri qara rənglə çəkilmiş torlu ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil **46**, 4). Küpə tipli qabların biri xaricdən qara, içəridən isə çəhrayı rəngdədir. Onun xarici səthi cilalanmışdır (Şəkil **45**, 1). Küpələrdən birinin ağzının

kənarı xaricə qatlanaraq yastılanmış və qapaq qoymaq üçün çıxıntı yaradılmışdır (Şəkil **46**, 1). Digər küpə parçasının üzəri qara rəngli olub cilalanmış, basma ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil **45**, 7). Üçüncü küpə parçası boz rənglidir. Onun üzəri cızma xətlərlə mürəkkəb həndəsi ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil **45**, 4).

Taxçalı yaşayış yerindən Orta Tunc dövrünə aid bir kasa tipli qabın qırığı aşkar olunmuşdur. Kasa qum qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Onun səthi qırmızı boya üzərindən qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **46**, 2). Qeyd edək ki, bunlar , Taxçalıdan aşkar olunan, Orta Tunca aid yeganə keramika nümunələridir. Digər keramika nümunələri başlıca olaraq Antik dövr və Orta əsrlərlə tarixlənir.

Dəmir dövrünə aid keramika nümunələri Qurddağ, Sürümçək, Taxçalı və digər abidələrdən əldə edilmişdir. Qurddağdan aşkar olunan keramika küpə və kasa parçaları ilə təmsil olunmuşdur. Küpə tipli qablar qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq boz rəngdə bişirilmişdir. Onların gövdəsi qabarıq, ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil **44**, 2-3). Küpə tipli qabların bir qismi qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil **44**, 1). Onların bəzisinin üzərində qırmızı rənglə çəkilmiş boya izləri qalmışdır. Kasa tipli qab bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur (Şəkil **44**, 4). Kasa narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Bu tip kasalar Dəmir dövründə geniş yayılmışdır.

Sürümçək yaşayış yerindən aşkar olunan keramika nümunələri forma verməyən parçalardan ibarətdir. Onlar qum qarışığı olan gildən hazirlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmiş, xarici səthi qırmızı boya üzərindən qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil **47**, 1-4).

Dəmir dövrünə aid forma verməyən keramika parçalarına Nuvars, Taxçalı, Güney Ağıl və digər yaşayış yerlərində rastlanmışdır. Onlar başlıca olaraq qırmızı, boz və sarı rəngdə bişirilmişdir. Bəzi parçaların üzərində şaquli istiqamətdə çəkilmiş cila izləri saxlanmışdır. Nuvars yaşayış yerindən aşkar olunan kirəmit parçaları burada Antik dövrün sonlarınadək yaşayış olduğunu göstərir. Ehtimal ki, burada rastlanan tikinti qaliqlarının bir qismi də Son Antik dövrə aiddir.

Sirab kəndinin ərazisi **Orta əsr** abidələri ilə də zəngindir. Bu abidələrdən biri Donuz qalasıdır. **Donuz qalası** Babək rayonunun Sirab kəndindən şimalda, hündür qayalıqların üzərində yerləşir. Qalanın yerləşdiyi ərazi hər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Qalaya şərqdə olan ensiz keçiddən qalxmaq mümkündür. Abidənin yerləşdiyi ərazi uzunsov oval formalı daş divarla iki hissəyə ayrılmışdır. Divarın uzunluğu 26,6 m, eni 2,3 m-dir. O, iri qaya parçalarından hörülmüş və bəzi yerlərdə 1 m hündürlükdə salamat qalmışdır. Qala divarı ziqzaq formalı çıxıntılarla təmin edilmişdir.

Mərkəzi hissədə eni 2,9 m olan qapı vardır. Şübhəsiz ki, bu divar qalaya olan hücumların qarşısını almaq üçün inşa edilmişdir. Tədqiqat zamanı qalanın ərazisindən Orta əsrlərin erkən və inkişaf etmiş dövrlərinə aid keramika nümunələrinə rastanmışdır. Arxeoloji materiallara əsaslanaraq qalanı III-XVII əsrlərə aid etmək olar.

Orta əsrlərin tikintiləri və keramikası ilə zəngin abidələrdən biri Nuvars yaşayış yeridir. Abidənin ərazisində xeyli miqdarda şirli və şirsiz keramika məmulatına rastlanır (Şəkil **48**, 3). Şirli keramika birrəngli şirlə örtülmüş, bəzən qravür, bəzən isə anqobüstü boya ilə naxışlanmışdır. Abidənin ərazisində Orta əsrlərdə istifadə olunan təndir yerlərinə də rastlanmışdır. Abidənin yerləşdiyi terrasın aşağısında iri həcmli daşlardan hörülmüş böyük ictimai binanın qalıqları indi də qalmaqdadır. Lakin arxeoloji qazıntılar aparılmadığından binanin funksiyası və tarixi ilə bağlı dəqiq fikir demək mümkün deyil.

Taxçalı yaşayış yeri də Orta əsr keramikası ilə zəngindir. Qabların bəzisi birrəngli şirlə örtülmüş, bəzisi isə qravüra üsulu ilə naxişlanmışdır (Şəkil **48**, 1-2). Abidənin ərazisində yerləşən qayalıqda bir-biri üzərində yerləşən təbii oyuqlar vardır. Şübhəsiz ki, abidə adını buradan götürmüşdür. Bu qayaaltı sığınacaqlara salınan cığırlar onların nə vaxtsa istifadə olunduğunu təsdiq edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu yaşayış yerinin məskunlaşması ilə bağlı ən qədim tapıntı hələlik Eneolit dövrünə aiddir.

Güney Ağıl yaşayış yeri Orta əsrlərə aid tikinti qalıqları və keramika məmulatı ilə zəngindir. Keramika məmulatının bir qismi şirli qabların parçalarından ibarətdir. Onlar qravür və anqobüstü boyama üsulu ilə naxışlanmışdır (Şəkil **48**, 4). Araşdırmalar bu abidənin uzun müddət yaşayış məntəqəsi kimi istifadə olundugunu göstərir.

Şırran Ağıl yaşayış yeri Sirab çayının sağ sahilində yerləşir. Maldar tayfalar tərəfindən istifadə edildiyi üçün xalq arasinda "mal yatağı" da adlanır. Abidənin mərkəzi hissəsi sıldırım qayalıqla əhatə olunmuşdur. Yaşayış yerinin şərq tərəfində iri daşlardan inşa olunmuş hörgü qalıqları vardır. Yerüstü materiallar abidənin uzun müddət yaşayış məntəqəsi kimi istifadə olunduğunu göstərir. Toplanmış ən qədim keramika nümunələri Orta Tunc dövrünə aiddir. Onlar qırmızı boya ilə örtülmüş, naxışsız qabların parçalarından ibarətdir. Tapıntılar arasında Dəmir dövrünə və Orta əsrlərə aid keramika nümunələri də var. Lakin onların hamısı forma verməyən parçalardan ibarətdir.

Babalı yaşayış yeri Sirab çayının sol sahilini və çaya doğru uzanan təpənin ətəyini əhatə edir. Yaşayış yerində mədəni təbəqə az yığılsa da bəzi qismlərdə daşdan inşa olunmuş divar qalıqlarına rastlanır. Yerüstü keramika məmulatı başlıca olaraq Orta əsrlərə aid forma verməyən parçalardan ibarətdir.

Vəkil bəndi Qahabçay üzərində salınan Orta əsr memarlıq abidəsidir. Bənd əhəng məhlulu ilə qaya parçalarından və çay daşlarından tağvari formada inşa edilmişdir. Bənd inşa edildikdən sonra iri yonulmuş daş bloklarla üzlənmişdir.

Sirab kəndinin ərazisi təbiət abidələri və ziyarətgahlarla da zəngindir. Yaşayış yerlərinin ətrafındakı qayalar daşlaşmış insan və heyvan fiqurlarını xatırladır. Bu fiqurlarin biri **Gəlindaş** adlanır. O, ayaq üstə durmuş, əlində nə isə tutan insan fiquruna bənzər qırmızı qaya parçasından ibarətdir. Rəvayətə görə, azğın düşmənlərin basqınından qorunmaq üçün gəlin Allaha yalvarıb əlindəki təknəsi ilə bərabər daşa dönmüşdür.

Qayalardan tökülən şəlalələr, şır-şır axan çaylar, şəfalı mineral bulaqlar, gah çağlayan, gah quruyan çeşmələr, insanları düşməndən qoruyan dağlar və digər təbiət möcüzələri bu yerlərin müqəddəsləşdirilməsinin səbəblərindəndir. Burada dağların arasında iki mötəbər ziyarətgah var. Onların biri İydəli Dərbənd adlı ərazidə yerləşən **Iydəli pir**dir. İnsanlar qayalıqda bitən iydə ağacını müqəddəs hesab edir, niyət edərək ağaca müxtəlif parçalar bağlayırlar. Məlumata görə, pirin yaxınlıgındakı dərədən yeddi ildən bir çağlayıb çıxan su bir aydan sonra quruyur. Ümumiyyətlə, bu ərazi müqəddəs hesab olunur. Pirin yaxınlığındakı iri qaya parçaları da müqəddəs hesab edilərək ziyarət edilir. Burada daşla niyətetmə adəti də vardır.

Sirab yaxınlığındakı digər müqəddəs pir **Dəlikdaş piri** adlanır. Pir alt hissəsində oyuğu olan böyük qaya parçasından ibarətdir. Məlumata görə, uşağı olmayan qadınlar bu daşın altindan keçir, daşla niyət edirlər.

KERAMİKA MƏMULATININ PARALELLƏRİ

Eneolit keramikası. Sirab ərazisində aparılan araşdırmalar zamanı rastlanan saman qarışıq və saman üzlü keramika Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən yaxşı məlumdur. Belə keramika Naxçıvanda I Kültəpə (**Абибуллаев О.А. 1982, s. 66-67**), Ovçulartəpəsi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, s. 48-54**), Xələc (**Алиев Н.Г. 1985, с. 54; Алиев Н.Г. 1988, с. 12; Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**), Aşağı Daşarx, Sədərək (**Алиев В.Г. 1986, с. 5-11**), Şortəpə və digər abidələrdən məlumdur. Araşdırmalar Sirab ətrafında başlıca olaraq iki tip keramikanın qırmızı-sarı rəngli və qəhvəyi rəngli keramikanın yayıldığını göstərir. Lakin qırmızı rəngli keramika üstünlük təşkil edir. I Kültəpədə aparılan araşdırmalar Eneolit dövründə başlıca olaraq qırmızı rəngli keramıkanın üstünlük təşkil etdiyini, lakin qəhvəyi, boz və qara rənglilərin də istehsal edildiyini təsdiq edir (**Абибуллаев О.А. 1982, s. 67**). Qəhvəyi və qara rəngli keramika nümunələrinə Xələc yaşayış yerində də rastlanmışdır (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**). Bu abidədə qəhvəyi rənglilərin boyalıları da aşkar olunmuşdur (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, foto 72**). Qəhvəyi, yaxud şabalıdı rəngli keramikaya Muğan abidələrində də xeyli rastlanmışdır (**Нариманов И.Г. 1987, s. 125**). Araşdırmalar Sirabda rastlanan hər iki qrup keramikanın yerli istehsala məxsus olduğunu göstərir. Sirabdan aşkar olunan saman qarışıq, daraqvari alətlə naxışlanmış və samanüzlü keramika məmulatının paralelləri Azərbaycan və Yaxın Şərq abidələrindən mövcuddur. Zirincli, Şorsu, Yumru Sürümçəkdən aşkar olunan keramika nümunələrində daraqvarı alətin izlərinə demək olar ki, rastlanmamışdır. Çay Agzında bir nümunə ilə təmsil edilən ağzının kənarı dəyirmi konusvari gövdəli kasaların (Şəkil **8**, 4) bənzərləri Ovçular Təpəsindən (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XVI, 2, 3, 5**), Yanıqtəpə (**Burney C.A.** 1**962, p. 137; Burney C.A. 1964, p. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1-2**), Göytəpə (**Brown T.B. 1951, p. 21-22, fig. 4-5; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 10**), Böyüк Kəsiк (**Müseyibli N. 2007**, **tabl. I, 2-5**), Leylatəpə (**Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, fig. IV, 21**), Doğu Anadolu abidələrindən (**Marro C. 2005, pl. II, 1-4**) məlumdur.

Çay ağzından aşkar edilmiş ağzının kənarı çərtməli (Şəkil **11**, 7) kasanın formaca bənzərlərinə rastlansa da, bu tip naxışlı kasalar hələlik Eneolit abidələrindən bizə məlum deyil.

Qaratəpə yaşayış yerindən aşkar olunan qabarıq gövdəli ağzının kənarında üç deşik açılmış kasanın ən yaxın bənzərinə Böyük Kəsıkdə rastlanmışdır (**Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XXIII, 1-4**). Bu tip qablara Zirincli və Şorsu yaşayış yerlərində də rastlanmışdır. Onlar qırmızı rəngli keramika ilə təmsil olunmuşdur. Araşdırmalar Cənubi Qafqazın bu tip keramikasının "Sioni" adlandırılmasının düzgün olmadığını göstərir (**Kiguradze T. 2000, p.321-325**). Gövdəsində, yaxud ağzının kənarında deşık açılan kasalar Keçilidə (**Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 1, 11**), Xələcdə (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, şəkil 14, 4**), Cənubi Qafqaz abidələrində (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 42, рис. 15**), Şərqi Anadoluda Aştəpədə (**Marro C.** ***and A.*** **Özfirat 2005, pl. III, 3**) rastlanır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qaratəpə nümunəsi qara rəngli və çəhrayı astarlı olması ilə fərqlənir. Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olan bu xüsusiyyət, şübhəsiz ki, Eneolit keramikası ilə Kür-Araz keramikası arasında keçidin olduğunu təsdiq edir. Qaratəpədən aşkar olunan küpə tipli qabların bənzərləri Azərbaycan və Yaxın Şərq abidələrindən bəllidir.

Arxeoloji araşdırmalar Sirab ərazisində yayılan samanlı keramıkanın Azərbaycan, xüsusilə Naxçıvan abidələri üçün xarakterik olduğunu göstərir. Sirab abidələrindən aşkar olunan boyalı keramika da Azərbaycan abidələri üçün xaraktetikdir. Son illərədək Naxçıvan abidələrindən Son Eneolit dövrünə aid boyalı keramika məmulatı məlum deyildi. Lakin Ovçular Təpəsi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**) və Xələcdə (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, s. 73-76**) aparılan araşdırmalar zamanı boyalı keramıka məmulatı aşkar edilmişdir. Xələcdə bu tip keramika xüsusilə çoxluq təşkil edir. 1968-ci ildə İ.H.Nərimanovun I Kültəpə abidəsində apardığı kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar zamanı Eneolit dövrünə aid qırmızı-qəhvəyi rənglə naxışlanmış boyalı keramika aşkar olunmuşdur. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, I Kültəpədən aşkar olunan qırmızı anqoblu keramika Şərqi Urmiya hövzəsi ilə əlaqələrin olduğunu təsdiq edir (**Нариманов И.Г. 1987, s. 124**). Bizim apardığımız araşdırmalar zamanı Şərur rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyində Şortəpə abidəsindən tapılmış boyalı bir kasa aşkar edilmişdir. Tədqiqatlar boyalı keramikanın Naxçıvanda kifayət qədər yayıldığını təsdiq edir. Bəlli oldugu kimi, qırmızı boyalı keramıka Hacı Firuz yaşayış yeri üçün də xarakterik olmuşdur. S.Krollun fikrincə, Neolit və Eneolit dövründə Azərbaycanın özünəməxsus mədəni ənənələri olsa da, Son Eneolit dövrü Urmiya hövzəsinə Ubeyd ənənələrinin daxil olması ilə xarakterizə olunur **(Stephan Kroll, p. 71).** Qırmızı anqoblu boyalı keramika məmulatı İran Azərbaycanında Yanıqtəpə, Göytəpə, Kültəpə, Livar (**Stephan Kroll. 1984, p. 23**) və digər abıdələrdə də yayılmışdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində qırmızı anqoblu boyalı keramikanın Azərbaycan üçün xarakterik olduğu

müəyyən olunmuşdur. Naxçıvandan aşkar olunan keramika məmulatının formaca Şərqi Anadolu abidələri ilə yaxın olmasina baxmayaraq, Naxçıvanda, Mil düzündə və Urmiya hövzəsində yayılan keramikanın özünəməxsus xüsusiyyətləri Naxçıvanın Son Eneolit keramikasının Urmiya hövzəsi və Şimali Mesopotamiya ilə bağlı olduğunu göstərir. B.Helwingin fikrinə görə Şimali Ubeydin arealı Urmiya gölündən şimala yayılmamışdır (**Helwing B. 2009, p. 67**). Lakin məlum olduğu kimi, Xalaf-Ubeyd tipli keramikanın Cənubi Qafqazda yayılmasını tədqiqatçılar Şimali Mesopotamiya ilə bağlayırlar (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, s. 41**). Bəzi tədqiqatçılar bunu etnik miqrasiyanın nəticəsi hesab edir (**Массон В.М. 1964, c. 407**). Tədqiqatçılar Xalaf tipli keramikanın şimala və şimal-şərqə doğru yayıldığını da qeyd etmişlər (**Le Blanc S.A. and Watson P.J. 1973, p. 111-132**). Son illər aparılan araşdırmalar Ubeyd keramikasının Naxçıvanda yayıldığını, lakin yerli ənənələrin aradan çıxmadığını təsdiq edir.

Proto Kür-Araz keramikası. Bu tip keramikaya Sirab ətrafında olduqca az rastlanmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi onlar yalnız bir neçə parça ilə təmsil olunur. Bu tip keramikaya Naxçıvanda Ovçular Təpəsində (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, p. 54**), Xələcdə (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, s.78**), I Maxta Kültəpəsi, Şortəpə və digər abidələrdə rastlanmışdır. Proto Kür-Araz keramikası həmçinin Muğan-Qarabağ ovalığında Qarahacı və Cüttəpə yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur (**Cəfərov H.F. 2000, tabl. 8, 5,11**). Bu ərazidə Kür-Araz mədəniyyətinə aid keramıka nümunəsi yalnız bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Bu Eneolit və Orta Tunc dövrü keramikasının ərazidə geniş yayılması ilə kontrast təşkil edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Qahabçayın yuxarı axarlarında, Xornu vadisində Erkən Tunc dövrünə aid nekropol qeydə alınmışdır. Buna görə də Qahabçay vadisindəki kurqanların bir qismi Kür-Araz mədəniyyətinə aid ola bilər. Lakin bu hələlik bir ehtimaldır.

Porto Kür-Araz keramikası Doğu Bəyazitdən (**Marro, C. and A. Özfirat. 2003, p. 391, pl.V**), Çetenli (**Marro C. and A. Özfirat. 2005, pl.IV, 3, 4**) və Mərənd ətrafındakı abidələrdən də aşkar olunmuşdur. Bu problemin bəzi məsələləri arxeoloji ədəbiyyatda araşdırılmışdır (**Marro C. 2008, p. 14-15**). Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Proto Kür-Araz keramikasının arealı Şərqi Anadoludan başlayaraq İran Azərbaycanının böyük bir qismini, xüsusilə Naxçıvan da daxil olmaqla Araz çayının orta axarlarını əhatə etmişdir. Kür-Araz mədəniyyətinin tarixi ilə bağlı arxeoloji ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat vardır (**Lyonnet B. 2000, p. 299-320 ; Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p.82-87; Aşurov S.H. 2002).** II Kültəpənin alt laylarından saman qarışıq keramikanın əldə edilməsi də Kür-Araz mədəniyyətinin Naxçıvanda

qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edir (**Бахшалиев В.Б., Алиев В.Г. 1989, с. 56-60**). Bu mədəniyyət daha sonra Kür-Araz mədəniyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Naxçıvan Kür-Araz mədəniyyətinin əsas vətənlərindən biri olmuşdur (**Сеидов А.Г. 1993; Исмаилзаде Гудрат. 2008 ; Bakhshaliyev V.B. 1997, p. 103 ; Ашуров С. 2005, с. 55; Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2009, s. 47-58**).

Orta Tunc dövrü keramikası. Sirab ətrafındakı yaşayış yerlərindən bu dövrə aid xeyli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Bu tip keramika məmulatı Naxçıvanın Orta Tunc dövrü üçün xarakterikdir (**Bakhshaliyev V.B. 1997, p. 105-110**). Aşkar olunan keramika məmulatının bir qisminin Boyalı qablar mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid olması olduqca diqqətçəkicidir. Bu tip qablarda boya birbaşa qabın boyanmamış, yaxud qırmızı rənglə boyanmış cilasız səthinə çəkilmişdir. XX əsrin 90-cı illərində aparılan araşdırmalar zamanı Naxçıvan ərazisində dağ qalalarının olduğu müəyyən edilmişdi (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli**. **2001, s. 27**). Son illər aparılan araşdırmalar zamanı Naxçıvanın dağlıq ərazısində yeni qalatipli yaşayış yerləri, o cümlədən Göynük qalası (**Baxşəliyev V.B. 2008, s. 192**), II Bəzəkli qalası (**Baxşəliyev V.B. 2008, s. 226**) və digərlərinin qeydə alınması dağ qalalarının Naxçıvan üçün xarakterik olduğunu göstərir. Sirab ərazisindəki Sürümçək, Sırran ağıl və Qurddağ qalaları şübhəsiz ki, bu dövrün müdafiə istehkamlarından olmuşdur. Müdafiə xarakteri daşıyan bu tip qalaların, demək olar ki, Naxçıvanın bütün bölgələrində aşkar edilməsi bu dövrdə ətraf ərazini nəzarətdə saxlayan kiçik qalaların da inşa edildiyini göstərir. Dağ qalaları ilə bərabər Orta Tunc dövrünə aid olan kromlex tipli qəbir abidələri də Naxçıvanın məhsuldar vadilərinin Orta Tuncun erkən mərhələsində məskunlaşdırıldığını göstərir. Aşkar olunan tapıntılar Orta Tunc dövründə Naxçıvanda əhalinin oturaq həyat sürməklə yanaşı köçmə maldarlıqla da məşğul olduğunu təsdiqləyir.

Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bənzərləri Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolu abidələrindən yaxşı məlumdur. Qurddağdan aşkar olunan ağzının kənarı xarıcə qatlanmış küpələrin (Şəkil **38**, 1) bənzərləri Doğubəyazit (**Marro C. and A. Özfirat. 2005, s. 327, pl.IX, 6**), Yaycı (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çızim 18, 2**), Şahtaxtı (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çızim 17, 2-3**), Çalxanqala (**Алиев В.Г. 1991, tabl. VII, 1**), II Kültəpə, Nəhəcir (**Алиев В.Г. 1991, с. 93-95**) və başqa abidələrdən əldə edilmişdir. Qaratəpə (Şəkil **42**, 1) və Qurddağdan (Şəkil **39**, 4) aşkar olunan ağzının kənarı bir-birinin içərisində yerləşdirilən qövsşəkilli xətlərlə naxışlanmış qablar Naxçıvan abidələri üçün xarakterikdir. Onlar Çalxanqala (**Алиев В.Г. 1991, с. 71-72, tabl. VII, 4, VIII, 9**), Qaraçuq, Qıvraq (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çızim 9, 3-7**) və digər abidələrdən bəllidir. Bu tip keramika məmulatı

Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterikdir. Bu baxımdan Çalxanqala kurqanlarından tapılan kasaların kompleksindən boz rəngli keramikanın tapılması, habelə tunc əşyaların bir qisminin mis-arsen qarışığından hazırlanması onların erkən tarixindən xəbər verir (**Алиев В.Г. 1991, с. 71-72; Бахшалиев В.Б. 2005, с. 46-50**).

Sirab abidələrindən aşkar olunan Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bəzəmə motivləri Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadoludan məlumdur. Keramika məmulatı arasında polixrom boyalılar dörd nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların mərkəzi hissəsi sarı boya ilə örtülərək qara və qırmızı rənglərlə naxışlanmışdır. Bu tip keramika məmulatı Naxçıvanda boyalı qablar mədəniyyətinin əsas mərhələlərindən birini təşkil edir (**Алиев В.Г. 1991, с. 109; Belli Oktay, Bahşaliyev Veli**. **2001, s. 38-44**).

Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bir qismi qara rəngdə bişirilmiş cizma və basma naxışlı qablardan ibarətdir. Onların hamısı forma verməyən parçalardan ibarətdir. Keramika nümunələrinin dördü Surumçəkdən aşkar olunmuşdur. Onlar ziqzaqşəkilli cızma ornamentlə naxışlanmışdır. Qahabçay hövzəsindən aşkar olunan parçaların biri cızma xətlərlə, digəri isə basma ornamentlə naxışlanmışdır. Bu tip keramika məmulatı Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterik hesab edilir. Belə keramika II Kültəpə (**Алиев В.Г. 1991, с. 97; Əliyev 1977, s. 53**), Üzərliktəpə, Nəhəcir (**Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. 2002, s. 68-72**) və digər abidələrdən aşkar olunmuşdur. Basma naxışlı qablar Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin abidələrində xüsusilə geniş yayılmışdır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu keramika Erkən Tunc dövründə meydana çıxmış və Orta Tunc dövründə inkişaf etmişdir (**Алиев В.Г. 1991, с. 97**). II Kültəpədə aparılan araşdırmalar zamanı basma naxışlı keramikanın dulus sobalarından aşkar olunması onların istehsalının yerli ustalar tərəfindən də mənimsənildiyini göstərir (**Алиев В.Г. 1991, с. 31**).

Dəmir dövrü. Bu dövrə aid keramika məmulatının əksəriyyəti forma verməyən parçalardan ibarətdir. Qurddağ yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatının bir qismi boz rənglidir (Şəkil **44**, 1-2). Bu tip keramika məmulatı Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələrindən çox sayda əldə edilmişdir (**Baxşəliyev V.B. 2002**). Küpə tipli qabların bir qismi qırmızı rəngdə bişirilmiş, bəziləri qırmızı boya ilə naxışlanmışdır. Bu keramika məmulatı Dəmir dövrünün erkən və orta mərhələsinə aiddir. Qurddağ yaşayış yerindən aşkar olunan, ağzının kənarı köbəli kasa tipli qab Son Dəmir dövrü üçün xarakterikdir. Bu tip keramika Naxçıvanda Oğlanqala, Qızqala, Qazançıqala və digər yaşayış yerlərindən əldə edilmişdir. Bu tip kasalar İran Azərbaycanında Borci qaladan (**Stephan Kroll. 1984, abb. 5, 4**), Böyük qaladan

(**Stephan Kroll. 1984, abb. 28, 6**) və digər abidələrdən məlumdur. Cənubi Azərbaycan abidələrində bu tip keramika olduqca geniş yayılmışdır.

Son Dəmir dövrünə aid boyalı keramika parçaları Sürümçək yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur. Keramika nümunələrinin üzəri qırmızı boya üzərindən qara rənglə naxışlanmışdır (Şıkil **47**, 1-4). Bu tip keramika Naxçıvanın Son Dəmir dövrü abidələri üçün xarakterikdir. Oğlanqalada aparılan araşdırmalar zamanı da bu tip keramikaya rastlanmışdır.

Yaşayış yerlərinin, demək olar ki, hamısında Orta əsr keramıkasına rastlanır. Keramika məmulatı başlıca olaraq şirsiz, az miqdarda isə şirli qabların parçaları ilə təmsil olunmuşdur. Orta əsr keramikasına çox sayda rastlanması bu yaşayış yerlərinin həmin dövrdə geniş istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Nuvars yaşayış yerinin böyük ərazini əhatə etməsi bu abidənin Orta əsrlərdə mühüm yaşayış məntəqəsi olduğunu göstərir. Bu yaşayış yerindən bir qədər yuxarıda Babalı və Naxışnərgiz, Köhnə Külüs yaşayış yerləri vardır. Qahabçay uzərində tikilən Vəkil bəndi Orta əsrlərdə bu vadidə yaşayan əhali arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin olduğunu təsdiq edir.

NƏTİCƏ

Kültəpə ətrafında aparılan araşdırmalar burada qədim dövrlərdən başlayaraq insanların məskunlaşdığını göstərir. Ərazinin bol otlaqları, gursulu çayları, həmçinin bu ərazinin təbii mağaralar və qayaaltı sığınacaqlarla zəngin olması qədim insanların burada məskən salması üçün şərait yaratmışdır. Araşdırmalar zamanı yaşayış yerlərindən xeyli obsidian qəlpələrinin və nukleusların aşkar olunması, hətta Qahabçay hövzəsində misin mineralları olan malaxit və azuritə rastlanması qədim insanların xammal ehtiyatları ilə tanış olduqlarını göstərir. Şübhəsiz ki, xammal əldə etmək istəyi də insanların geniş əraziyə yayılmasında müəyyən rol oynamışdır. Bu baxımdan Sürümçək dağında qara rəngli çaxmaqdaşına rastlanması olduqca maraq doğurur.

Sirabda aşkar olunan ən qədim abidələr hələlik Eneolit dövrünə aiddir. Abidələrdən aşkar olunan keramika məmulatinin tədqiqi onların başlıca olaraq Eneolit dövrünün sonlarına aid olduğunu göstərir. Lakin olduqca qaba hazırlanan bəzi keramika parçaları Eneolit dövrünün əvvəllərinə də aid edilə bilər. Bu xüsusilə Son Eneolit dövrünün sarı rəngli keramikasından fərqlənən qırmızı rəngli saman qarışıq qaba keramikaya aid edilə bilər. Sirab kəndi yaxınlığında Şorsu, Zirinclik, Yumru Sürümçək yaşayış yerindən aşkar olunan keramika saman qarışıq qırmızı rəngli keramika məhz bu xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Arxeoloji ədəbiyyatda Eneolit mədəniyyətinin xronologiyası ilə bağlı müxtəlif problemlərə ədəbiyyatda toxunulmuşdur (**Lyonnet B. 2000, p. 299-320 ; Helwing B. 2000, p.145-164**). Arxeoloji araşdırmalara əsaslanaraq demək olar ki, təqribən e.ə. VI minilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu ərazidə intensiv yaşayış olmuşdur.

Eneolit və Orta Tunc dövrü keramikasının geniş yayıldığı şəraitdə Kür-Araz keramikasına olduqca az rastlanması diqqəti çəkir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Qahabçayın yuxarı hövzəsində Xornu çayı vadisində Erkən Tunc dövrü nekropolu aşkar olunmuşdur. Bu həmin dövrdə əhalinin Qahabçay hövzəsi boyunca hərəkət etdiyini təsdiq etsə də, yaşayış yerlərində bu dövrə aid keramika məmulatı, demək olar ki, yoxdur. Belə hesab edirik ki, bu problem gələcək araşdırmalar zamanı aydınlaşacaqdır.

Orta Tunc dövründə qala tipli yaşayış yerlərinin yayılması köçmə maldarlığın inkişafı, əhalinin müdafiə ehtiyacının artması ilə bağlı olmuşdur. Qala tipli yaşayış yerlərindən Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsinə aid keramika məmulatının aşkar olunması bu proseslərin e.ə. III minilliyin ortalarından başladığını təsdiq edir.

Sirab ətrafında aşkar olunan yaşayış yerlərinin hamısı mövsümi yaşayış yerləridir. Qaratəpə istisna olmaqla abidələrdə mədəni təbəqə olduqca az yığılmışdır. Təbəqənin azlığı, kömür qalıqlarının olmaması abidələrin mütləq xronologiyasını müəyyən etməyə mane olur. Ehtimal ki, Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı dövrdə Eneolit mədəniyyəti tamamilə yox olmamış və inkişafını davam etdirmişdir. Urmiya hövzəsindən başlayaraq Azərbaycanın böyük bir hissəsində, o cümlədən Naxçıvanda qırmızı anqoblu, bəzən isə boyalı keramikanın yayılması, bizcə, təsadüfi deyildir. Ola bilsin ki, bu mədəniyyət daha sonra Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Orta Tunc dövrünün boyalı keramikası ilə Son Eneolit dövrünün qırmızı anqoblu keramikasının arealının üst-üstə düşməsi bunu ehtimal etməyə imkan verir.

ВВЕДЕНИЕ

Территория Нахчыванской Автономной Республики богата археологическими памятниками различных периодов. Археологические памятники Нахчывана имеют большое значение не только для изучения истории Азербайджана, но также и истории Южного Кавказа, Ближнего Востока и всего мира. Однако некоторые проблемы, связанные с древней историей Нахчывана, особенно некоторые вопросы эпохи неолита, энеолита и Куро-Аракссской культуры, полностью не изучены. Несмотря на то, что поселение Кюльтепе-I широко изучалось в советское время, вопрос о присутствии неолитических напластований в этом поселении полностью не решен. Некоторые кавказоведческие исследователи приняли присутствие неолитических напластований в поселении Кюльтепе-I, а другие игнорировали. С другой стороны, несмотря на существование этого памятника, памятники эпохи неолита и энеолита в восточной части Нахчывана не изучены хорошо.

В последние годы в Шарурском районе выявлены новые энеолитические памятники. Как известно, подобные памятники присутствуют также вблизи Маранда в Иранском Азербайджане. Это способствовало выявлению новых неолитических и энеолитических памятников.

При финансовой помощи Фонда Развитии Науки при Президенте Азербайджанской Республики в 2013-2014 гг. памятники в окрестностях поселения Кюльтепе-I снова привлекались к исследованию. В результате исследований в окрестностях поселения Кюльтепе-I выявлено более пятидесяти археологических памятников, охватывающих длинный период истории Нахчывана от неолита до средневековья включительно. Нововыявленные памятники способствуют изучению проблем эпохи неолита, энеолита и раннебронзового периода, а особенно вопросов заселения горных и предгорных местностей. Эти памятники позволяют изучать связи древних племен Нахчывана с племенами Южного Кавказа и Ближнего Востока и оценить позицию памятников Нахчывана на Ближнем Востоке.

Исследование памятников в окрестности поселения Кюльтепе-I показало, что этот район заселен еще с эпохи неолита и сыграл важную роль в истории Ближнего Востока. Ввиду того, что здесь был доступ к сырьевым ресурсам, в том

числе к медным и обсидиановым ресурсам Южного Кавказа, регион в течение длительного времени не терял своего значения для ближневосточных стран. При этом сырьевые ресурсы, расположенные непосредственно в самом Нахчыване, также способствовали развитию отношений с ближневосточными странами.

Всестороннее исследование памятников Нахчывана является результатом государственной заботы. Общенациональный лидер Азербайджанского народа Гейдар Алиев не раз отмечал важность исследования памятников Нахчывана, которые носят следы различных культур. Президент Азербайджанской Республики господин Ильхам Алиев подписал некоторые указы, связанные с расширением исследовательских работ в Институте Археологии и Этнографии НАНА, а также в Музее Истории Азербайджана, который является великим хранилищем многочисленных памятников материальной культуры, в том числе археологических.

Охрана и исследование памятников истории и культуры, расположенных на территории Нахчыванской Автономной Республики, всегда были в центре внимания Председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики. Обнаружение новых памятников на территории Нахчывана каждый год является следствием государственной заботы.

Мы глубоко благодарны Председателю Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики господину Васифу Талыбову, а также исполнительного директора Фонда Развития Науки при Президента Азербайджанской Республики Ельчину Бабаеву, председателю Нахчыванского Отделения НАНА Исмаилу Гаджиеву за создание благоприятных условий для исследования памятников. Мы также признательны жителям селения Сираб, которые всегда помогали нам своими заботами.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ПОСЕЛЕНИИ КЮЛЬТЕПЕ В 2013 ГОДУ

Как известно, раскопки поселения Кюльтепе начались в 50-х годах XX столетия (Həbibullayev, 1959, с. 14) О.А.Абибуллаевым. Поселение Кюльтепе-I до последних лет являлось единственным памятником этого периода на территории Нахчывана. В виду того, что материалы нижних горизонтов поселения Кюльтепе-I редко публиковались, вопросы, связанные с происхождением и генезисом неолита этого края, являются малоизученными.

В 2013 году в поселении Кюльтепе раскопки возобновились. Основная цель исследования памятника состоялась в том, чтобы выявить незатронутые напластования эпохи неолита и энеолита, так как конечная стадия неолита и ранний период энеолита на территории Нахчывана пока выявлены только в этом памятнике. В поселении Овчулартепеси выявлена только поздняя стадия энеолита. Поэтому необходимо установить связи между отдельными звеньями энеолита. С другой стороны, исследование соляных копей Дуздага показало, что древние соляные рудники в основном связаны с памятниками Кюльтепе-I и Кюльтепе-II. Так как аналоги каменных орудий Дуздага находились только в этих памятниках.

В 2013 году заложено две раскопочных участка (**А** и **В**), размером 5х5 м каждый. Кроме того, на двух участках проведена чистка разреза раскопочного участка О.А.Абибуллаева. Во время исследования прослежено наличие культурных отложений и строительных остатков эпохи неолита и энеолита. Исследование показало, что в поселении период эпохи бронзы, в том числе и ранняя бронза, почти исчерпан. Напластования, остающиеся от раскопок 1951-1964 годов, относятся к неолиту и энеолиту. Большая часть керамических изделий выявлена на участке **В**. Определенная часть керамических изделий относится к эпохе ранней бронзы, среди которых встречаются изделия, изготовленные из глины с примесью мякины. Большая часть керамических изделий изготовлена из глины с примесью мякины, изделия неравномерно обожжены в красном цвете. Для них свойственны элементы керамики переходного периода от неолита к энеолиту (Рис. 1).

Из раскопок выявлены многочисленные обсидиановые изделия. Исследования показывают, что поселенцы Кюльтепе использовали обсидиан из таких отдаленных залежей, как Гейхасар в бассейне озера Гейче (Севан). При этом 50% обсидиана Кюльтепе доставлено из Гейхасара, 28% – из Сюника (Бадалян, Кикодзе, Коль, 1996, с. 257). Поселения, расположенные южнее Аракса, в том числе и поселения бассейна Урмии, использовали в основном Сюникский обсидиан. По мнению исследователей, обсидиан поступал через Нахчыван, т.е. проходя Кюльтепе (Farhang Khademi et al., 2013, p.1956-1965). Несомненно, что доминирующее положение Кюльтепе позволяло снабжать обсидианом также другие поселения старого света.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ПОСЕЛЕНИИ КЮЛЬТЕПЕ-I В 2014 ГОДУ

В 2014 году продолжались раскопки в неолитическом поселении Кюльтепе-I. Как известно, некоторые исследователи испытывали сомнения по поводу присутствия неолитического слоя в этом памятнике. Для разъяснения этого вопроса исследование проводилось и в поселении Кюльтепе-I, и в его окрестностях. В результате были открыты многочисленные памятники эпохи позднего неолита и энеолита. Первые исследования проводились в поселении Кюльтепе-I. В 2014 году раскопки проводились на участках A, B, C и D. Кроме того, на одном участке очищался разрез старого раскопа. На участке C (2x5 м) наша цель была добраться до глубины раскопа О.А.Абибуллаева, который проводился в советское время. После очищения бытовых остатков, которые накопились в советское время, нам удалось установить самый нижний уровень раскопок О.А.Абибуллаева. Думаем, что образцы угля, взятые из древних горизонтов, позволят уточнить дату этого памятника.

В 2014 году раскопки на участке A расширены (10x10 м). В результате раскопок установлены уровни полов эпохи позднего неолита с орудиями труда и керамическими изделиями. Выявлены также остатки стен овальной и прямой формы. Однако целые помещения этого периода не выявлены. Под полом помещений выявлены остатки человеческих скелетов, погребенных в скорченном положении.

В участке D раскопки проводились на площади 6x10 м, в результате выявлены пять строительных горизонтов эпохи позднего неолита. Помещения в основном имеют овальную форму. Однако встретилось также помещение прямоугольного плана. Установлено, что некоторые помещения обводились общей стеной. В некоторых помещениях выявлены остатки полов, которые выложены маленькими камнями. Внутри помещений находились остатки очагов, керамических изделий и орудий труда. На дворе выявлены остатки очагов, рабочие места, которые обведены узкой полосой глинобита. Исследование архитектурных остатков показывает, что они сооружены из одного ряда кирпича. Однако установить размеры кирпичей было невозможно.

Большая часть археологических находок представлена керамическими изделиями. Большая часть керамики изготовлена из глины с примесью мякины и обожжена в разных оттенках красного цвета. На срезе стенок керамических изделий прослеживается необожженная серая, а иногда черная прослойка. Керамические изделия сходны с материалами из поселений Южного Кавказа, в том числе и Азербайджана. Близкие параллели известны из Шомутепе, Молла Нагитепеси, Гейтепе, Гаджи Фируз и других памятников.

В 2014 вблизи поселения Кюльтепе-I найдено новое поселение, условно названное Узуноба. Керамические изделия из этого поселения в основном относятся к энеолиту. Геоморфологические исследования показали, что это поселение покрыто двухметровым слоем ила. В этом году исследованы также поселения Зиринджли и Шорсу. Ранее мы предполагали, что памятники вокруг поселения Кюльтепе-I, которые тянутся на север, возможно, указывают путь к минеральным и обсидиановым ресурсам Кавказа. Думаем, что дальнейшими исследованиями будут прояснены некоторые вопросы, связанные с древнеземледельческими культурами Кавказа, в том числе и Азербайджана.

ИССЛЕДОВАНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ ВБЛИЗИ КЮЛЬТЕПЕ-I И ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ КЕРАМИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ

Несмотря на то, что Нахчыванские памятники исследуются уже с давних пор, некоторые проблемы, связанные с происхождением и развитием археологических культур, до сих пор не разрешены. С этой точки зрения особенно привлекают внимание исследования, проведенные в 2010-2014 годах вблизи села Сираб Бабекского района. Во время исследования были выявлены памятники различных периодов истории, в том числе многочисленные материально-культурные образцы эпохи энеолита, бронзы, железного века и средневековья. Нововыявленые находки имеют большое значение для изучения образа жизни древних поселенцев, проживавших в Нахчыване в различные периоды истории. Новые находки еще раз утверждают, что древние поселенцы не вели замкнутый образ жизни, они были хорошо знакомы с окружающей средой.

Пещера Дашкала расположена на севере селения Сираб. Вход пещеры широкий и высокий. Проход от входа разделяется на две ветви. Один из них соединяется с большим салоном, расположенным вблизи, а другой, продвигаясь вовнутрь пещеры, несколько раз разветвляется. Пещера долгое время использовалась в качестве загона, в результате чего на полу нарос толстый слой навоза. Во время исследования в пещере материально-культурные остатки, связанные с заселением древнего человека, не выявлены. Найдены только некоторые обломки энеолитической и средневековой керамики.

Памятники энеолитического периода вблизи селения Сираб выявлены в нескольких пунктах. **Поселение Зиринджли** расположено на северо-востоке села Сираб у подножия высокой горы. Подножие горы террасированы и по террасам засажены кустами зириндж. Таким образом, созданы благоприятные условия для заселения людей. Поселение естественными оврагами разделено на несколько частей. Во время исследования были выявлены многочисленные керамические изделия эпохи энеолита. Следует сказать, что нахождение в этом поселении только энеолитической керамики показывает, что оно использовалось только в это время.

Керамические изделия из поселения в основном представлены обломками кувшинов и мисок (Рис. **2**; Рис. **3**; Рис. **4**). Все они изготовлены из глины с примесью мякины, обожжены в красном, а иногда желтом цвете. Среди них большинство составляют кувшины с отогнутыми венчиками (Рис. **2**, 1, 3-5; Рис. **4**, 3). Некоторые кувшины с цилиндрическим горлом (Рис. **2**, 6). Горло некоторых кувшинов немного вогнуто вовнутрь (Рис. **2**, 5; Рис. **2**, 4; Рис. **3**, 5). На краю венчика некоторых сосудов просверлено маленькое отверстие (Рис. **3**, 3). Этот кувшин изготовлен из глины с примесью мякины и обожжен в желтом цвете. Был обнаружен также обломок сосуда с тремя отверстиями (Рис. **3**, 6). Один из кувшинов изготовлен из глины с примесью мякины, обожжен в сером цвете. Загнутый наружу венчик украшен овальными впадинами (Рис. **3**, 1).

Одна из мисок с загнутым наружу венчиком и округленным корпусом (Рис. **2**, 2) изготовлена из глины с примесью мякины и обожжена в красном цвете. Вторая миска с конусовидным корпусом, суженным вовнутрь венчиком, на краю венчика просверлено маленькое отверстие (Рис. **3**, 5). Третья миска с цилиндро-коническим корпусом (Рис. **4**, 1). Кроме того, найдена также миска с выпуклым корпусом. Она представлена одним экземпляром и обожжена в красном цвете (Рис. **4**, 2). Керамические изделия этого поселения относятся раннему и среднему периоду энеолита.

Поселение Шорсу расположено на юго-западе с. Сираб на берегу засохшего ручья. Поселение охватывает поверхность маленького холма и его подножие. Керамические изделия изготовлены из глины с примесью мякины и обожжены в красном цвете. Однако некоторые обожжены в коричневом цвете. Керамические изделия представлены обломками кувшинов и мисок. Кувшины с отогнутыми венчиками (Рис. **6**, 1, 5), некоторые кувшины с цилиндрическим горлом (Рис. **5**, 1). Дно от кувшина представлено одним экземпляром (Рис. **5**, 14). Миски с цилиндро-коническим корпусом (Рис. **6**, 2-4). На краю венчика двух из них посверлено маленькое отверстие (Рис. **6**, 2-3). Кроме того, имеется также обломок сосуда с двумя отверстиями (Рис. **6**, 6). Сосуды изготовлены из глины с примесью мякины и обожжены в красном цвете. На поверхности одного из них сохранились впалые бороздки (Рис. **6**, 2). Некоторые миски с конусовидным корпусом (Рис. **5**, 5).

Памятники эпохи неолита на территории Нахчывана впервые выявлены исследованиями О.А.Абибуллаева в 50-х годах XX столетия (**Həbibullayev, 1959, с. 14**). Нижний слой памятника, обозначенный О.А.Абибуллаевым как «1а» отнесен

к неолитическому, а «1б» – к энеолитическому периоду. Слой «1а» располагается на глубине от 19 до 22,2 м от вершины памятника (**Həbibullayev, 1959, с. 14; Абибуллаев, 1982, с. 24**). Как известно, О.А.Абибуллаев в своих дальнейших исследованиях отказался от своего прежнего мнения, слои «1а» и «1б» отнес к энеолитическому периоду (**Абибуллаев, 1982, с. 24**). А в археологической литературе материалы этих слоев характеризовались как энеолитические (**Мунчаев, 1982, с. 93-131**). В настоящее время слой «1а» этого поселения исследователями датируется периодом эпохи неолита (**Нариманов, 1987, с. 133; Kushnareva, 1997, c. 30-40; Seyidov, 2003, s. 21, 39-40**). Поселение Кюльтепе-I до последних лет являлось единственным памятником этого периода. В виду того, что материалы нижних горизонтов поселения Кюльтепе-I редко публиковались, вопросы, связанные с происхождением и генезисом неолита этого края, являются малоизученными. Поэтому особенно важной является также публикация материалов нижних слоев поселения Кюльтепе-I.[10] Однако, исследованиями последних лет на территории Нахчывана выявлены также новые памятники, относящиеся к эпохе неолита, которые свидетельствуют о существовании данного периода в этом крае. Одним из таких памятников является поселение Садарак. Керамические изделия эпохи энеолита из этого памятника опубликованы еще В.Г.Алиевым (**Əliyev, 1987, s. 61-67**). Нашими исследованиями в Садаракском краеведческом музее выявлены три каменных орудия труда (**Bakhshaliyev, Seyidov, 2013, s. 1, photo 1, photo 2**), аналоги которых известны из неолитических памятников Кавказа (**Абибуллаев, 1982, tablo IV, 1; Badalyan *et al.*, 2010, fig. 3-1**) и Восточной Европы (**Археология Венгрии, 1980, с. 387, рис. 238**).

Новые материалы эпохи неолита были найдены также во время исследований 2013 года в самом поселении Кюльтепе-I и из памятников в окрестностях этого поселения. Во время исследования зарегистрированы также новые энеолитические памятники[11]. Таким образом, число энеолитических памятников в окрестностях Кюльтепе повысилось до 23, включая и Кюльтепе-I. В одном из них – в поселении Шорсу – заложен раскопочный участок размером 10х10 м. Во время раскопок выяснено, что культурный слой в поселении сохранился очень плохо. Культурный слой толщиной 15-20 см представляет собой твердую обработанную глину с белыми истлевшими включениями и керамики. Зола, следы костра и

---

[10] Для публикации материалов старых раскопок поселения Кюльтепе-I нами разработана особая программа.

[11] Мы называем их энеолитическими, потому что радиокарбонные анализы пока не проведены, а диагностические материалы эпохи неолита пока не замечены.

кости не встречались. Часто находились керамические изделия, а иногда отщепи обсидиана и кремня. Число обсидиановых и кремневых изделий также было ограниченным. Во время исследования выявлены каменные выкладки, имеющие прямоугольную форму. Мы эти выкладки приняли в качестве помещений[12]. Выявлено всего три таких выкладки (рис. 101). В одного из них находились большие хозяйственные кувшины (рис. 101, 1001 и 1006), погребенные в полу помещений (рис. 102). Уровни полов установить было очень трудно, потому что по полу рассыпалась глиняная смазка легких конструкций, и они соединились в одно целое. Третий хозяйственный кувшин находился не внутри помещения, а поблизости от него на краю поселения (рис. 101, 1007). Следует отметить, что хозяйственные кувшины, находящиеся вне помещений, нами выявлены также в поселении Овчулартепеси[13]. Можно предполагать, что эти прямоугольные помещения были самостоятельными хозяйственными единицами. На их внутренней части следы огня и золы не встречались. Единственный очаг отмечен за пределами помещений.

Орудия труда представлены обломками каменных зернотерок, изделий из обсидиана и кремня. Зернотерки находились среди подъемного материала. Известно всего 6 экземпляров подобных орудий. Все они сломаны. К сожалению, они не поддаются хронологическому определению, так как эти орудия, использованные в разные периоды, типологически почти не различаются. Кроме того, известны также маленькие терочники (2 шт.).

Орудия из обсидиана представлены восьмью экземплярами. При их изготовлении использован прозрачный и полупрозрачный обсидиан. Среди них вкладыши серпов – 5 экземпляров. Они изготовлены из призматических пластин. Пластины обработаны односторонней ретушью (рис. 32, 1-3, 5-8). Некоторые вкладыши изготовлены из кремня (1 шт.) и камня (1 шт.).

Выемчатые скребки представлены двумя экземплярами. Один из скребков изготовлен из трапециевидного отщепа. Лезвие и боковые стороны этого орудия обработаны односторонней ретушью (рис. 32, 8). Второе орудие изготовлено из призматической пластины. Лезвие и боковые стороны обработаны ретушью (рис. 32, 7). Эти орудия свои близкие параллели находят в неолитических памятниках Кавказа, в том числе и докерамических (**Connor, Sagona, 2007, pl. 2, 10; Черлёнок, 2013, рис. 7, I-3**).

[12] А на самом деле эти выкладки представляли собой не стройку, а по нашему мнению положены вокруг прямоугольных помещений легкого типа, которые этнографически известны из Нахчывана.

[13] Эти материалы пока не опубликованы.

Большинство археологических находок представлено керамическими изделиями. По технологии изготовления их можно разделить на две группы. Первая группа представлена четырьмя экземплярами. Состав их глины плотный, с примесью мякины. Изделия хорошо обожжены в красном цвете, обе стороны хорошо сглажены и слегка залощены. Они покрыты ангобом желтого цвета. Кувшины с отогнутым наружу венчиком – 3 экземпляра. Один из черепков неопределенной формы окрашен красной краской.

Большинство керамических изделий относятся ко второй группе. Петрографический анализ керамических изделий пока не проведен. Большое число изделий изготовлено из глины с примесью одновременно мякины и песка (90,1%). Примесь мякины в одних сосудах незначительна, а в других она со значительным концентратом. Иногда в глине перемешан крупный песок и шамот. Изделия только с примесью песка незначительны (9,9%). Формовка изделий грубая. Поверхности некоторых изделий бугристые и шероховатые. Имеются также хорошо сглаженные изделия. Блестящее лощение отсутствует. Все они сделаны от руки, так как края венчиков извилистые, а иногда на поверхности видны следы пальцев. Обжиг изделий хороший. Однако некоторые изделия обожжены неравномерно, в результате чего на стенках наблюдаются необожженные черные прослойки. Отмечены разные вариации красного цвета. Керамика с желтым оттенком представлена только несколькими экземплярами (всего 4 шт.). Они ангобированы тем же цветом. Изделия серого или же черного цвета – 3 экземпляра. Иногда встречаются серо-коричневые оттенки и закопченные экземпляры. Подобный набор цветов отмечен также в поселении Кюльтепе (**Həbibullayev, 1959, с. 58**) и Хаджи-Фируз (**Voigt, 1983, p. 99**). Керамические изделия представлены обломками кувшинов, горшков, банок, мисок и подносов[14].

Кувшины с отогнутым наружу венчиком, с цилиндрическим, а иногда коническим горлом (рис. 33, 1-4, 9-18). По формовке края венчиков они различны. Один из них с ушковидным рельефным орнаментом (рис. 33, 5). Аналогичные сосуды известны из Акнашен-Хатунарх (**Badalyan et al., 2010, fig. 9-2, 22, 24**), Кюльтепе-I (**Абибуллаев, 1982, табл. IX, 1-4**), Шомутепе (**Ахундов, 2012, с. 56, табл. 208, 4-108, 8-675**), Араташен (**Palumbi, 2007, tabl. 1, 6**) и других памятников. Как известно, рельефный ушковидный орнамент широко распространен в таких памятниках Южного Кавказа эпохи неолита, как Шомутепе, Акнашен-Хатунарх,

[14] Сосуды подобной формы некоторыми исследователями названы как сковородки (Badalyan et al., 2010. P. 192). Однако мы, исходя от того, что в дне сосудов нет копоти, назвали их подносами.

Гейтепе, Арухло (**Ахундов, 2012, с. 56, табл. 209 и 210; Badalyan et al., 2010, fig. 9-2, 5-11; Kushnareva, 1997, figure 9, 1-2**).

Горшки также с отогнутым наружу венчиком, широким горлом и выпуклым корпусом (рис. 33, 6-8) Сосуды типа горшков хорошо известны из поселения Шомутепе (**Ахундов, 2012, с. 56, табл. 208, 8-258**). Подобные сосуды известны также из слоя «1б» поселения Кюльтепе-I (**Həbibullayev, 1959, c. 60**).

Миски являются распространенным типом сосудов. Они с выпуклым, цилиндроконическим и коническим корпусом (рис. 34, 1-6, 7, 10, 12; рис. 6, 5, 7). На краю некоторых мисок под венчиком пробито сквозное, а иногда недосверленное отверстие (рис. 34, 1-6, 13-20). В некоторых мисках отверстия расположены в два ряда (рис. 34, 5). Миски с пробитыми отверстиями на краю венчика хорошо известны из неолитических памятников Кавказа, в том числе и Азербайджана. Они известны из Кюльтепе-I (**Həbibullayev, 1959, tabl. 19, 3**) Шомутепе (**Ахундов, 2012, с. 56, табл. 203, 7-14; 9-3; 10-458**), Акнашен-Хатунарх (**Badalyan et al., 2010, fig. 9-2, 1-4**) и других памятников Араратской долины (**Kushnareva, 1997, fig. 10, 2-5**). Подобный орнамент применялся также на керамических изделиях культуры Бюкк в Венгрии (**Археология Венгрии, 1980, рис. 125, 2; рис. 130**). Миски с пробитыми отверстиями под венчиком бытовали также в различных этапах энеолита. Они известны из Араташен, Кохне Пасгах (**Maziar, 2010, fig. 6**), Овчулартепеси, Халадж (**Seyidov, Baxşəliyev, 2010, рис. 14, 4**) и других памятников. Это свидетельствует о том, что подобная орнаментация бытовала длительно. В поселении Шорсу встречаются различные формы подобных сосудов. На краю венчика некоторых мисок имеются дуговидные выступы (рис. 35, 3), близкие параллели которых встречаются в культуре Бюкк в Венгрии (**Археология Венгрии, 1980, рис. 125, 1**). Следует отметить, что миски по форме очень близки подобным керамическим изделиям Хаджи-Фируз (**Voigt, 1983, fig. 74**). Особенно совпадают формы (рис. 34, 10, 12) конических мисок (**Voigt, 1983, fig. 75**). Край некоторых мисок извилистый (рис. 35, 5). Миска с отогнутым наружу венчиком представлена в одном экземпляре (рис. 35, 6).

Сосуды с цилиндрическим корпусом или же так называемые банкообразные сосуды представлены 4 экземплярами. На краю одного из них пробито сквозное отверстие (рис. 34, 8, 9, 19). Подобные сосуды хорошо известны из слоя «1а» и «1б» поселения Кюльтепе-I (**Həbibullayev, 1959, c. 59**). По форме они близки аналогичным сосудам из Хаджи-Фируз (**Voigt, 1983, fig. 74, f, g**). Такие сосуды известны также из поселения Акнашен-Хатунарх (**Badalyan et al., 2010, fig.**

9-3, 1, 4, 6). Сосуд типа стакана представлен одним экземпляром (рис. 6, 4). Сосуды подобной формы хорошо известны из слоя «1б» поселения Кюльтепе-I (**Həbibullayev, 1959, tabl. 24, 4-8**) и Овчулартепеси (**Marro, Bakhshaliyev, Ashurov, 2009, Pl.XVIII, 4**), что говорит о длительном бытовании подобных сосудов.

На корпусе некоторых сосудов иногда встречаются также рожковидные выступы (рис. 34, 11). Украшения подобными выступами являлись одним из характерных элементов культур эпохи керамического неолита. Разнообразные формы подобных украшений известны из неолитических памятников Кавказа, в том числе и Азербайджана (**Həbibullayev, 1959, tabl. 22, 3-4; Badalyan et al., 2010, fig. 9-2, 2, 3, 5; Мусеибли, 2012, табл. VI, 7**).

Особый интерес представляют сосуды типа подносов (5 шт.). Это сосуды с конусовидным корпусом и двумя горизонтальными ручками. Они под венчиками украшены овальными сквозными отверстиями (рис. 35, 1-2). Сосуды отличаются друг от друга только по размеру и формовке. Некоторые из них грубые, а другие с обеих сторон хорошо сглажены. Подобные сосуды известны из неолитических памятников Араратской долины (**Kushnareva, 1997, fig. 10, 2**). Аналогичные изделия, которые датируются исследователем средним энеолитом, известны также из Кохне Пасгах тепе (**Maziar, 2010, fig. 7, 3-4**). По-видимому, некоторые формы сосудов продолжали существовать в разных периодах. Однако в поселении Овчулартепеси изделия подобной формы нет, не смотря на то, что поселение исследовалось в широком масштабе.

Выявленные материалы показывают, что дно сосудов были плоским, чаше выступающим наружу. Некоторые фрагменты дна сосудов обработаны грубо. Два из них украшены рельефными линиями (рис. 35, 8-11). Формовка дна сосудов аналогична неолитическим изделиям. Сосуды с подобным дном выявлены из слоя «1а» Кюльтепе-I (**Həbibullayev, 1959, tabl. 20, 1-4**), Шомутепе (**Нариманов, 1987, рис. 10; Ахундов, 2012, табл. 211-216**), Молла Наги тепеси (**Мусеибли, 2012, табл. VI, 3-6**) и из других поселений. На дне одного из сосудов сохранились следы от плетеного камыша (рис. 102). Это говорит в пользу того, что сосуды формовались на плетеной основе. В других поселениях следы такого плетения встречаются обычно в наружной части сосудов. Такие известны из поселения Молла Наги тепеси (**Мусеибли, 2012, табл. VI, 3, 4**).

Как известно, в неолитических памятниках типа Шомутепе в основном преобладают керамические изделия с примесью песка. По определению И.Г.На-

риманова, основной зоной распространения подобной керамики является среднее течение р. Кура. На севере она достигает Дагестана, а на юге – р. Аракс и Араратской долины (**Нариманов, 1987, с. 117**). В поселении Шомутепе 85% глиняных изделий с примесью песка, а 15% – с примесью растений (**Ахундов, 2012, с. 53**). В других поселениях процент изделий с примесью растений больше. В Гейтепе подобная керамика составляла 38,9 % (**Гулиев, Гусейнов, Алмамедов, 2009, с. 28**). Аналогичное явление наблюдается также и в памятниках Араратской долины (**Badalyan et al., 2010, p. 192**). В отличие от них в памятниках Нахчывана преобладает керамика с примесью мякины. Это наблюдается также и в материалах поселения Кюльтепе-I (**Абибуллаев, 1982, с. 223**) и Шорсу. При этом керамические изделия поселения Кюльтепе-I отличаются плотными примесями мякины. По мнению И.Г.Нариманова, к востоку от Араратской долины до Каспия керамика с неорганическими примесями неизвестна (**Нариманов, 1987, с. 117**). Это утверждается также исследованиями последних лет, что говорит о своеобразном развитии памятников Нахчывана, которые связаны с памятниками Северо-Западного Ирана и Мильской-Муганской зоны Азербайджана.

В ходе исследований предшествующих годов мы заметили, что керамические изделия поселения Шорсу отличаются архаичным обликом. Раскопки поселения подтверждала это предположение. Как видно из типологического анализа, большинство сосудов свои параллели находят в памятниках бассейна озера Урмии, Северо-Западного Ирана, Восточной Анатолии, а также и Восточной Европы. Эти памятники датируются в переделах VI-V тысячелетий до н.э. Неолитический слой поселения Акнашен-Хатунарх датируется 5986-5054 гг. до н.э. (**Badalyan et al., 2010, p. 210**). Радиокарбонный анализ древесного угля из поселения Гасансу I показал 5994 г. до н.э. (**Мусеибли, 2012, с. 43**). Этим же периодом датируются поселения Хаджи-Фируз (**Mellart, 1965, p. 74; Voigt, 1983, p. 351**) и Шомутепе (**Нариманов, 1987, с. 78**). При этом привлекают особое внимание сосуды типа подносов или же сковородок с отверстиями под венчиком. Подобные сосуды выявлены также в памятниках эпохи позднего энеолита, которые датируются первой половиной IV тысячелетия до н.э. Р.С.Бадалян мотивировал это явление тем, что в поселении Акнашен-Хатунарх сосуды, украшенные отверстиями, представлены мисками и чашами, т.е. сковородок в этом поселении нет (**Badalyan et al., 2010, p. 192**). Однако подобные сосуды из Кохне-Пасгах тепеси датируются началом IV тысячелетия, т.е. 3955 гг. до н.э. (**Maziar, 2010, p.171**). Подобный орнамент применялся также в сосудах поселения Овчулартепеси, которые да-

тируются 4350-4000 гг. до н.э. (**Marro, Bakhchaliyev, Ashurov, 2009, p. 54**). Исследование памятников эпохи неолита показывает, что украшение сосудов сверлением в этот период широко практиковалось. Они хорошо представлены в материалах слоя «1а» Кюльтепе-I, Шомутепе и Акнашен-Хатунарх. Некоторые исследователи, в том числе О.А.Абибуллаев (**Həbibullayev, 1959, s. 74**) высказывали предположение, что на начальном этапе число типов сосудов было ограниченным, а потом оно возрастало. Исследования позволяют сказать, что мы пока не имеем полного набора керамических изделий эпохи неолита. Неолитические памятники с керамикой обычно исследователями датированы в пределах VI тысячелетия до н.э. (**Connor, Sagona, 2007, p. 29; Badalyan et al., 2010, p. 191; Hansen, Mirtskhulava, Bastert-Lamprichs, 2009, p. 19; Гулиев, Гусейнов, Алмамедов, 2009, c. 28**). А ранняя фаза энеолита в настоящее время исследователями датируется первой половиной V тысячелетия до н.э. (**Palumbi, 2007, p. 74**), а иногда V тысячелетием до н.э. (**Connor, Sagona, 2007, p. 30**). Имея в виду то, что большинство керамических изделий поселения Шорсу свои аналогии находят в памятниках позднего неолита, это поселение можно датировать серединой и концом VI тысячелетия до н.э. Возможно, что поселения типа Шорсу заселялись в различные периоды. Однако, тонкость культурного слоя пока не позволяет определить стратиграфию и продолжительность отдельных периодов. Думаем, что это будут разъясняться дальнейшими исследованиями поселений этой группы.

Исследования памятников, расположенных в окрестностях Кюльтепе-I показывают, что древние поселенцы края хорошо знали окружающую среду и вели также кочевую жизнь. Несмотря на то, что следы перехода к кочевому образу жизни выявлены в поселении Акнашен-Хатунарх (**Badalyan et al., 2010, p. 186, 205**), в Шорсу материально-культурные остатки, связанные со скотоводством, пока не выявлены. По-видимому, в присутствии производящего хозяйства практиковалось также и собирательство. Тем не менее, территория Нахчывана была богата дикорастущими хлебными злаками (**Абибуллаев, 1982, с. 206; Мустафаев, 1961, с. 56**) и полезными ископаемыми (Бахшалиев, 2005. С.16-29). Не исключено, что сезонные поселения связаны не только скотоводством, а также поиском полезных ископаемых. При этом, несомненно, скотоводческим племенам принадлежала большая роль.

Как известно, поселение Кюльтепе-I исследователями характеризовалось как относящееся к нахчыванско-мильско-муганской территориальной группе

(**Мунчаев, 1982, с. 93-131**). Однако, очевидное сходство наблюдается и с памятниками Араратской долины, северо-западного Ирана и Восточной Анатолии, что, несомненно, свидетельствует о связях древних племен. Связи с отдаленными регионами подтверждаются также использованием обсидиана. Таких ресурсов на территории Нахчывана и Северо-западного Ирана нет. Самые близкие месторождения расположены на Зангезурском хребте. Однако не удивительно, что поселенцы Кюльтепе использовали обсидиан с таких отдаленных месторождений как Гегхасар и Гутансар (**Бадалян, Кикодзе, Коль, 1996, с. 257**). Большое число обсидиана поступало из месторождений Гегхасар (50%) и Сюник (28%). Обсидиан из других месторождений незначителен в количественном отношении. Обсидиан Гегхасара преобладал также в памятниках Карабахской равнины Чалагантепе и Лейлатепе (**Бадалян, Кикодзе, Коль, 1996, с. 257**). При этом поселение Кюльтепе имело доминирующее положение. Использование обсидиана таких отдаленных месторождений (**Бадалян, Кикодзе, Коль, 1996, с. 253-256**), как Артени (7-10%) и Гутансар (7%) говорит о наличии культурных связей с отдаленными странами. Исследованиями выяснено, что поселенцы Кюльтепе близ Маранда в основном использовали Сюникский обсидиан (**Farhang Khademi et al., 2013, p. 1964**). Большое число обсидиана (85%) энеолитического поселения Аликемектепеси доставлено из Сюника (**Бадалян, Кикодзе, Коль, 1996, с. 259**). Аналогичное явление наблюдается также в памятниках бассейна озера Урмия. По-видимому, промежуточное положение Кюльтепе-I позволяло снабжать обсидианом и другие поселения старого света. Можно предположить, что энеолитические поселения, расположенные вдоль реки Шорсу, указывают на одино из путей передвижения древних племен.

Поселение Юмру Сюрумчек расположено на западе села Сираб, на берегу реки Шорсу. Керамические изделия изготовлены из глины с примесью мякины и обожжены в красном цвете. Они представлены обломками кувшинов и мисок. Большинство керамических изделий представлено обломками, которые не поддаются определению.

Одним из этих памятников энеолитического периода является поселение Гюней Агыл. **Поселение Гюней Агыл** расположено на отроге горы, который протягивается в сторону Нахчыванчайской долины. Присутствие многочисленных подскальных убежищ создало благоприятные условия для поселения здесь древних людей. Во время исследования было установлено, что культурный слой в этом памятнике накопился в очень малом количестве. Исследованиями

выявлены материально-культурные остатки различных периодов, в том числе и энеолитического.

Энеолитическая керамика представлена малочисленным количеством. Все они изготовлены с примесью мякины и хорошо сглажены с обеих сторон. На внутренней стороне и поверхности некоторых из них сохранились следы мякины. Другими словами, некоторые из них посмеиватьсялицые. Кувшины представлены двумя экземплярами. Они с низким несколько вогнутым вовнутрь горлом и загнутым наружу венчиком. Сосуды изготовлены из глины с примесью мякины и обожжены в коричневом цвете. В промежутке стенок сохранилась необожженная прослойка глины (Рис. **8**, 1, 2).

Миска представлена одним экземпляром. Этот сосуд очень грубо изготовлен из глины с примесью мякины и обожжен в желтом цвете. Край венчика украшен насечками, а внутренняя часть гребенчатым инструментом. Эта миска с примесью мякины и посмеиватьсялицая (Рис. **11**, 7).

Другие образцы представлены черепками без формы. Они в основном обожжены в красном цвете (Рис. **8**, 3-6).

Поселение Чай агзы расположено на востоке селения Сираб. Поселение охватывает большую равнину и склон засохшей реки. Посмеиватьсялицая и с примесью мякины керамика в основном обнаружена на склоне засохшей реки. В этой части поселения видно строения из камня, однако форма разрушенных строений не поддаются определению. Подъемные материалы в основном представлены энеолитической керамикой. Кувшины представлены двумя экземплярами. Один из них толстостенный, изготовлен из глины с примесью мякины и обожжен в красном цвете. Край венчика загнут наружу (Рис. **10**, 1). Второй кувшин тонкостенный. Изготовлен из глины с примесью мелкой мякины, обожжен в желтом цвете. На внутренней части сохранились следы мякины. Край венчика загнут наружу и округлен (Рис. **10**, 2). Другие кувшины с отогнутыми наружу венчиками (Рис. **9**, 1, 2, 4). Миска с конусовидным корпусом и круглым краем венчика. Эти миски широко распространены в энеолитических памятниках (Рис. **9**, 4). Другие фрагменты, форма которых не поддаются определению, с примесью мякины и посмеиватьсялицые. Все они обожжены в красном цвете, в промежутке стенок сохранился необожженный слой глины (Рис. **10**, 3-6; Рис. **11**, 1-5). На поверхности одного из них сохранились следы гребенчатого инструмента (Рис. **10**, 6).

Поселение Нуварс расположено на небольшой равнине вблизи Сирабского родника, окруженной горами. В этом поселении найден только один фрагмент, который обожжен в красном цвете и украшен гребенчатым инструментом. Этот фрагмент с примесью мякины и посмеиватьсялицый (Рис. **11**, 6).

Поселение Гаратепе расположено на юго-западе селения Сираб на подошве горы. Поселение естественным оврагом разделено на две части. Большая часть поселения была разрушена во время строительства современной школы. На южной части поселения вырыт большой котлован, где толщина культурного слоя достигает 2 м. Определенная часть подъемных материалов относится к энеолиту, а основная часть – к бронзовому веку.

Керамические изделия энеолитического периода представлены обломками кувшинов и мисок. Миска представлена одним экземпляром. Она с выпуклым корпусом и сплющенным вовнутрь краем венчика. В составе глины присутствует рубленая солома. Изготовлена очень грубо и на краю венчика просверлено три отверстия. Наружная часть черная, а внутренняя красная (Рис **12**, 1). Сосуды с розовой подкладкой были характерны для Куро-Аракcской культуры, однако другие элементы этого сосуда характерны для энеолитического периода. Возможно, что этот сосуд отражает особенности переходного периода от энеолита к ранней бронзе.

Кувшины с отогнутыми наружу венчиками (Рис. **12**, 2-5). Оттенки цвета сосудов колеблются от красного до желтого. Они изготовлены из глины с примесью песка. Край венчика на внутренней стороне окрашен в красный цвет (Рис. **12**, 2-4). Один из сосудов обожжен в коричневом цвете, на поверхности внутреней части сохранились следы соломы (Рис. **12**, 3). У одного из кувшинов сохранилась только часть корпуса. Поверхность окрашена красным цветом и окрашена матовым черным цветом. Лощение отсутствует (Рис. **12**, 6). Подобная роспись характерна для энеолитических сосудов.

Поселение Сюрумчек расположено на западе селения Сираб на поверхности высокого холма. Поверхностные археологические материалы относятся в основном к эпохам энеолита, бронзы и железа. Керамические изделия энеолитического периода обожжены в желтом, красном, коричневом, а иногда в черном цвете. Некоторые из них с примесью мякины и посмеиватьсялицые (Рис. **13**, 1, 2, 4, 5, 7). Кувшины с загнутым наружу венчиком и выпуклым корпусом. Один из них тонкостенный, край венчика загнут наружу, корпус выпуклый (Рис. **14**, 1). Второй кувшин изготовлен с примесью мелкого песка, обожжен в желтом

цвете. В некоторых местах прослеживаются следы соломы (Рис. **14**, 2). Третий кувшин изготовлен с примесью крупного песка, на поверхности и внутри сохранились следы гребенчатого инструмента (Рис. **14**, 3). Два из кувшинов изготовлены с примесью песка и обожжены в коричневатом цвете (Рис. **15**, 1, 5). На краю венчика одного из них сохранились следы красной краски (Рис. **15**, 5). Третий кувшин черно-коричневого цвета изготовлен из глины с примесью соломы. На краю венчика имеется овальное вдавление (Рис. **15**, 2). С обеих сторон посмеиватьсялицый. Один из кувшинов изготовлен с примесью мелкого песка, поверхность и внутренние края венчика окрашены красным цветом (Рис. **15**, 4). Горшок изготовлен с примесью мякины. Поверхность горшка в черном, а внутренняя часть в желтом цвете. Корпус украшен двумя рядами зигзагообразных линий (Рис. **15**, 3).

Некоторые образцы керамических изделий из поселения Сюрумчек расписные. Один из них представлен фрагментом кувшина. Он изготовлен из глины с примесью песка, поверхность и внутренняя часть края венчика окрашены в красный цвет. Край венчика расписан в черном цвете (Рис. **16**, 5). Один из кувшинов над красным цветом расписан широкими линиями черного цвета (Рис. **14**, 4). На поверхности одного из фрагментов также сохранились следы черной краски (Рис. **14**, 5).

Определенная группа сосудов энеолитического периода представлена мисками. Одна из них изготовлена с примесью самана. Миска с отогнутым наружу венчиком и выпуклым корпусом. Поверхность залощена и украшена широкими линиями коричневого цвета. Внутренняя часть края венчика окрашена в красный цвет. На внутренней части сохранились следы гребенчатого орнамента (Рис. **16**, 1). Вторая миска с загнутым наружу венчиком и выпуклым корпусом. Изготовлена из глины с примесью мякины, расписана черными линиями прямо по неокрашенной поверхности. На краю венчика сохранились следы красной краски, а на внутренней части следы гребенчатого инструмента (Рис. **16**, 2). Вторая миска однотипна с третьей. Поверхность сосуда расписана двумя линиями в коричневом цвете (Рис. **16**, 3). На внутренней части сохранились следы гребенчатого инструмента. Край венчика четвертой миски загнут наружу и округлен. Корпус сосуда с обеих сторон окрашен в коричневый цвет и расписан орнаментом в виде капли (Рис. **16**, 4). На внутренней части сохранились следы гребенчатого орнамента.

Поселение Йени йол. Исследованиями 2013-2014 гг. в поселении Йени йол выявлены керамические изделия эпохи позднего неолита и энеолита. Для установления характера культурных напластований в 2014 году в поселении начались археологические раскопки на площади 300 кв. м. Ввиду того, что территория поселения осталась под пашней, верхние слои были разрушены и смешаны. Во время раскопок выявлены пять строительных горизонтов. В первом строительном горизонте отмечены остатки пяти прямоугольных комнат. Все они сооружены из сырцового кирпича. Однако установить размеры кирпичей было невозможно. Второй строительный горизонт характеризуется помещением круглого плана, выстроенным из сырцового кирпича. Третий строительный горизонт также представлен остатками одного помещения круглого плана. Это помещение было типа полуземлянки. В четвертом горизонте выявлены остатки одного прямоугольного помещения со скругленными углами. Пятый строительный горизонт представлен остатками дома типа большой полуземлянки. Этот дом был в плане неправильного прямоугольника со скругленными углами. Длина этого дома была 5,2 м, ширина 2,5 м. Большая часть этого дома осталась за пределами раскопа. Во время исследования этого помещения найдены керамические изделия эпохи позднего неолита и энеолита.

Большая часть археологических материалов, выявленных во время археологических раскопок, представлена керамическими изделиями (Рис. **25-31**). Керамические изделия, выявленные из поселения, можно разделить на две группы. Керамические изделия первой группы изготовлены из глины с примесью песка, а иногда шамота и гравия. Изделия с обеих сторон хорошо сглажены и обожжены неравномерно. Несмотря на то, что они обожжены в красном цвете, некоторые из них покрылись копотью. Однако имеются также керамические изделия, обожженные в черном или же сером цвете. Определенная часть мисок этой группы под венчиком украшены рядом овальных отверстий. Следует отметить, что подобные изделия бытовали в очень длительном промежутке времени, начиная с позднего неолита до конца энеолита. Для уточнения даты этих изделий требуются радиокарбонные анализы. Однако следует отметить, что отверстия по технологии сверления отличаются друг от друга, так как некоторые из них просверлены до обжига изделий. Подобные изделия обычно характерны для энеолитических памятников Кавказа. Однако они встречаются также в неолитических памятниках Восточной Европы. В некоторых экземплярах отверстия

просверлены после обжига керамических изделий. Думаем, что они характерны для памятников позднего неолита.

Несмотря на то, что выявлены некоторые каменные орудия, земледельческие орудия очень малочисленны. Вкладыши из кремня представлены несколькими экземплярами. Исследования показывают, что в некоторых поселениях обсидиан использован в ограниченном количестве. За исключением некоторых осколков, обсидиановых изделий вообще нет. Возможно, это обстоятельство связано с образом жизни древних людей.

Поселение Гурддаг расположено на востоке селения Сираб, на правом берегу реки Гахабчай. Поселение охватывает поверхность высокой горы и ее подножие. Культурный слой накоплен в небольшом количестве. В некоторых местах толщина его достигает 0,5м. Поверхностные материалы в основном относятся к эпохе средней бронзы. Однако встречаются некоторые экземпляры энеолитической керамики. Они в основном представлены фрагментами кувшинов. Один из них изготовлен из глины с примесью песка, обожжен в красном цвете и на поверхности сохранились следы желтого ангоба. Внутренняя часть края венчика расписана черным цветом прямо по нерасписанной поверхности (Рис. **37**, 1). Второй и третий кувшины с загнутыми снаружи венчиками изготовлены из глины с примесью мякины. Они с обеих сторон грубо сглажены (Рис. **37**, 2, 3). На поверхности одного из сосудов сохранились следы матовой черной росписи (Рис. **37**, 5). Другой фрагмент кувшина эпохи энеолита изготовлен из глины с примесью песка и обожжен в желтом цвете (Рис. **37**, 6).

Период эпохи раннего железа представлен очень малочисленными материалами. Они представлены некоторыми обломками кувшинов, найденных в поселени Сюрумчек. Один из них изготовлен очень грубо и обожжен в черном цвете. На внутренней части сохранились следы гребенчатого инструмента (Рис. **13**, 3). Второй обломок толстостенный. Он снаружи в черном, а изнутри в красном цвете. Изготовлен из глины с примесью мякины (Рис. **13**, 6).

Исследованиями памятников Сираба обнаружено большое число расписных керамических изделий эпохи средней бронзы. Среди них особого внимания заслуживает поселение Гурддаг. Центральная часть памятника окружена недоступными скалами. Обнаружение керамических изделий в этой части памятника показывает, что она использовалась как жилая площадь. По-видимому, эта часть поселения служила цитаделью. Поселения подобного типа обнаружены также вблизи села Гейнюк Джульфинского района и около села Карабаглар

Кенгерлинского района (**Baxşəliyev V.B. 2008**, **с. 192, 227**). У подножия горы в некоторых местах сохранились остатки каменных стен, которые показывают, что это поселение в эпоху средней бронзы использовалось как оборонительное сооружение. Керамические изделия, обнаруженные в поселении, представлены обломками сосудов типа кувшинов, горшков и мисок. Керамические изделия относятся к ранним и развитым периодам средней бронзы. Один из горшков раннего периода особенно привлекает внимание. Он изготовлен из глины с примесью песка, обожжен в желтом цвете. Наружная поверхность хорошо сглажена и расписана матовой черной краской по не залощенной поверхности сосуда (Рис. **11**, 4). Кувшины изготовлены из глины с примесью песка, хорошо обожжены в красном цвете. Они отличаются по форме края венчика и горла. Один из монохромно расписанных кувшинов с низким цилиндрическим горлом и загнутым наружу венчиком. Край венчика изнутри и поверхность окрашены красным цветом и расписаны черными волнистыми и прямыми линиями (Рис. **38**, 1). Край венчика второго кувшина загнут наружу с обеих сторон, окрашен красным цветом и край венчика расписан черным цветом (Рис. **38**, 2). Поверхность двух кувшинов покрыта красной краской, однако не расписана (Рис. **39**, 1, 2). Один из кувшинов с отогнутым наружу венчиком расписан полихромной росписью. Верхняя часть корпуса сосуда над желтым цветом расписана красной и черной красками (Рис. **38**, 3). Другой обломок также расписан черными и красными красками (Рис. **38**, 5). Край венчика горшковидного сосуда загнут наружу. Под горлом сосуд расписан черной краской над желтым цветом (Рис. **38**, 4). Миски по форме отличаются друг от друга. Корпус одной из них по краю венчика загнут вовнутрь. Поверхность покрыта красной краской, залощена и орнаментирована черными линиями (Рис. **38**, 6). Второй кувшин с загнутым наружу венчиком и биконическим корпусом. Поверхность и край венчика изнутри покрыты красной краской, и внутренняя часть венчика расписана черными линиями (Рис. **39**, 3). Третья миска с биконическим корпусом и закругленным краем венчика. С обеих сторон покрыта красной краской и залощена. Поверхность расписана черным цветом в виде угловидных линий, расположенных друг на друге (Рис. **39**, 4).

Большое число керамических изделий, обнаруженных в поселении не поддается определению. Они изготовлены из глины с примесью песка и хорошо обожжены. Поверхность некоторых сосудов окрашена красной краской, залощена и расписана красной краской. Некоторые сосуды расписаны по нелощеным поверхностям, а другие расписаны прямо по красной керамике (Рис. **39**, 5-10;

Рис. **44**, 5-7). Определенное число керамических изделий эпохи средней бронзы обнаружено в поселении Сюрумчек. Следует отметить, что остатки стен, выстроенные из больших каменных глыб, по-видимому, относятся к среднебронзовому периоду. Керамические изделия из этого поселения в основном представлены кувшинами, мисками и горшками. Все сосуды изготовлены из глины с примесью песка и обожжены в красном цвете. Кувшины с конусовидным горлом и отогнутыми наружу венчиками. Они покрыты красной краской и по лощеной поверхности расписаны черной краской. Росписи нанесены также на внутренней части края венчика сосудов (Рис. **40**, 6). Миски разнотипные. Одна из них с отогнутым наружу венчиком и выпуклым корпусом. Корпус окрашен красным цветом и расписан широкими линиями (Рис. **40**, 1). Вторая миска с шаровидным корпусом. Край венчика этого сосуда немного сужен вовнутрь. Поверхность покрыта красной краской и расписана черными линиями (Рис. **40**, 2). Корпус третей миски у края венчика немного сужен вовнутрь. Поверхность и внутренняя часть венчика покрыта красной краской (Рис. **40**, 3). Горшки с отогнутыми наружу венчиками и выпуклым корпусом. Корпус сосудов покрыт красной краской и на нелощеной поверхности нанесена роспись черной линией (Рис. **40**, 4, 5).

Определенная группа керамических изделий не поддается определению. Все они изготовлены из глины с примесью песка и хорошо обожжены в красном цвете. По нелощеной поверхности их над красной краской нанесена черная роспись в виде прямых линий (Рис. **41**, 1-9, 11). Определенная часть керамических изделий изготовлена из глины с примесью песка, обожжена в черном цвете. Наружная поверхность их орнаментирована зигзагообразными линиями (Рис. **41**, 10-14).

Большинство керамических изделий, обнаруженных в поселении Каратепе, расписные. Керамические изделия изготовлены из глины с примесью песка, хорошо обожжены в красном цвете. Сосуды представлены кувшинами и мисками. Некоторые миски с загнутыми наружу венчиками и выпуклыми корпусами. Они покрыты красной краской и расписаны черной. В одном из мисок орнаменты состоят из соединенных друг с другом арок выписанных на краю венчика. Внутренняя часть края этого венчика по красному расписана черной краской в виде прямых линий (Рис. **42**, 1). В орнаментации корпуса второй миски использованы углы (Рис. **42**, 2). Одна из мисок с биконическим корпусом. На краю венчика немного сужена вовнутрь. Поверхность расписана тонкими черными линиями (Рис. **42**, 3). Четвертая миска с отогнутым наружу венчиком и выпуклым корпусом. Поверхность расписана черными линиями (Рис. **42**, 4). От кувшинов

сохранились только венчики. Они толстостенные. Поверхности сосудов покрыты красной краской, хорошо залощены и расписаны черными линиями (Рис. **42**, 5, 7). Некоторые керамические изделия из Каратепе не поддаются определению. Орнаменты различного мотива нанесены на красноокрашенную поверхность сосудов. Поверхности некоторых сосудов залощены, а у других лощение отсутствует (Рис. **42**, 6-9; Рис **43**, 1-8). Один из кувшинов расписан полихромной краской (Рис. **43**, 3). Центральная часть корпуса сосуда окрашена в желтый цвет и над ним черным цветом расписана заштрихованными ромбами. Другая часть корпуса сосуда расписана по красному цвету.

Поселение Гей хендек расположено на правом берегу Гахабчай. На территории поселения сохранились остатки помещений, построенных из камня. Некоторые из них однокомнатные, а другие двухкомнатные. Однако без раскопок трудно сказать, к какому периоду относятся комнаты. Некоторые из поверхностных материалов относятся к энеолиту. Один из них изготовлен из глины с примесью песка и хорошо обожжен в красном цвете. На краю венчика и корпуса сохранились следы матовой черной краски (Рис. **45**, 2). На внутренней части этого сосуда сохранились следы гребенчатого инструмента. Обломок сосуда, обожженный в красном цвете, также напоминает энеолитические сосуды (Рис. **45**, 3). Второй кувшин изготовлен из глины с примесью мякины и обожжен в красном цвете. Край венчика отогнут наружу (Рис. **46**, 3). Один из кувшинов изготовлен из глины с примесью песка и обожжен в красном цвете. Край венчика расписан матовой черной краской (Рис. **46**, 8). Миска тонкостенная, обожжена в красном цвете. Изготовлена из глины с примесью мякины, на внутренней части сохранились следы гребенчатого инструмента (Рис. **46**, 7). Следы гребенчатого инструмента прослежены также на другом фрагменте.

Около поселения отмечены многочисленные погребальные памятнии типа кромлех. Диаметр кромлехов колеблется от 5 до 6 метров. Некоторые кромлехи были разрушены. В разрушенных погребениях найдены керамические изделия черного и красного цвета. Изделия красного цвета не поддаются определению. Они покрыты красной краской и расписаны черной (Рис. **45**, 5, 6; Рис. **46**, 6). Обломок одного из кувшинов украшен сетчатым орнаментом (Рис. **46**, 4). Один из кувшинов снаружи черный, а изнутри красный. Поверхность хорошо залощена (Рис. **45**, 1). Один из кувшинов с загнутым наружу венчиком. На краю венчика имеется ступенька для крышки (Рис. **46**, 1). Другой фрагмент кувшина окрашен в черный цвет, залощен и орнаментирован штампованным узором (Рис. **45**, 7).

Третий фрагмент кувшина в сером цвете. Поверхность его украшена нарезным орнаментом (Рис. **45**, 4).

Поселение Тахчалы расположено на северо-востоке селения Сираб. Поселение охватывает подошву высокой горы. В поселении найдена одна ручка енеолитического периода и фрагмент миски эпохи средней бронзы. Миска изготовлена с примесью песка и обожжена в красном цвете. Поверхность сосуда расписана по красному с черными линиями (Рис. **46**, 2). Следует отметить, что это они единственные находки эпохи средней бронзы из поселения Тахчалы. Другие фрагменты относятся к Античному периоду и средневековью.

Керамические изделия эпохи железного века найдены в Гурддаг, Сюрумчек, Тахчалы и других поселениях. Керамические изделия из Гурддаг представлены обломками кувшинов и мисок. Кувшины изготовлены из глины с примесью песка и обожжены в сером цвете. Они с загнутыми наружу венчиками и выпуклыми корпусами (Рис. **44**, 2-3). Один из кувшинов обожжен в красном цвете (Рис. **22**, 1). На поверхности некоторых из них сохранились следы красной краски. Миска представлена одним экземпляром (Рис. **44**, 4). Она изготовлена из глины с примесью песка и хорошо обожжена. Подобные миски были широко распространены в железном веке.

Керамические изделия из поселения Сюрумчек представлены несколькими фрагментами. Они изготовлены из глины с примесью песка, хорошо обожжены и расписаны (Рис. **47**, 1-4).

Керамические изделия железного периода, не поддающиеся определению, обнаружены в поселениях Нуварс, Тахчалы, Гюней агыл и других. Они в основном изготовлены с примесью песка, обожжены в красном и желтом цвете. На поверхности некоторых экземпляров сохранились следы вертикального лощила. Черепица, обнаруженная в поселении Нуварс показывает, что в этом поселении жизнь продолжалась до позднеантичного периода. Вероятно, некоторые строительные остатки также относятся к этому периоду.

Окрестность селения Сираб богата также средневековыми памятниками. Один из них Донуз кала. **Поселение Донуз кала** расположено на севере селения Сираб, на поверхности недостижимых скал. Поселение со всех сторон окружено скалистыми обрывами. Проход поселения расположен в северной части. Поселение каменной стеной разделено на две части. Длина стены 26,6 м, ширина 2,3 м. Стена построена из больших каменных глыб и сохранилась до высоты 1 м. Крепостная стена снабжена зигзагообразными выступами. На средней части расположен

дверной проем шириной 2,9 м. По-видимому, эта стена предназначена для отражения вражеских наступлений. Во время исследования в крепости найдены керамические изделия различного периода средневековья. На основе находок поселение можно датировать III-XVII веками.

Одним из средневековых памятников является поселение Нуварс, которое богато строительными остатками и керамикой. На территории поселения найдены многочисленные глазурованные и простые керамические изделия (Рис. **48**, 3). Поверхность глазурованных сосудов покрыта одноцветной глазурью, орнаментирована гравировкой и надангобной росписью. Вблизи поселения до настоящего времени сохранились остатки большого строения, построенного из больших каменных глыб. Однако пока не проведены археологические раскопки, трудно сказать, к какому периоду относится это здание.

Поселение Тахчалы также богато средневековыми керамическими изделиями. Некоторые из них покрыты одноцветной глазурью, а другие орнаментированы гравировкой (Рис. **48**, 1-2). На скалах, расположенных на территории поселения, имеются естественные широкие выемки, которые в общем виде образуют ниши друг над другом. Видимо, поселение свое название взяло от этих ниш. Тропы, ведущие в эти убежища, или так называемые ниши, показывают, что они когда-то использованы древними людьми. Однако пока единственная древняя находка относится к эпохе энеолита.

Поселение Гюней агыл также богато средневековыми строительными остатками и керамическими изделиями. Определенная группа керамических изделий представлена глазурованными сосудами. Они орнаментированы гравировкой и надангобной росписью (Рис. **48**, 4). Исследования показывают, что это поселение долго использовалось как населенный пункт.

Поселение Шырран агыл расположено на правом берегу реки Сираб. Среди местного народа поселение также называется «Мал йатагы», то есть «загон для скота». Центральная часть поселения окружена обрывистыми скалами. На восточной стороне поселения сохранились остатки стен, построенных из больших камней. Поверхностные материалы показывают, что поселение долгое время использовалось как населенный пункт. Самые древние керамические изделия относятся к эпохе средней бронзы. Они представлены красноангобированными керамическими изделиями без росписи. Среди находок имеются также изделия эпохи железного века и средневековья. Однако они не поддаются определению.

Поселение Бабалы расположено на левом берегу реки Сираб. Несмотря на то, что в поселении культурный слой накопился мало, в некоторых местах встречаются строительные остатки, выстроенные из камня. Поверхностные материалы в основном относятся средневековому периоду. Однако они не поддаются форме.

Векил бенди является средневековым памятником, который построен у реки Гахабчай. Плотина выстроена из обломков скалы и булыжника в известковом растворе. После стройки плотина облицована большими каменными плитами. Окрестность селения Сираб также богата естественными памятниками и святилищами. Скалы в окрестностях поселений напоминают фигуры человека и животных. Одна из них называется **Гелиндаш**. Это человекоподобная красная скала. По преданию, невеста, для того чтобы сберечь себя от захватчиков, помолилась богу и окаменела.

Стекающие от скал водопады, бурлящие реки, целебные минеральные воды, раз стекающие и раз засохшие родники, горы, уберегающие людей от врагов, и другие естественные чудеса являлись причинами появления верований о неприкосновенности этих мест. Здесь среди гор имеется два знаменитых святилища. Одно и них называется Ийдели пир, оно расположено в местности Ийдели Дербенд. Люди дерево считают священным и, поклоняясь, завязывают на нем разноцветные платки. По сведениям местного населения, вблизи святилища раз в семь лет выходит родник, который стекает в течение месяца. В общем, эта территория считается священной. Большие каменные глыбы вблизи святилища также считаются священными и посещаются людьми. Здесь существует также паломничество к камню.

Другой знаменитый пир около селения Сираб называется **Деликдаш пири**. Это святилище состоит из большого камня, в нижней части которого имеется большое отверстие. По сведениям местного населения, бездетные женщины проходят в это отверстие и молятся богу, чтобы дал им детей.

ПАРАЛЛЕЛИ КЕРАМИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ

Энеолитическая керамика. Керамические изделия, обнаруженные в памятниках Сираба, с примесью мякины и посмеиватьсялицые хорошо известны из памятников Нахчывана. Подобная керамика в Нахчыване известна из памятников Кюльтепе-I (**Абибуллаев О.А. 1982, с. 66-67**), Седерек (**Əliyev V.H. 1985, s. 61-67**), Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, s. 48-54**), Халадж (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**), Ашаги Дашарк, Шортепе и других. Исследования показывают, что в памятниках Сираба в основном распространена керамика двух типов. Однако красная керамика составляет большинство. Исследования поселения Кюльтепе-I показывают, что в основном была распространена красная керамика, однако керамические изделия серого, коричневого и черного цвета также производились (**Абибуллаев О.А. 1982, с. 67**). Коричневые и черные керамические изделия присутствовали также в поселении Халадж (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**). В этом памятнике были обнаружены также расписные образцы подобной керамики (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, foto 72**). Коричневые или же керамические изделия каштанового цвета были выявлены также в памятниках Муганской степи (**Нариманов И.Г. 1987, с. 125**). Исследования показывают, что оба типа керамики являлись продуктами местного производства. Керамические изделия с примесью мякины, посмеиватьсялицые, а также украшенные гребенчатым инструментом хорошо известны из памятников Азербайджана и Ближнего Востока. На керамических изделиях Зиринлжли, Шорсу и Юмру Сюрумчек следы гребенчатого орнамента не обнаружены. Миски (Рис. **2**, 2), обнаруженные в Зиринджли, хорошо известны из Тюлинтепе. Аналоги других мисок и кувшинов хорошо известны из памятников Южного Кавказа и Восточной Анатолии. Миски с выпуклыми (Рис. **4**, 2), коническими (Рис. **3**, 5) и цилиндроконическими корпусами (Рис. **3**, 1; Рис. **5**, 2-4) известны из раннего и среднего периода энеолита. Подобные кувшины и миски известны из Кюльтепе-I (**Абибуллаев О.А. 1982, tabl. IX**), Кечили (**Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 11**), Беюк Кесик (**Müseyibli Nəcəf. 2007, tabl. XXIII**), Иланлытепе, Тюлинтепе, Kurban Оюк, Сиони (**Simon Connor and Antonio Sagona. 2007, pl. 4**), Араташен (**Guilio Palumbi. 2007, fig. 2, 2, 4**) и других памятников (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 41-**

50). Аналоги кувшинов с низким горлом и отогнутым венчиком, обнаруженных в поселении Чай агзы (Рис **8**, 1, 2), известны из поселений Кюльтепе-I (**Абибуллаев О.А. 1982, tabl. IX, 1-4**), Лейлатепе (**Akhundov T. 2007, fig. 10, 7**), Беюк Кесик (**Akhundov T. 2007, fig. 16,3**) Яныгтепе (**Burney C.A. 1958**; **Burney C.A. 1962**; **Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970 с. 45, рис. 17, 4**), Догубеязит (**Marro, Özfirat 2005, pl. VI, 4**) Норшунтепе (**Gülçur S. 1988, tabl. 15, 1; tabl.55, 3; tabl. 66, 18**), Арслантепе VII (**Frangipane M. 2000, fig. 2, 22**) , Дегирментепе, Ханаго (**Marro 2007, pl. V, 4**) Сарыгюл (**Marro 2007, pl. VIII, 5**). Кувшины с загнутыми наружу венчиками известны из Норшунтепе (**Gülçur S. 1988, taf. 64, 2**) и Беюк Кесик (**Müseyibli Nəcəf 2007, tablo XIII, 4**). Аналоги миски с конусовидным корпусом и закругленным краем венчика, которая в единственном экземпляре обнаружена в поселении Чай агзы (Рис. **8**, 4), известны из Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V., Ashurov S. 2009, pl. XVI, 2, 3, 5**), Яныгтепе (**Burney C.A.** 1**962, p. 137; Burney C.A. 1964**, **p. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1-2**), Геойтепе (**Brown T.B. 1951, p. 21-22, fig. 4-5; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 10**), Беюк Кесик (**Müseyibli N. 2007, tabl. I, 2-5**), Лейлатепе (**Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, fig. IV, 21**) и памятников Восточной Анатолии (**Marro C. 2005**, **pl. II, 1-4**).

Аналоги миски, край венчика которой украшен насечками, пока нам не известны (Рис. **11**, 7). Однако ее форма хорошо известна из одновременных памятников.

Близкие аналоги миски, на краю венчика которой просверлены маленькие отверстия, известны из поселения Беюк Кесик (**Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XXIII, 1-4**). Подобная керамика была найдена также из поселений Зиринджли и Шорсу. Они представлены красноглиняными изделиями. Исследования показывают, что определение подобной керамики Южного Кавказа под названием «Сиони» было неправильным (**Kiguradze T. 2000, p. 321-325**). Сосуды с отверстиями на краю венчика и корпуса известны также из Кечили (**Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 1, 11**), Халадж (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, şəkil 14, 4**), памятников Южного Кавказа (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 42, рис. 15**) и поселения Аштепе в Восточной Анатолии (**Marro C.** ***and A.*** **Özfirat 2005, pl. III, 3**). Как было отмечено выше, Каратепинский экземпляр с розовой подкладкой. Подобная особенность характерна для керамики Куро-Аракcской культуры. Несомненно, присутствие этого элемента говорит о существовании переходного периода между

энеолитом и Куро-Араксской культурой. Кувшины, обнаруженные в Каратепе, хорошо известны из памятников Азербайджана и Ближнего Востока.

Аналоги кувшинов с отогнутыми наружу венчиками (Рис. **14**, 1) известны из Беюк Кесик (**Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Халадж (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, рис. 8, 3**), Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIV, 2**) и Геойтепе (**Brown T.B. 1951, fig. 6, 459**). Аналоги других кувшинов, обнаруженных из этих памятников известны из памятников Южного Кавказа и Ближнего Востока. Один из горшков с розовой подкладкой украшен зигзагообразными врезными линиями. Подобные горшки пока нам не известны.

Некоторые керамические изделия из поселения Сюрумчек, особенно миски, расписаны. Орнаменты нанесены черным или же коричневым цветом прямо по нелощеной поверхности сосудов, иногда над матовой красной краской. Миски с загнутыми наружу венчиками и выпуклым корпусом известны из Маранд Кюльтепе (**Stephan Kroll, abb. 3, 4; abb. 5, 17**), Норшунтепе (**Gülçur S. 1988, taf. 65, 3**) и других памятников. Мотив росписи одной из мисок (Рис. **16**, 1) подобен росписям одного из сосудов Норшунтепе (**Gülçur S. 1988, taf. 66, 2**), Маранд Кюльтепе (**Stephan Kroll, abb. 2, 1-2**) и Шортепе. Однако мотив росписи этой миски особенно широко распространен в памятниках Милской степи. Подобный мотив не встречается в Араратской долине. Широкое распространение этого мотива в Милской степи и в Нахчыване показывает, что они генетически связаны с памятниками Северо-Западного Ирана (Иранский Азербайджан). Мотивы росписи других мисок также известны из Норшунтепе, Кюльтепе Маранд и памятников Милской степи. Край венчика одной из мисок изнутри расписан каплевидным орнаментом (Рис. **16**, 4). Сосуды с подобным орнаментом известны также из Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**), Геойтепе (**Brown T.B. 1951, p. 22, fig. 5**) и Норшунтепе (**Gülçur S. 1988, taf. 66; taf. 67**). Край венчика одного из кувшинов из поселения Сюрумчек по красному фону расписан черной краской (Рис. **38**, 5). Расписные сосуды эпохи энеолита известны также из поселения Гурддаг. Край венчика одного из кувшинов изнутри окрашен черной краской (Рис. **37**, 1). Кувшины с отогнутыми наружу венчиками известны из Беюк Кесик (**Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Халадж (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, рис. 8, 3**) и других памятников. Расписная керамика обнаружена также в памятниках долины Гахабчай. Роспись черной краской нанесена прямо на черепках сосудов. По форме они аналогичны сосудам, обнаруженным в других памятниках Сираба.

Археологические исследования Сирабских памятников выявили, что посмеиватьсялицые керамические изделия этого региона характерны для памятников Нахчывана и Азербайджана. Расписная керамика этого периода из Сирабских памятников также характерна для памятников Азербайджана. До последних лет позднеэнеолитическая керамика на территории Нахчывана была известна очень мало. Однако раскопки в Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V., Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**) и Халадж (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, s. 73-76**) обнаружили также расписную керамику. Подобная керамика особенно распространена в поселении Халадж. В 1968 году И.Г.Нариманов во время разведывательных работ в Кюльтепе-I обнаружил расписные сосуды в красно-коричневом цвете. По мнению И.Г.Нариманова, красноангобированная расписная керамика, обнаруженная в Кюльтепе-I утверждает существование связей с памятниками бассейна Восточной Урмии (**Нариманов И.Г. 1987, с. 124**). Нашими исследованиями в Шарурском историко-краеведческом музее обнаружена расписная миска, найденная в поселения Шортепе. Исследования показывают, что расписная керамика энеолитического периода была широко распространена на территории Нахчывана. Как известно, подобная керамика была характерна также для поселения Хаджи-Фируз. По мнению С.Кролла, несмотря на то, что в эпоху неолита и энеолита Азербайджан имел свои особенные культурные традиции, в позднем энеолите Урмийский бассейн характеризуется вхождением сюда Убейдских традиций **(Stephan Kroll, p. 71).** Красноангобированная расписная керамика обнаружена в таких памятниках Иранского Азербайджана, как Яныгтепе, Геойтепе, Кюльтепе, Ливар и в других (**Stephan Kroll. 1984, p. 23**). Исследования показывают, что красноангобированная расписная керамика характерна для памятников Азербайджана. Несмотря на то, что керамика Нахчывана по форме аналогична керамике памятников Восточной Анатолии, однако особенности керамики, распространенной в Нахчыване, Милской степи и бассейне Урмии показывают, что позднеэнеолитическая керамика Нахчывана связана с Северной Месопотамией и Приурмийским бассейном. По мнению B.Helwing, ареал Северного Убейда не распространялся от севера озера Урмия (**Helwing B. 2009, p. 67**). Однако, как известно, распространение керамики Халаф-Убейдского типа на Южном Кавказе исследователи связывают с Северной Месопотамией (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 41**). Некоторые исследователи связывают это с результатами этнической миграции (**Массон В.М. 1964, с. 407**). Исследователи также высказывали, что Халафская керамика

распространена на север и северо-восток (**Le Blanc S.A. and Watson P.J. 1973, p. 111-132**). Исследования последних лет показывают, что Убейдская керамика была распространена на территории Нахчывана, однако развивались также местные традиции.

Прото Куро-Араксская керамика. Подобная керамика в памятниках Сираба обнаружена в очень малом количестве. Как было отмечено выше, она представлена несколькими обломками. Подобная керамика в Нахчыване обнаружена в Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, p. 54**), Халадже (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s.78**), Махта Кюльтепе-I, Шортепе и других памятников. Керамика Куро-Аракской культуры представлена одним экземпляром. Это в определенной степени составляет контраст с широким распространением энеолитических и среднебронзовых культур. Однако следует отметить, что в верховьях реки Гахабчай, в долине реки Хорну был обнаружен некрополь эпохи ранней бронзы. Возможно, некоторые курганы, отмеченные в долине Гахабчай, относятся к этому периоду. Однако это только предположение и в поселениях Куро-Араксская керамика не найдена.

Протокуроараксская керамика обнаружена также в памятниках Восточной Анатолии (**Marro, C. and A. Özfirat. 2003, p. 391, pl.V**) и в окрестностях Маранд. Исследования показывают, что ареал Протокуроараксской культуры охватывает территорию от Восточной Анатолии до Иранского Азербайджана. Этот ареал охватывает среднее течение Аракса, особенно территорию Нахчывана.

Среднебронзовая керамика. Среднебронзовая керамика является самым массовым материалом памятников селения Сираб. Подобная керамика характерна для среднебронзового периода Нахчывана. Особенно привлекательно то, что определенная часть нововыявленных материалов относится к раннему периоду культуры расписной керамики. В этих сосудах роспись нанесена прямо на черепки или же по матовому красному фону. Во время исследований 90-ых годов XX века было определено, что в эпоху средней бронзы в Нахчыване существовали горные крепости (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli**. **2001, s. 27**). Обнаружение новых горных крепостей, таких как Гейнюк каласы (**Baxşəliyev V.B. 2008, c. 192**) и Безекли каласы II (**Baxşəliyev V.B. 2008, s. 226**) подтвердило, что горные крепости характерны для среднебронзовой культуры Нахчывана. Отмеченные в окрестности Сираба Гурддаг, Сюрумчек, Шырран агыл несомненно являются оборонительными сооружениями этого периода. Выявление подобных крепостей по всей территории Нахчывана показывает, что в этом периоде эти крепости

сооружались для обзора окружающей среды. Горные крепости и кромлехи утверждают, что, начиная с ранних периодов средней бронзы, горные местности были заселены. Обнаруженные памятники подтверждают, что население наряду с ведением сидячего образа жизни, также занималось кочевым скотоводством.

Аналоги керамических изделий эпохи средней бронзы хорошо известны из памятников Нахчывана, Приурмийской области, памятников Южного Кавказа и Восточной Анатолии. Аналоги кувшинов с загнутыми наружу венчиками (Рис. **38**, 1) известны из Догубеязит (**Marro C. and A. Özfirat. 2005, s. 327, pl.IX, 6**), Яджи (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çızim 18, 2**), Шахтахты (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çızim 17, 2-3**), Чалханкале (**Алиев В.Г. 1991, tabl. VII, 1**), Кюльтепе-II, Нехеджир (**Алиев В.Г. 1991, с. 93-95**) и других памятников. Сосуды, украшенные дугами, вписанными друг в друга, из Каратепе (Рис. **42**, 1) и Гурддаг (Рис. **39**, 4) характерны для памятников Нахчывана. Они известны из Чалханкалы (**Алиев В.Г. 1991, с. 71-72, tabl. VII, 4, VIII, 9**), Карачук, Кыврак (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çızim 9, 3-7**) и других памятников. Подобная керамика является характерной для раннего периода средней бронзы. В этом отношении обнаружение в комплексах Чалханкалинских курганов серой керамики и бронзовых изделий из медно-мышьякового сплава подтверждает древний возраст подобной керамики (**Алиев В.Г. 1991, с. 71-72; Бахшалиев В.Б. 2005, с. 46-50**).

Орнаментация керамических изделий среднебронзового периода Сирабских памятников известна из Нахчывана, бассейна Урмии и Восточной Анатолии. Среди керамических изделий полихромно расписанные представлены четырьмя экземплярами. Центральная часть подобных сосудов по желтому фону расписана черными и красными красками. Подобная керамика относится к особому периоду культуры расписной керамики в Нахчыване (**Алиев В.Г. 1991, с. 109; Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, s. 38-44**).

Определенная группа керамических изделий обожжена в черном цвете и орнаментирована врезными и штампованными украшениями. Они в основном не поддаются определению. Четыре экземпляра подобной керамики обнаружены в Сюрумчек. Они украшены шагающим гребенчатым орнаментом. В долине Гахабчая обнаружено два экземпляра подобной керамики. Один из них орнаментирован врезными линиями, а другой штампованным узором. Подобная керамика является характерной для раннего этапа средней бронзы. Такая керамика обнаружена в Кюльтепе-II (**Алиев В.Г. 1991, с. 97; Əliyev 1977, s. 53**), Узерликтепе, Нехеджир (**Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. 2002, s. 68-72**) и других памятниках.

Сосуды со штампованным орнаментом особенно широко распространены в Карабахском регионе Азербайджана. По мнению исследователей, подобная керамика появилась в эпоху ранней бронзы и была развита в среднебронзовом веке (**Алиев В.Г. 1991, с. 97**). Во время исследований поселения Кюльтепе-II керамика со штампованным орнаментом была обнаружена в обжигательных печах, что также подтверждает местное производство подобной керамики (**Алиев В.Г. 1991, с. 31**).

Железный век. Большинство керамических изделий этого периода не поддаются определению. Определенная группа керамических изделий из поселения Гурддаг сероглиняная (Рис. **44**, 1-2). Подобная керамика хорошо известна из памятников эпохи поздней бронзы и раннего железа Нахчывана. Некоторые из кувшинов обожжены в красном цвете и расписаны красной краской. Подобная керамика относится к раннему и среднему периоду железного века. Миска с округленным венчиком из поселения Гурддаг относится к позднему железному веку. Подобная керамика в Нахчыване известна из Оглангала, Кызкала, Казанчыкала и других памятников. Такие миски в Иранском Азербайджане обнаружены в Борджи кале (**Stephan Kroll. 1984, abb. 5, 4**), Беюк кале (**Stephan Kroll. 1984, abb. 28, 6**) и других памятниках. В памятниках Южного Азербайджана подобная керамика очень широко распространена.

Расписная керамика позднего железного века известна из поселения Сюрумчек. Керамические изделия по красному фону расписаны черной краской (Рис. **47**, 1-4). Подобная керамика характерна для позднего железного века. Она также известна из поселения Огланкала.

Керамические изделия эпохи средневековья были обнаружены почти во всех исследованных поселениях. Керамические изделия этого периода представлены в основном обломками простых, а в малом количестве глазурованных сосудов. Обнаружение средневековой керамики показывает, что в этом периоде она интенсивно использовалась. Поселение Нуварс охватывает обширную площадь, что подтверждает, что в средневековье это поселение было знаменитым населенным пунктом. Несколько выше этого поселения расположены такие населенные пункты как Бабалы, Нахышнергиз, Старый Кюльюс и другие населенные пункты. Плотина Векил бенди, построенная на Гахабчай, говорит о тесных культурно-экономических связях местного населения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследования памятников в окрестности Кюльтепе показывают, что эта территория с древнейших времен была заселена древним человеком. Богатые ресурсы корма, воды, а также присутствие многочисленных подскальных убежищ и пещер создали благоприятные условия для заселения древнего человека. Нахождение во время исследований многочисленных осколков обсидиана, обсидиановых нуклеусов, а также таких минералов меди как халкозин и азурит показывают, что древние люди хорошо знали окружающую среду и по-видимому, проходили по следам полезных ископаемых. Видимо, желание достичь сырья способствовало распространению людей на большую территорию. В этом отношении нахождение залежей черного обсидиана в горе Сюрумчек привлекает особое внимание.

Пока самые древние памятники Сираба датируются энеолитом. Исследование керамических изделий показывает, что здесь присутствовали почти все периоды энеолита. Некоторые экземпляры, несомненно, датируются начальным периодом энеолита. Это можно сказать о грубообработанных керамических изделиях с примесью мякины. Материалы поселений Шорсу, Зиринджлик и Йумуру Сюрумчек тяготеют к древнейшим периодам энеолита. На основе археологических исследований можно сказать, что не позднее начала VI тысячелетия эта территория была интенсивно занята.

При этом особое внимание привлекает очень малое нахождение Куро-Аракcской керамики, вопреки массовому распространению керамики энеолита и средней бронзы. Выше сказано, что в верховьях реки Гахабчай, в долине Хорну обнаружен некрополь ранней бронзы. Это показывает, что в этом периоде Куро-Аракcские племена двигались по долине Гахабчай. Однако в поселениях керамические изделия этого периода не найдены. Считаем, что эта проблема будет выяснена последующими исследованиями.

Распространение в эпоху средней бронзы поселений типа горных крепостей, несомненно, было связано с развитием скотоводства и с появлением нужды в обороне. Нахождение в этих поселениях керамических изделий раннего периода

средней бронзы подтверждает, что эти процессы начались уже в середине III тысячелетия до н.э.

Все исследованные Сирабские поселения являлись сезонными. За исключением Каратепе, в них накопилось очень мало культурного слоя. Тонкость слоев, отсутствие радиокарбонных анализов препятствует определению абсолютного возраста поселений. По-видимому, во время распространения Куро-Араксской культуры энеолитическая культура не исчезла, а продолжала свое компактное развитие. По-нашему, распространение на большой части Азербайджана, в том числе и Нахчывана, был не случайным. По-видимому, эта культура позднее являлась основой среднебронзовой культуры. Соответствие ареала позднеэнеолитической красноангобированной керамики и среднебронзовой дает основу

INTRODUCTION

The territory of the Nakhchivan Autonomous Republic is rich with archaeological monuments of various periods. Archaeological monuments of Nakhchivan are of great importance not only for studying of history of Azerbaijan and South Caucasus, but also of the Near East and the whole world. However, some problems connected with ancient history of Nakhchivan, especially some questions of the Neolithic, Chalcolithic Age and Kura-Araxes culture are still understood incompletely. In spite of the fact that the settlement of Kultepe-I was widely studied in Soviet period, however the question of presence of Neolithic beddings in this settlement is still resolved incompletely. Some Caucasian researchers have accepted presence of Neolithic beddings in the settlement of Kultepe-I, but the others are ignoring that. On the other hand, despite existence of this monument, monuments of the Neolithic and Chalcolithic Age at the east part of Nakhchivan aren't studied well.

New Chalcolithic monuments are revealed in the Sharur district in recent years.

It is known that similar monuments are present also near Marand at the Iranian Azerbaijan. This fact has promoted revelation of new Neolithic and Chalcolithic monuments.

At the financial aid of the Fund of Development of Science attached to the President of the Azerbaijan Republic monuments in the neighbourhood of the settlement of Kultepe-I were involved in study again in 2013-2014. As a result of researches in the neighbourhood of the settlement of Kultepe-I more than fifty archaeological monuments covering the long period of Nakhchivan history from the Neolithic up to the Middle Ages inclusive are revealed. The new revealed monuments promote studying problems of the Neolithic, Chalcolithic and the Early Bronze Age, and especially questions of settling of mountain and foothill districts. These monuments allow to study communications of ancient tribes of Nakhchivan with tribes of South Caucasus and the Near East and to estimate a position of monuments of Nakhchivan in the Middle East.

Research of monuments in the neighbourhood of the settlement of Kultepe-I has shown that this area was populated since the Neolithic Age and played important role in the history of the Middle East. In view of the fact that there was access to raw material resources here, including copper and obsidian resources of South Caucasus, this region had not lost its importance for the Near Eastern countries for a long time. Thus, the raw

material resources located directly in Nakhchivan also promoted development of the intercourses with the Middle Eastern countries.

Comprehensive investigation of monuments of Nakhchivan is a national responsibility and priority. The Azerbaijani national leader Haydar Aliev not has emphasized the importance of Nakhchivan's archaeological sites, which carry traces of various cultures. The president of the Azerbaijan Republic, Ilham Aliev has signed some decrees connected with the expansion of research at the Institute of Archeology and Ethnography of NASA and in the Museum of the History of Azerbaijan which is the great storehouse of numerous monuments of material culture, including archaeological ones.

The Chairman of the Supreme Mejlis of Nakhchivan Autonomous Republic has always paid attention to storage and archaeological and historical research of monuments located in the territory of Nakhchivan Autonomous Republic. Detection of new monuments in the territory of Nakhchivan every year is a consequence of the state's support and interest

We are deeply grateful to the Chairman of the Supreme Mejlis of Nakhchivan Autonomous Republic, Vasif Talibov and the director of Science development Foundation under the President of the Republic of Azerbaijan Elçin Babayev, the Chairman of the Nakhchivan Branch of the NASA, Ismayil Hajiyev, for the creation of favorable conditions for the research of monuments. We also are grateful to the modern inhabitants of Sirab, who always helped us.

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS AT THE SETTLEMENT OF KULTEPE-I IN 2013

As is well known excavation at the settlement of Kultepe began in the fifties of the XX century by O.A.Abibullayev (Həbibullayev, 1959, p. 14).The settlement of Kultepe-I have been the only monument of this period in the territory of Nakhchivan until last years. Because the materials of the bottom horizons of the settlement of Kultepe-I have been published rarely, the questions connected with the origin and genesis of the Neolithic Age in this region are little-studied issues.

Excavations in the settlement of Kultepe were resumed in 2013. The main objective of research of the monument was to reveal unaffected layers of the Neolithic and Chalcolithic Age, as the final stage of the Neolithic Age and the early period of Chalcolithic Age in the Nakhchivan territory had been revealed only in this monument, at least for the time being. In the settlement of Ovçular Tepesi only the late stage of Chalcolithic Age is revealed. Therefore it is very necessary to establish connections between separate links of Chalcolithic Age.

On the other hand, research of salt mines of Duzdag has shown that ancient salt mines are connected basically with the monuments of Kultepe-I and Kultepe-II. Analogs of stone tools of Duzdag were found only in these monuments. In 2013 two excavations sites (A and B) were put, each 5x5 m in size. Besides, on two sites the section of old excavations of O.A.Abibullayev was cleaned.

During research existence of cultural deposits and construction remains of the Neolithic and Chalcolithic Ages was tracked (Fig. **1**). Research showed that in the settlement the Bronze Age, including Early Bronze Age was almost finished. Layers remaining from excavations of 1951-1964 belong to the Neolithic and Chalcolithic Age. The most part of pottery is revealed in the site B. A certain part of pottery belongs to the Early Bronze Age, some of these wares made of chaff tempered clay. The most part of pottery is made of clay with chaff temper and unevenly burned in red color. Elements of ceramics of transition period from the Neolithic to Chalcolithic Age are peculiar for them.

From excavation are revealed numerous obsidian products. Researches show that settlers of Kultepe have used obsidian of such remote deposits, as Geykhasar in the

basin of the lake of Geyche (Sevan). Thus 50% of obsidian in Kultepe is delivered from Geykhasar and 28% – from Sunik (Бадалян, Кикодзе, Коль, 1996, с. 257). The settlements located to the south of Araz including the settlements of the Urmia basin used generally Sunik obsidian. According to researchers obsidian arrived through Nakhchivan, passing through Kultepe (Farhang Khademi et al. 2013, p.1963). It is undoubted that a dominant position of Kultepe allowed supplying with obsidian also other settlements of the Old World.

ARCHEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE SETTLEMENT OF KULTEPE-I IN 2014

Excavations on the settlement of Kultepe-I were continued in 2014 in order to investigate its Neolithic occupation layers, whose very existence had been repeatedly questioned in the past. Several structures deemed to belong to the Late Neolithic and Chalcolithic periods were brought to light.

Excavations were carried out in four different squares, labelled respectively A, B, C and D. Besides, the western section of a former archaeological trench left by the Soviet excavations conducted by O. A. Abibullayev was cleaned to give a better idea of the stratigraphic sequence. In square C (2x5 m), our purpose was to reach the bottom of the main excavation trench excavated by the Soviet team. After removing the modern refuse that had accumulated in this trench over the years, we uncovered the remains of the earliest archaeological layer and reached the virgin soil. Charcoal remains were sampled from these layers and sent for 14C dating.

The excavation trench of Square A, which had been opened in 2013, was enlarged to cover an area of *ca*. 50 m^2. Floors belonging to the Chalcolithic period were brought to light together with tools and pottery. No complete room belonging to this period has been found so far. Under this occupation level, four separate graves were found: three of them contained the remains of an adult buried in the hocker position; the fourth one belonged to a baby, whose body was covered by a large potsherd.

In Square D, excavations were carried out in an area covering *ca.* 60 m^2: five circular buildings were found that possibly belong to the Late Neolithic period. A room with a rectangular plan must also be noted. The remains of a floor made of small stones have been brought to light in some of the rooms, where the remains of a hearth, potsherds and work tools have also been found. A courtyard has also been excavated, containing the remains of a hearth, as well as work areas circumscribed by a narrow mud-brick wall. The mud bricks look identical, although their exact size could not be measured with certainty.

The archaeological assemblage of Kultepe-I is made up mostly of pottery, which is characterized by a chaff-tempered paste fired to different shades of red. Pottery breaks sometimes display a black to grey core, evidence of firing in a reduced atmosphere. This pottery is similar to that found in other settlements of Azerbaijan and the South Caucasus in general. Close parallels for instance are known from Shomutepe, Molla Nagitepesi, Geytepe, Haji Firuz and other sites.

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AND TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF POTTERY

In spite of the fact that Nakhchivan monuments have been investigated for a long time, some problems connected with an origin and development of archaeological cultures have not yet been resolved. From this point of view the research in 2010-2014 near the village Sirab in the Babek region is particularly important. During these research monuments from various periods, including material culture from the Chalcolithic Age, the Bronze Age, the Iron Age and the Middle Age have been discovered. Newly revealed finds have great value for studying the life style of ancient inhabitants, living in Nakhchivan during these various periods. New finds already assert that ancient inhabitants were very familiar with their environment.

Daşkale Cave is located north-east of Sirab village. The mouth of the cave is wide and high. Beyond the mouth, the passage way branches. One passage is connected to a large salon nearby and the other continues into the cave, where it divides into further branches. This cave was used as a shelter for a long time, therefore a thick layer of manure accrued on the floor. During the research in the cave there was no evidence of material-cultural remains connected with an ancient settlement, although some fragments of Chalcolithic and medieval ceramics were found.

Sites from the Chalcolithic period near Sirab village were found in several places. **Zirincli** is located north-east of Sirab village at the bottom of high mountain. These mountains were terraced and zirinj bushes were planted on the terraces, creating favorable conditions for settlement. The natural topography divided the settlement into different parts. During archaeological research numerous fragments of Chalcolithic ceramics were found, indicating that this settlement was used only at that time.

Pottery from this settlement is mainly represented by fragments of jugs and bowls (Fig. **2**; a Fig. **3**; Fig. **4**). All of them are made of clay with chaff temper, fired so that they are red, and sometimes buff in colour. The majority of them are jugs with everted rims (Fig. **2**, 1, 3-5; Fig. **4**, 3). Some jugs have a cylindrical neck (Fig. **2**, 6). The neck of some jugs is a little bent in (Fig. **2**, 5; Fig. **3**, 4; Fig. **4**, 5). On the tip of the rim of some vessels a small hole (Fig. **3**, 3) is drilled. This jug is made of buff clay with chaff temper. Additionally a fragment of a vessel with three apertures was found (Fig. **3**, 6).

One of the jugs is made of clay with a chaff impurity and is grey. The rim is bent on the outside and is decorated by oval hollows (Fig. **3**, 1).

One of the bowls has an everted rim and a rounded shape (Fig. **2**, 2). It is made from red clay with chaff temper. The second bowl has a cone-shaped form, on the tip of the rim an aperture has been drilled (Fig. **3**, 5). The third bowl has a cylindrical conic shape (a Fig. **4**, 1). Besides it is also found the bowl with the convex shape. It is represented by one example and is red (Fig. **4**, 2). Pottery from this settlement dates to the early and middle Chalcolithic.

Şorsu is located southwest of Sirab village on the banks of a dried up stream. The settlement covers the surface of a small hill and its base. The pottery is made from clay with chaff temper and fired red. However some of the examples are fired brown. Pottery is represented by fragments of jugs and bowls. Jugs have everted rims (Fig. **6**, 1, 5) and sometimes cylindrical necks (Fig. **5**, 1). The base of a jug is represented by one example (Fig. **5**, 14). There are three bowls with a cylindrical-cone shaped form (Fig. **6**, 2-4). On the tip of the rim of two of them a small aperture has been drilled (Fig. **6**, 2-3). There is also a fragment of a vessel with two aperture (Fig. **6**, 6). These vessels are red ware with chaff temper. On the surface of one of them are hollow grooves (Fig. **6**, 2). Some bowls have a cone-shaped form (Fig. **5**, 5). Research of Neolithic monuments of Nakhchivan began in the fifties years of the XX century. However the settlement of Kultepe-I have been the only monument of this period in the territory of Nakhchivan until last years. Because the materials of the bottom horizons of the settlement of Kultepe-I have been published rarely, the questions connected with the origin and genesis of the Neolithic Age in this region are little-studied issues.

New materials of the Neolithic Age were found in the course of research in 2013 from monuments in the vicinity of the settlement of Kultepe-I. During research also new Chalcolithic monuments are registered. In one of them, in the settlement of Shorsu excavation site in size of 10x10m has been put. Quadrangular rooms, stone tools and pottery are revealed from the excavation area. The majority of archaeological materials are presented by pottery. They are made of clay with the chaff and sand temper, formed by hand, burned in different shades of red color. The ceramics of the Shorsu settlement has something in common with similar materials from monuments of Late Neolithic Age at the Caucasus, including Azerbaijan. Meaning that the majority of pottery of the settlement of Shorsu is similar with the ceramics from monuments of the Late Neolithic Age it is possible to date them from the middle and the end of the VI millennium BC.

Investigations of monuments located in the vicinity of Kultepe-I show that the ancient settler's of the land knew the environment well and also led a nomadic life. Despite the fact that traces of transition to a nomadic way of life are identified in the settlement of Aknashen-Hatunarh, in Shorsu material cultural remains associated with cattle breeding, have not been found yet. Apparently, in the presence of food-producing economy gathering was also practiced. Nevertheless, the territory of Nakhchivan was rich in wild cereals and minerals. It is possible that seasonal settlements are not connected only with cattle breeding, but also with prospecting. At the same time, the big role undoubtedly belonged to herding tribes.

During research in 2010-2013 in the vicinity of the settlement of Kultepe-I the numerous monuments dating from the Neolithic and Chalcolithic Age are revealed. These monuments located on the bank of Shorsu river continue towards northern border of Nakhchivan. Apparently, intermediate situation of Kultepe-I allowed to supply with obsidian also other settlements of the Old World. It is possible to assume that the Chalcolithic settlements located along the of Shorsu river specify one of the ways movement of ancient tribes to natural resources.

Yumru Sürümçek is located in west of Sirab village, on the banks of the Shorsu river. Pottery is made from red ware with chaff temper. The pottery is represented by fragments of jugs and bowls. The majority of the pottery is represented by fragments whose form cannot be determined.

Guney Ağıl is another Chalcolithic monument. Güney Ağıl is located on a mountain spur stretching to the Nakhchivançay valley. The presence of numerous outcrops of bedrock has created a favorable condition for ancient settlement here. Research has established that the cultural layer in this monument is quite thin. Materials from several periods, including the Chalcolithic, have been found here.

The Chalcolithic ceramics are scanty. All of them are made with chaff temper and have been smoothed on the interior and exterior. Chaff traces can be seen on the interior and surface of some of these ceramics; they are chaff-faced. There are two types of jugs. They have a low neck, slanted inwards and everted rims. Vessels are made from brown ware with chaff temper. Some of the vessel walls are not well-fired and have not been completely oxidized (Fig. **8**, 1, 2).

Only one example of a bowl was discovered. This vessel is very roughly made of buff ware with chaff temper. The edge of the rim and the interior is decorated with comb incising. This bowl is chaff-temperedand chaff-faced (Fig. **11**, 7).

Other samples are presented by sherds whose form cannot be determined. They mainly of red ware (Fig. **8**, 3-6).

Çay Ağzı is located east of Sirab village. The settlement covers a large plain and the bank of a dried up river. The chaff-tempered ceramics are mainly found on the banks of the dried up river. In this part of settlement stone buildings are visible, although their form cannot be defined. Chalcolithic ceramics are the main find here. Jugs are presented by two examples. One of them thick walled. It is made from red ware with chaff temper. The rim is bent outwards (Fig. **10**, 1). The second jug is thin-walled, made of fine buff ware with fine chaff temper. On the interior chaff traces are visible. The rim edge is bent outwards and rounded (Fig. **10**, 2). Other jugs have everted rims (Fig. **9**, 1, 2, 4). A bowl has a cone-shaped form and a rounded edge. These bowls are widespread in Chalcolithic sites (Fig. **8**, 4). Other fragments have no clear form and are made of chaff-tempered and chaff-faced red ware, which have not been completely oxidized (Fig. **10**, 3-6; Fig. **11**, 1-5). On the surface of one of them are traces of appliqué (Fig. **10**, 6).

Nuvars is located on a small plain close to Sirab spring, surrounded by mountains. Only one fragment of chaff-tempered and chaff-faced red ware with traces of appliqué was found in this settlement (Fig. **11**, 6).

Karatepe is located southwest of Sirab village on a mountain ledge. The settlement is divided into two parts by a natural ravine. The majority of the settlement was destroyed during the construction of a modern school. In the southern part of the settlement was a big foundation ditch where the cultural layer was 2 m thick. Material dates to the Chalcolithic and Early Bronze Age.

Pottery from the Chalcolithic period is represented by fragments of jugs and bowls. The bowl is represented by one example. It has a convex shape and the edge of a rim flattened inside. In the composition of clay there is a hewed straw. It is made very roughly and three apertures were drilled on the top of the rim. The external surface is black and the internal is red (Fig. **12**, 1). Vessels with a red interior re characteristic of the Kura-Araxes culture, however other elements of this vessel are characteristic of the Chalcolithic period. This vessel probably dates to a transitional period between the Chalcolithic and the Early Bronze Age.

Jugs have everted rims and are made of red to buff ware with sand temper (Fig. **12**, 2-5). The interior of the rim is painted red (Fig. **12**, 2-4). One of the vessels is of brown ware, with traces of chaff on the interior (Fig. **12**, 3). Only part of the shape of

one of the jugs can be reconstructed. The surface is painted red and dull black, but not burnished (Fig. **12**, 6). This decoration is characteristic of Chalcolithic vessels.

Sürümçek is located west of Sirab village on the surface of a high hill. Archaeological materials from its surface mainly date to the Chalcolithic, Bronze and Iron Age. The Chalcolithic pottery is generally chaff-tempered and chaff-faced and of buff, red, brown, and sometimes black ware (Fig. **13**, 1, 2, 4, 5, 7). Jugs have an everted rim and convex shape. One of them is of fine ware, with an out-turned rim and convex shape (Fig. **14**, 1). The second type is of buff ware with a fine sand temper and some traces of chaff (Fig. **14**, 2). The third jug has heavy sand temper with traces of appliqué (Fig. **14**, 3). Two jugs are are made of buff ware with sand temper (Fig. **15**, 1, 5). On the edge of one of the rims are traces of red paint (Fig. **15**, 5). The third jug is of a black-brown ware with straw temper. On the edge of a rim there is an oval impression, with traces of chaff on both sides (Fig. **15**, 2). One of the jugs is sand tempered and the surface and inside of edge of rim are painted red (Fig. **15**, 4). The pot is chaff-tempered. The pot's surface is black, and its interior is buff. It is decorated with two zigzag lines (Fig. **15**, 3).

Some samples of pottery from Sürümçek are painted. One of them is represented by a jug fragment made of sand-tempered clay. Its surface and the rim's interior are painted red. The rim's edge is painted black (Fig. **16**, 5). On one of the jugs, overlying the red paint are wide lines of black colour (Fig. **14**, 4). On the surface of another fragment are traces of black paint (Fig. **14**, 5).

Bowls from the Chalcolithic period are also present. One bowl, made from a chaff-tempered ware, has an everted rim and convex shape. Its surface is burnished and decorated with wide brown lines. The rim's interior is painted red. Comb-incising is visible on the bowl's interior (Fig. **16**, 1). The second bowl, also of chaff-tempered ware, with an everted rim and convex shape has black lines painted directly upon its surface. On the edge of the rim are traces of red paint, and there are traces of comb incising on the interior (Fig. **16**, 2). The second bowl is the same as the third one. Two brown lines have been painted on the vessel's surface (Fig. **16**, 3). Comb-incising is visible on the bowl's interior. The fourth bowl has a rounded and out-turned rim. A brown drop-shaped ornament has been painted on the body of the vessel (Fig. **16**, 4). There are traces of appliqué on the vessels interior.

Settlement Yeni yol. Pottery of the Late Neolithic and Chalcolithic Ages were revealed by researches in 2013-2014 in the settlement of Yeni yol. To ascertain the character of cultural beddings archaeological excavations in the settlement began in

2014 at the area of 300 sq. m. In view of the fact that the territory of the settlement had remained under an arable land, the top layers were destroyed and mixed.

During excavations five construction horizons are revealed. In the first construction horizon, remains of five rectangular rooms are detected. All of them are built from mudbrick. However, it was impossible to establish the sizes of bricks. The second construction horizon is characterized by the room of the round plan, built from mudbrick. The third construction horizon is also presented by the remains of one premise of the round plan. This premise was of semi-dugout type. In the fourth horizon the remains of one rectangular premise with rounded corners is revealed. The fifth construction horizon is presented by remains of a house of big semi-dugout type. This house was in the form of irregular rectangle with the rounded corners. Length of this house was 5,2 m, width 2,5 m. The most part of the house remained outside the excavation. During research of this premise pottery of the Late Neolithic and Chalcolithic Ages have been found.

The most part of the archaeological materials revealed during archaeological excavations is presented by pottery. The pottery revealed from the settlement can be divided into two groups. Pottery of the first group is made of clay with a touch of sand and sometimes of chamotte and gravel. Wares are well smoothed from both sides and unevenly burned. In spite of the fact that they are burned in red color, some of them are covered with soot. However there is also pottery burned in black or gray color. A certain part of bowls of this group is decorated under the rim by a row of oval openings. It should be noted that similar wares occurred in very long period, from beginning of the Late Neolithic Age until the end of the Chalcolithic. For specification of date of these products radio carbon analyses are required. However it should be noted that openings differ one form in drilling technology, as some of them have been drilled before baking of wares. Similar products are usually typical for Chalcolithic monuments of the Caucasus. However they are met also in Neolithic monuments of Eastern Europe. In some specimens openings are drilled after baking of pottery. We think that they are typical for monuments of the Late Neolithic Age.

In spite of the fact that some stone tools are revealed, agricultural tools are very small in number. Flint blades are presented by several copies. Researches show that in some settlements obsidian have been used in limited quantity. Excepting some fragments obsidian products in general aren't presented. Perhaps, this circumstance is connected by a way of life of ancient people.

Gurddağ is located east of Sirab village, on the right bank of the Gahabçay. The settlement covers the surface of a high mountain and its base. Very little of the cultural level remains, although in some places it is up to 0,5 м thick. Surface materials mainly date to the Middle Bronze Age. However there are some examples of Chalcolithic ceramics. They are mainly represented by jug fragments. One of them is made of sand tempered red ware with traces of a buff slip on the surface. The interior of the rim is painted black (Fig. **37**, 1). The second and the third jug have outwared bent rims and are made of chaff-tempered clay. They are roughly smoothed on both interior and exterior (Fig. **37**, 2, 3). On the surface of one of the vessels traces of dull black paint (Fig. **37**, 5) are visible. Another fragment of a Chalcolithic jug is made from sand-tempered buff ware (Fig. **37**, 6).

Very little material dates to the Early Iron Age. Some jug fragments found on Sürümçek are from this period. One of them was roughly made from a black ware. Comb-incising is visible on the bowl's interior (Fig. **13**, 3). The second sherd is made of chaff-tempered coarse ware, with a black exterior and red interior (Fig. **13**, 6).

While researching the monuments of Sirab a large number lot of painted pottery dating from the Middle Bronze was found. In this respect, the settlement of Gurddağ deserves special attention. The central part of this site is surrounded by inaccessible rocks. The discovery of pottery from this part of the monument shows that it was inhabited. Apparently, this part of the settlement served as a citadel. Settlements of similar type are found also near the village Göynük of the Julfa region and a village near Karabaglar of the Kengerli region (**Baxşəliyev V.B. 2008**, **p. 192, 227**). At the foot of mountain in some places the remains of stone walls indicate the presence of Middle Bronze Age defensive works. The pottery which has been found in the settlement is represented by fragments of jugs, pots and bowls. The pottery dates to the early and later Middle Bronze. One of the pots of the early period is particularly interesting. It is made from sand-tempered buff ware. The external surface has been smoothed and painted a dull black on the vessel's surface, which is not burnished (Fig. **13**, 4). Jugs are made of sand-tempered red ware. They differ in terms of rim and neck forms. One example is monochrome painted jug with a low cylindrical neck and an out-turned rim. The interior rim edge and surface is painted red with black wavy and straight lines (Fig. **38**, 1). The second jug also has an out-turned rim, the surface is painted by red and the rim's edge is painted black (Fig. **38**, 2). The surface of the two jugs is covered with red paint, with no other painting (Fig. **39**, 1, 2). One of the jugs with an out-turned rim is also characterized by monochrome paint with a check design. The top part of the body

is decorated with red and black paint over buff (Fig. **38**, 3). Other fragments are also painted black and red (Fig. **38**, 5). A pot with an out-turned rim is one example. A top the buff colour on the vessel's neck are traces of black paint (Fig. **38**, 4). Bowls differ from each other according to shape. One of them has an in-turned rim. Its surface is covered with red paint, which has been burnished and ornamented with black lines (Fig. **38**, 6). The second jug has an out-turned rim and biconical shape. The surface and edge of the rim is covered with red paint the interior of the rim is painted with black lines (Fig. **39**, 3). The third bowl has a biconical shape and a rim with a rounded edge. Both its interior and exterior are covered by red paint and burnished. The surface is painted black with cone-shaped lines (Fig. **39**, 4).

The shape of the majority of the pottery which has been found on this site cannot be determined. These fragments are made of well-fired clay with sand temper. The surface of some vessels is painted red and polished. Some vessels have paint on the matte surfaces of the vessel, while others have paint on the red burnished surface (Fig. **39**, 5-10; Fig. **44**, 5-7).

Some pottery from the Middle Bronze Age comes from Sürümçek. Remains of walls at this site, built from big boulders, apparently, date to the Middle Bronze Age. Pottery consists of jugs, bowls and pots. All vessels are made of red wares with sand temper. Jugs have cone-shaped necks and out-turned rims. They are covered by red paint and their matte surfaces are painted black. Marks are also painted on the rim's interior (Fig. **40**, 6). There are several types of bowls. One of them has an everted rim and convex body. The body is painted red and decorated with painted wide lines (Fig. **40**, 1). The second bowl is of spherical shape. The vessel's rim is slightly inverted. The surface is covered with red paint and painted with black lines (Fig. **40**, 2). The third bowl has a slightly inverted rim. The surface and rim's interior is covered with red paint (Fig. **40**, 3). Pots have an out-turned rim and convex shape. The body of these vessels is covered with red paint and its matte surface has been painted with a black line (Fig. **40**, 4, 5).

The shapes of certain sherds could not be determined. All of these are made of red ware with sand temper. On the matte surface of one vessel over red paint black straight lines are painted (Fig. **41**, 1-9, 11). Some of these ceramics have been fired with a black paste made of fine sand clay. Their surface is burnished and has zigzag ornamentation (Fig. **41**, 10-14).

The majority of the pottery, found at the settlement Garatepe was painted. Pottery is made from red ware with sand temper. Vessel types include jugs and bowls. Some

bowls have out-turned rims and convex shapes. They are covered with red paint and painted over with black. One of the bowls is decorated with the arches connected to each other until the top of the rim. The interior rim is painted red with black straight lines (Fig. **42**, 1). In the ornamentation of the second bowl included angles (Fig. **42**, 2). One of the bowls has a biconical shape. The rim is slightly inverted. The surface is painted with thin black lines (Fig. **42**, 3). The fourth bowl has an out-turned rim and convex shape. The surface is painted with black lines (Fig. **42**, 4). Only the rims of the jugs have been preserved. They are thick-walled. The surfaces of vessels are covered with red paint, which is well burnished and with black lines painted on it (Fig. **42**, 5, 7). The forms of some pottery from Karatepe cannot be determined. Various painted motifs are found on the red painted surface of vessels. The surfaces of some vessels are burnished, while for others this is absent (Fig. **42**, 6-9; Fig. **43**, 1-8). One of the jugs has polychromatic paint (Fig. **43**, 3). The central part of the vessel's body is painted buff and it is has shaded rhombuses painted in black over it. Other part of the vessel's body is painted red.

The settlement Göy Khendek is located on the right bank of the Gahabçay. In the territory of the settlement the remains of stone foundations are visible. Some of them have one-room, and the others have two-rooms. However without excavation it is difficult to determine to which period these structures date. Some of the surface materials date to the Chalcolithic. One vessel is made of red ware with sand temper. Traces of dull black paint are visible on the top of the rim and on the body (Fig. **45**, 2). On the interior of this vessel traces of combing are visible. The fragment of a vessel made of red ware is also reminiscent of the Chalcolithic vessels (Fig. **45**, 3). The second jug is made of red ware with chaff temper. The rim is out-turned (Fig. **46**, 3). Another jug is made of red ware with sand temper. The edge of the rim is painted a dull black (Fig. **46**, 8). The bowl is thin-walled and made of red ware with chaff temper. On the intererior the traces of appliqué are visible (Fig. **46**, 7). Traces of the appliqué can also be found on another fragment.

Near the settlement are numerous funeral monuments or cromlechs. The diameters of the cromlechs are between 5 to 6 metres. Some cromlechs have been destroyed. Black and red pottery has been found in the disturbed graves. The red paint is applied first and then the black colour is added (Fig. **45**, 5, 6; Fig. **46**, 6). A fragment of one of the jugs is decorated with a mesh design (Fig. **46**, 4). One of the jugs is black on the outside and red on the inside. Its surface is well burnished (Fig. **45**, 1). One of the jugs has an out-turned rim. On the top of the rim there is a ledge for a lid (Fig. **46**, 1).

Another fragment of a jug is painted black, burnished and ornamented with a stamped pattern (Fig. **45**, 7). The third jug fragment is of grey ware. Its surface is decorated with a cut ornament (Fig. **45**, 4).

The settlement Tahçalı is located northeast of Sirab village. The settlement covers the ledge of a high mountain. One handle is of Chalcolithic date and a bowl fragment is from the Middle Bronze Age. The bowl is made of red ware with sand temper. The vessel surface has black lines painted on red (Fig. **46**, 2). It is necessary to note that these sherds area unique ancient finds from Tahçalı. Other sherds date to the Classical period and the middle Ages.

Pottery from the Iron Age is found in Gurddağ, Sürümçek, Tahçalı and other settlements. Pottery from Gurddağ includes fragments of jugs and bowls. Jugs are made of grey ware with sand temper. They have out-turned rims and convex shapes (Fig. **44**, 2-3). One of the jugs is made of red ware (Fig. **44**, 1). On the surface of some of them traces of red paint are visible. One example of a bowl was found (Fig. **44**, 4). It is made of well-fired clay with sand temper. Similar bowls are widespread in the Iron Age.

Several pottery sherds were recovered from Sürümçek. They are made of painted, well-fired clay with sand temper (Fig. **47**, 1-4).

Pottery sherds whose shape cannot be determined from the Iron Age have been found at Nuvars, Tahçalı, Güney Agıl and others. These pieces are mainly made of red or buff wares with a sand temper. On the surface of some examples traces of vertical burnish are visible. The tiles from Nuvars shows, that this settlement was occupied until the late Classical period. Probably, some building remains also date to this period.

The vicinity of Sirab village is also rich in medieval monuments. One of them is Donuz kale. **Donuz kale** is located north of Sirab, on the surface of steep rocks. The settlement is surrounded by rocky breakages on all sides. The entrance to the settlement is located to the north. The settlement is divided into two parts by a stone wall. The length of the wall is 26,6 m, its width is 2,3 m. The wall is constructed of big boulders and remains standing at a height of 1 m. This fortress also has zigzag fortifications. In the centre is the door with a width of 2,9 m. Apparently this wall was built for defence against enemies. During the survey medieval pottery was found in the fortress. On the basis of these finds the settlement can be dated from the III-XVII centuries.

One of the medieval sites is the Nuvars, which is rich in building remains and ceramics. In the territory of the settlement numerous glazed and simple pottery sherds are found (Fig. **48**, 3). The surfaces of glazed vessels are covered with one-colour enamel, ornamented by engraving and painting over the slip. Near to the settlement the

remains of the large structures, built from the big boulders are still visible. However, without excavation it is difficult to tell to what period this building dates.

Tahçalı is also rich in medieval pottery. Some of the ceramics are covered with one-colour enamel, and others are decorated with an engraving (Fig. **48**, 1-2). On the rocks located in the territory of the settlement there are natural wide gaps which act as niches. Probably, the settlement's name comes from these niches. Tracks, leading to these niches indicate that they were used in the past. However the only find which can be dated comes from the Chalcolithic.

Güney Ağıl is also rich in medieval building remains and pottery. This pottery includes glazed vessels. They are decorated by engraving and over-slip painting (Fig. **48**, 4). Analysis shows that this settlement was used for a long term.

Şırran Ağıl is located on the right bank of the river Sirab. Among the local people the settlement is also called « Mal yatagi», that is, the cattle shelter. The central part of the settlement is surrounded by steep rocks. On the East side of the settlement the remains of walls, built from big stones are visible. The surface materials show that the settlement was occupied for a long time. The most ancient pottery dates to the Middle Bronze Age. They are represented by red slipped pottery without painting. Among the finds there are also ceramics from the Iron Age and the middle Ages. However their form cannot be determined.

Babalı is located on the left bank of the river Sirab. In spite of the fact that in the settlement the cultural layer is shallow, in some places remains of stone building can be found. Surface materials mainly date to the medieval period. However their form cannot be determined **Vekil bendi** is a medieval dam which was constructed on the river Gahabchay. The dam is built of rock and cobble-stone fragments in a lime solution. After its construction the dam was revetted by big stone slabs. The vicinity of Sirab village is also rich with natural monuments and sanctuaries. Rocks in the vicinity of the settlement look like humans and animals. One of them is called **Gelindash**. This is a human-shaped red rock. The legend of the rock claims that a bride protecting herself from enemies prayed to God and was petrified.

The waterfalls, raging rivers, curative mineral waters, flowing and dry springs, the mountains that could save people from enemies and other natural miracles are the sources of the beliefs of the inviolability of these places. Here among the mountains there are two well-known sanctuaries. One of them is called **Iydely pir** which is located on the district Iydely Derbend. The people consider a natural tree sacred fasten multi-coloured scarfs on the tree. The local population says that every seven years a spring

appears near this sanctuary, which flows during a month. Generally this territory is considered sacred. Big stone clumps near the sanctuary are also considered sacred and are visited by the people. Here there is also a pilgrimage to a stone.

Another famous sanctuary near Sirab village is called **Delikdash piri**. This sanctuary consists of big stones in which there is a big gap at the bottom. The local population claim that childless women pass through this gap and pray to god for children.

PARALLELS OF POTTERY

Chalcolithic ceramics. The pottery which has been found in Sirab, with the chaff tempered and chaff faced are well-known from Nakhchivan monuments. Similar ceramics in Nakhchivan come from Kultepe-I (**Абибуллаев О.А. 1982, c. 66-67**), Sederek (**Əliyev V.H. 1985, s. 61-67**), Ovçulartepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V., Ashurov S. 2009, s. 48-54**), Xalac (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**), Aşağı Dashark, Şortepe and others.Analysis show that in the monuments of Sirab are mainly two types of ceramics. However the majority consists of red ceramics. Excavation at Kultepe-I shows, that the red ceramics were dominant, however pottery of grey, brown and black colour also were made (**Абибуллаев О.А. 1982, c. 67**). Brown and black pottery was also present at the settlement Xalac (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**). In this monument similar painted ceramics have been found (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, foto 72**). Brown or chestnut coloured pottery has been revealed also in the sitesin the Mugan steppe (**Нариманов И.Г. 1987, c. 125**). Research shows that both types of ceramics were products of local manufacture. Chaff tempered, chaff-faced pottery, decorated with comb incision are well-known from Azerbaijan and the Near East. On the pottery of Zirincli, Şorsu and Yumru Sürümçek the traces of comb incision are not found. Bowls (Fig. **2**, 2), found in Zirincli are well-known from Tülintepe. Parallels for other bowls and jugs are well-known from sites in the Southern Caucasus and Eastern Anatolia. Bowls with convex (Fig. **4**, 2), conical (Fig. **3**, 5) and cylindrico-conic shapes (Fig. **4**, 1; Fig. **6**, 2-4) are known from the early and middle period of the Chalcolithic. Similar jugs and bowls are known from Kultepe-I (**Абибуллаев О.А. 1982, tabl. IX**), Keçili (**Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 11**), Boyuk Kesik (**Müseyibli Nəcəf. 2007, tabl. XXIII**), Ilanlitepe, Tülintepe, Kurban Höyuk, Sioni (**Simon Connor and Antonio Sagona. 2007, pl. 4**), Aratashen (**Guilio Palumbi. 2007, pic. 2, 2, 4**) and other monuments (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, c. 41-50**). Jugs with a low neck and with everted rim, found out in the settlement Çay agzı (Fig. **8**, 1, 2) are also known from the settlements Kultepe-I (**Абибуллаев О.А. 1982, tabl. IX, 1-4**), Leylatepe (**Akhundov T. 2007, fig. 10, 7**), Boyuk Kesik (**Akhundov T. 2007, fig. 16, 3**) Yanıctepe (**Burney C.A. 1958**; **Burney C.A. 1962**; **Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970 c. 45, рис.**

17, 4), Dogubeyazit (**Marro, Özfirat 2005, pl. VI, 4**) Norşuntepe (**Gülçur S. 1988, tabl. 15, 1; tabl.55, 3; tabl. 66, 18**), Arslantepe VII (**Frangipane M. 2000, fig. 2, 22**), Degirmentepe, Hanago (**Marro 2007, pl. V, 4**) and Sarigül (**Marro 2007**, **pl. VIII, 5**). Jugs with everted rims are known from Norşuntepe (**Gülçur S. 1988, taf. 64, 2**) and Boyuk Kesik (**Müseyibli Nəcəf 2007, tablo XIII, 4**). Parallels for the bowl with cone-shaped form and the rounded rim which are found only example in the settlement Chay agzı (fig. **8**, 4) are known from Ovçulartepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V., Ashurov S. 2009, pl. XVI, 2, 3, 5**), Yanıctepe (**Burney C.A.** 1**962, p. 137; Burney C.A. 1964**, **p. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1-2**), Göytepe (**Brown T.B. 1951, p. 21-22, fig. 4-5; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 10**), Boyuk Kesik (**Müseyibli N. 2007, tabl. I, 2-5**), Leylatepe (**Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, fig. IV, 21**) and in Eastern Anatolia (**Marro C. 2005, pl. II, 1-4**).

Parallels for the bowl, with a rim decorated by incised ornament are not known to us yet (Fig. **11**, 7). However its form is well-known from several contemporary monuments.

Close parallels for the bowl on the top of which rim little apertures are drilled are known from settlement Boyuk Kesik (**Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XXIII, 1-4)**. The similar ceramics has been found also from settlements Zirincli and Şorsu. They are presented by red products. Researches show that delivery of similar ceramics of Southern Caucasus under the name "Sioni" was wrong (**Kiguradze T. 2000, p. 321-325**).

Vessels with an aperture on the top of a rim and the same shape are also known from Keçili (**Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 1, 11**), Xalac (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, fig. 14, 4**), monuments from the Southern Caucasus (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 42, рис. 15**) and in the settlement Ashtepe in Eastern Anatolia (**Marro C.** ***and A.*** **Özfirat 2005, pl. III, 3**). As has been noted above, the Karatepe example has a pink lining. Similar features are characteristic of the ceramics of the Kura-Araxes period. Undoubtedly, the presence of this element indicates the existence of a transitional period between Chalcolithic and Kura-Araxes culture. The jugs which have been found at Karatepe are well-known from Azerbaijan monuments and the Near East.

Parallels of jugs with everted rim (Fig. **14**, 1) are known from Boyuk Kesik (**Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Xalac (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, fig. 8, 3**), Ovçulartepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIV, 2**)

and Göytepe (**Brown T.B. 1951, fig. 6, 459**). Parallels of other jugs which have been found at these sites are known from sites of the Southern Caucasus and the Near East. One of the pots with a pink interior which is painted with zigzag incision lines has no parallels yet.

Some pottery from the Sürümçek, especially bowls are painted. The decoration comes from black or brown paint applied directly to the unburnished surface of the vessels, sometimes over a dull red paint. Bowls with everted rims and convex shape are known from Marand Kultepe (**Stephan Kroll, abb. 3, 4; abb. 5, 17**), Norşuntepe (**Gülçur S. 1988, taf. 65, 3**) and the other monuments. The painted motifs of one of the bowls (Fig. **16**, 1) is similar to vessels from Norşuntepe (**Gülçur S. 1988, taf. 66, 2**), Marand Kultepe (**Stephan Kroll, abb. 2, 1-2**) and Şortepe. However this painted motif is especially widespread in the monuments of the Mil steppe. Similar motifs are not found in the Ararat valley. A wide circulation of this motif in the Mil steppe and in Nakhchivan shows that they are connected with the site of Northwest Iran (Iranian Azerbaijan). The check motifs of other bowls are also known from Norşuntepe, Kultepe Marand and monuments of Mil steppe. The interior of the rim of one of the bowls is painted with a drop-shaped motif (Fig. **16**, 4). Vessels with a similar ornament are known also from Ovçulartepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**), Göytepe (**Brown T.B. 1951, p. 22, fig. 5**) and Norşuntepe (**Gülçur S. 1988, taf. 66; taf. 67**). The edge of the rim of one of the jugs from Sürümçek is painted black on a red background (Fig. **16**, 5). Painted vessels of the Chalcolithic Age are known also from the settlement Gurddağ. The edge of the rim of one of the jugs is painted black on the inside (Fig. **37**, 1). Jugs with out-turned rims are known from Boyuk Kesik (**Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Xalac (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, fig. 8, 3**) and other monuments. Painted ceramics are found out also from sites in the valley Gahabçay. The black painting black was applied directly to the vessels. They are similar in form to the vessels which have been found from the other monuments of the Sirab.

Archaeolgical research in Sirab shows that the chaff-faced pottery of this region is characteristic of the monuments of Nakhchivan and Azerbaijan. The painted ceramics of this period from Sirab sites is also characteristic for the monuments of Azerbaijan. Until recently, late Chalcolithic pottery in the territory of Nakhchivan was a very little known. However excavations in Ovçulartepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**) and Xalac (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, p. 73-76**) also discovered painted ceramics. Similar ceramics are especially common in

the settlement Xalac. In 1968 I.G.Narimanov during the survey in Kultepe-I found vessels with red-brown paint. According to I.G.Narimanov the red-slipped painted ceramics which have been found out in Kultepe-I confirm the existence of contact with the monuments of East Urmia (**Нариманов И.Г. 1987, с. 124**). A similar painted bowl from Şortepe is now in the Sharur historical and ethnographical museum. Research shows that painted ceramics from the Chalcolithic period were widespread in Nakhchivan. Similar ceramics were characteristic also for the settlement of Haji-Firuz. According to S.Kroll this is true in spite of the fact that during the epoch of Neolithic and Chalcolithic, Azerbaijan had especial special local cultural traditions, however in the Late Chalcolithic the Urmia basin is characterised by Ubaid traditions **(Stephan Kroll, p. 71).** The red-slipped painted ceramics are found in monuments in Iranian Azerbaijan like Yanıctepe, Göytepe, Kultepe, Livar and others (**Stephan Kroll. 1984, p. 23**). Research show that the red slipped painted pottery is characteristic for of Azerbaijan. In spite of the similarities between pottery from Nakhchivan and from Eastern Anatolia, however the presence of certain ceramics in Nakhchivan, Mil steppe and of Urmia basin shows, that the Late Chalcolithic ceramics of Nakhchivan are most connected to Northern Mesopotamia and the Urmiya basin. According to B.Helwing the Northern Ubaid did not spread north of Lake Urmia (**Helwing B. 2009, p. 67**). However other researchers connect the spread of ceramics of Halaf-Ubaid type in Southern Caucasus, with Northern Mesopotamia (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 41**). Some researchers connect it with ethnic migration (**Массон В.М. 1964, с. 407**). Researchers also have stated that Halaf ceramics spread to the north and the northeast (**Le Blanc S.A. and Watson P.J. 1973, p. 111-132**). Research during recent year show that Ubaid ceramics did spread to Nakhchivan, however the local traditions also developed.

Proto-Kura-Araxes ceramics. Very few proto-Kura-Araxes ceramics were found in Sirab. As has been noted above, they are only presented in a few fragments. Similar ceramics in Nakhchivan are found in Ovçulartepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, p. 54**), Xalac (**Seyidov A.**, **Baxşəliyev V. 2010, p. 78**), Makta Kultepe-I, Şortepe and other monuments. The ceramics of the Kura-Araxes culture is represented by only one example. This indicates a contrast with the widespread Chalcolithic and Middle Bronze culture. However it is necessary to notice, that at the source of the Gahabçay, in the valley of the river Hornu has been found a necropolis of the Early Bronze Age. Probably some barrows noted in the valley Gahabçay also date to this period. However, Kura-Araxes ceramics have not been found in any settlements.

The Proto Kura-Araxes ceramics are found also in the monuments of Eastern Anatolia (**Marro, C. and A. Özfirat. 2003, p. 391, pl. V**) and in the vicinity of Marand. Research shows that the area of Proto Kura-Araxes culture extends from Eastern Anatolia to Iranian Azerbaijan. This area covers of the middle Araxes, especially the territory of Nakhchivan.

The Middle Bronze Age ceramics. The Middle Bronze Age ceramics represent the most common material found in the Sirab region. Similar ceramics are characteristic of the Middle Bronze Age of Nakhchivan generally. It is particularly important that some of the new revealed materials date to the early period of the culture of painted ceramics. In these vessels the painting is placed directly on the ceramic or on a matte red background. During the 1990's research indicated that during the Middle Bronze in Nakhchivan there were mountain fortresses (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli**. **2001, s. 27**). The discovery of new mountain fortresses like Göynük kalesi (**Bakhshaliyev V.B. 2008, s. 192**) and Bezekli kalesi II (**Baxşəliyev V.B. 2008, p. 192**) indicates that mountain fortresses are characteristic for the Middle Bronze Age culture of Nakhchivan. Those noted in the vicinity of Sirab, Gurddağ, Sürümçek, Şırran agıl are undoubtedly the defensive works of this period. The presence of similar fortresses in much of Nakhchivan shows, that in this period these fortresses were constructed for environmental reasons. Mountain fortresses and cromlechs indicate that from the beginning of the Middle Bronze Age the mountain districts were occupied. These new monuments indicate that the populations were sedentary, although much of the society was probably involved with nomadic cattle breeding.

Parallels of the pottery from the Middle Bronze Age is well-known from the monuments of Nakhchivan, Urmiya basin, the Southern Caucasus and Eastern Anatolia. Parallels of jugs with everted rims (Fig. **38**, 1) are known from Dogubeyazit (**Marro C. and A. Özfirat. 2005, s. 327, pl.IX, 6**), Yaycı (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çızim 18, 2**), Şahtahtı (**Belli Oktay, Bakhshaliyev Veli. 2001, drow 17, 2-3**), Çalhankale (**Алиев В.Г. 1991, tabl. VII,1**), Kultepe-II, Nehecir (**Алиев В.Г. 1991, c. 93-95**) and other monuments. Vessels decorated with arches entered which come from Karatepe (Fig. **42**, 1) and Gurddağ (Fig. **39**, 4) are characteristic for the monuments of Nakhchivan. They are known from Çalhankale (**Алиев В.Г. 1991, c. 71-72, tabl. VII, 4, VIII, 9**), Karaçuk, Kıvrak (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çızim 9, 3-7**) and other monuments. Similar ceramics are characteristic of the early period of the Middle Bronze Age. From this point of view the detection in the complexes of Çalhankale barrows of grey ceramics and bronze products from the copper-arsenic alloy confirm

the early age of similar ceramics (**Алиев В.Г. 1991, с. 71-72; Бахшалиев В.Б. 2005, с. 46-50**).

The decoration of Middle Bronze Age pottery found in Sirab is known from Nakhchivan, Urmia basin and the Eastern Anatolia. Among the pottery the polychrome painted ones are present with four examples. The central parts of similar vessels have black and red paint on a buff background. These ceramics date to a special period of culture of painted ceramics in Nakhchivan (**Алиев В.Г. 1991, с. 109; Belli Oktay, Bahşaliyev Veli**. **2001, s. 38-44**).

Certain groups of pottery are of black ware decorated with incision and stamped ornaments. It is generally impossible to determine vessel form. Four examples of these ceramics are found in Sürümçek. They are decorated by comb incising. In the valley Gahabşay two examples of similar ceramics are found. One of them is decorated with incised lines, and the other with stamped ornament. Similar ceramics are characteristic for an early stage of the Middle Bronze Age. Such ceramics are found at Kultepe-II (**Алиев В.Г. 1991, с. 97; Əliyev 1977, s. 53**), Üzerliktepe, Nehecir (**Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. 2002, s. 68-72**) and other monuments. Vessels with stamped ornament are especially widespread in the Karabakh region of Azerbaijan. According to researchers similar ceramics appeared in the Early Bronze Age and were developed in the Middle Bronze Age (**Алиев В.Г. 1991, с. 97**). During the excavation of Kultepe-II ceramics with a stamped ornament were found in kilns that, also confirms the local manufacture of this form (**Алиев В.Г. 1991, с. 31**).

The Iron Age. It is impossible to determine the forms for the majority of pottery for this period. Some pottery from Gurddağ is of grey ware (Fig. **44**, 1-2). Similar ceramics are well-known from the monuments of the Late Bronze and the Early Iron Age of Nakhchivan. Some jugs are of red painted red ware. Similar ceramics date to the early and middle period of the Iron Age. The bowl with the rounded rim from Gurddağ dates to the Late Iron Age. Similar ceramics in Nakhchivan are known from Oğlanqala, Gızqala, Gazançıqala and other monuments. Such bowls in the Iranian Azerbaijan are found in Borjuqala (**Stephan Kroll. 1984, abb. 5, 4**), Böyukqala (**Stephan Kroll. 1984, abb. 28, 6**) and other monuments. In Southern Azerbaijan similar ceramics are very widespread.

The painted ceramics of Late Iron Age is known from settlement Sürümçek. Pottery has black painting on a red background black (Fig. **47**, 1-4). Similar ceramics are characteristic for the Late Iron Age. They are also known from Oglanqala.

Pottery from the medieval period has been found in almost all investigated settlements. Pottery of this period is represented mainly by fragments of simple and small quantities of glazed wares. The widespread finds of medieval ceramics show that in this period they are intensively used. The settlement Nuvars covers an extensive area that confirms, that in the Middle Age it was a well-known settlement. Near this settlement Babali, Nakhishnergiz, Old Kulus and other settlements are located. Dam Vekil bendi, constructed on Gahabçay informs us about the close cultural-economic relations among the local population.

CONCLUSION

Researches of monuments in the vicinity of Kultepe show that this territory has been populated from an early period. The rich natural forage, abundant water, and presence of numerous rocky ledges and caves created a favorable condition for settlement. Finds of numerous splinters of obsidian queen cell of obsidians and such minerals of copper, chalcozin and azurite during the survey show that the ancient people knew the environment well and used its mineral. Probably, desire to reach raw materials encouraged the settlement of this area. From this point of view finds of deposits of black obsidian in the mountain Sürümçek attracts special attention.

The most ancient monuments of Sirab are dated to the Chalcolithic. Analysis of the pottery shows, that here there were almost all periods of the Chalcolithic present here. Some examples are undoubtedly dated to an initial stage of the Chalcolithic. This may include the rough made pottery with chaff temper. The pottery from Şorsu, Zirincli and Yumru Sürümçek probably date to the early Chalcolithic. The archaeological survey thus indicates that by later than the beginning of VI millennium this territory was intensively occupied.

One interesting result of this research is the very small amount of material dating to the Kura-Araxes in comparison with the large amounts of ceramics from the Chalcolithic and Middle Bronze Age. We have already noted, that near the Gahabçay, in the valley Hornu are found a necropolis of Early Bronze. This shows that in this period the Kura-Araxes tribes were present in the Gahabçay valley. However pottery of this period is not found in the settlements. Future research is needed to determine the nature of Kura-Araxes settlement near Sirab.

The distribution of mountain fortresses, during the Middle Bronze Age was undoubtedly connected to the development of cattle breeding and with a new need for defence to protect this wealth. The finding of Finds of pottery of the early period of the Middle Bronze Age from these settlements asserts that these processes have already begun in the middle of the III millennium BC.

All investigated Sirab settlements were seasonal. With the exception of Garatepe they have very shallow cultural layers. The shallowness of these layers, and absence

of carbon-14 dates make it difficult to discern the absolute age of the settlements. It seems that during the Kura-Araxes period the Chalcolithic culture did not disappear, but continued to develop. The similarities between the painted ceramics of the middle bronze and red-slipped ceramics of the Late Chalcolithic indicates as much. Apparently, Chalcolithic culture later provided the basis for Middle Bronze Age culture.

SEÇİLMİŞ BİBLİOQRAFİYA

ИЗБРАННАЯ БИБЛИОГРАФИЯ

SELECTED BIBLIOGRAPHY

1. **Абибуллаев О.А.** Енеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982.

2. **Алиев В.Г.** Новые археологические исследования памятников энеолита и бронзы Нахичеванской АССР / АЭИА. Баку: Элм, 1986, с. 5-11.

3. **Алиев В.Г.** Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991.

4. **Алиев Н.Г.** Керамика эпохи энеолита из поселения Овчулартепеси / Тезисы докл. Всесоюз. археолог. конф.. Баку: Элм, 1985, с. 54.

5. **Алиев Н.Г.** Сведения об энеолитическом поселении Халадж / Тезисы. докл. конф. Великий Октябрь и развитие археолог. и этнограф. науки в Азербайджане. Баку : Элм, 1988, с. 12.

6. **Алиев Н. Нариманов И.** Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Agridag, 2001.

7. **Akhundov T.** Sites de migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie. Sous la direction de Bertille Lyonnet. Les cultures du Caushape (VIe-IIIe millenaires avant notre ere). Paris: CNRS EDUTIONS, 2007, p. 95-121.

8. **Aşurov S.H.** Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Elm, 2002.

9. **Aşurov S.H.** Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Nafta-Press, 2003.

10. **Ашуров С.** Нахчыван-Урмия-Ван: проблемы эпохи ранней бронзы // Археология, этнология, фолклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, с.55-56.

11. **Археология Венгрии** (Каменный век). Ответственные редакторы: Титов В.С. и Эрдели И. Москва: Наука, 1980. 420 с.

12. **Ахундов Т.И.** У истоков Кавказской цивилизации. Неолит Азербайджана. Шомутепе. Баку: Наука, 2012. 386 с.

13. **Badalyan S. et al.** The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolitic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009 // TUBA-AR, 2010, 13. P. 185-218.

14. **Бадалян Р. С., Кикодзе З. К., Коль Ф. Л.** Кавказский обсидиан: источники и модели утилизации и снабжения (Результаты анализов нейтронной активации). Историко-филологический журнал,1996, № 1-2, с.245-264.

15. **Bakhshaliyev V.B.** Nahçıvan arkeolojisi / The Archaeology of Nakhichevan. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1997.

16. Бахшалиев В.Б., Алиев В.Г. Об одном хозяйственно-бытовом комплексе из Кюльтепе-II. Доклады АН Азерб.ССР, 1989, с. 56-60.

17. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002.

18. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, № 1, s. 54-60.

19. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı:Elm, 2008, 304 s.

20. Бахшалиев В.Б. Металлургия и металлообработка на территории древней Нахичевани. Баку: Элм, 2005 120 с.

21. Bakhchaliyev V., Ashurov S. and Marro C. The excavations of Ovçular Tepesi (2006-2008): First result and new perspectives. In Azerbaiycan – Land between East and West, Baku, 2009, p.55-62.

22. Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. The chronology of Kura-Arakses sites: 2006 Excavations at Kultepe-II and Maxta I. In Azerbaiycan – Land between East and West, Baku, 2009, p.82-87.

23. Бахшалиев В.Б. Древняя металлургия и металлообработка на территории Нахичевани. Баку: Элм, 2005. 120 с.

24. Bakhshaliyev V., Seyidov A. New Findings from the Settlement of Sadarak (Nakhchivan-Azerbaijan) // Anatolia Antiqua, XXI, 2013. P. 1-21.

25. Brown T.B. Excavaton in Azerbaijan 1948.London, John Murray, 1951.

26. Burney C.A. The Excavations at Yanıc Tepe Azerbaijan 1961. Second preliminary Report // Iraq, 1962, vol. XXIV, p.2, p.134-152.

27. Burney C.A. The Excavations at Yanıc Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report // Iraq, 1964, vol. XXVI, p.I, p.57-61.

28. Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. Middle and Late Bronz Age Painted Pottery culture of the Nahchıvan Region. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.

29. Əliyev V.H. Sədərək eneolit yaşayış yeri. Azerbaycan SSR EA Xeberleri, 1985, N 2: 61-67.

30. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977.

31. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı I minilliyin əvvəlində. Bakı: Elm, 2000.

32. Calvet Yves. Un niveau de la period Uruk a Tell El' Oueili. Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot. Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991 , p.159-209.

33. Connor S., Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus // Les Cultures du Caucase (VI-III millenaires avant notre ere): Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sus la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Edutions, 2007. P. 21–36.

34. Сеидов А.Г. Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани. Баку, Билик,1993, 164 с.

35. Исмаилзаде Гудрат. Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Нафта-пресс, 2008.

36. Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. М. – Л.: Наука, 1970.

37. Kushnareva K.Kh. Southern Caucasus in prehistory: Stage of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to the Second Millennium B.C. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1997, 229 p.

38. Гулуув Ф. Урукская керамика Южного Кавказа // Археология, этнология, фолклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, 82.

39. Гулиев Ф., Гусейнов Ф., Алмамедов Х. Раскопки неолитического поселения VI тыс. до н. э. на холме Гойтепе (Азербайджан) // Материалы международного симпозиума «Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н. э.». Баку: German Embassy, 2009. С. 26-30.

40. Kiguradze T. The Chalcjlithic – Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus. In C. Marro and **Hauptmann H.** *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p.321-325

41. Lyonnet B. La Mésopotamie et le Caushape du Nord au IVème et au début du IIIème millénaires av. n.è.: leurs rapports et les problèmes chronologiques de la culture de Majkop. Etat de la question et nouvelles propositions. In C. Marro and H. Hauptmann (ed.), *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, 2000,Paris , p. 299-320.

42. Lebeau M. La ceramique Obeid 1 de Tell el Oueili. Rapport Preliminaire. Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot. Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991 , p.211-266.

Farhang Khademi Nadooshan, Akbar Abedi et al. Provenance of prehistoric obsidian artifacts from Kul Tepe, northwestern Iran using X-ray fluorescence (XRF) analysis. Journal of Archaeological Science, 2013, 40, p.1956-1965.

43. Frangipane M. The Late Chalcolithic/ EB I sequence at Arslantepe. Chronoligical and cultural remarks from a frontier site. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p.439-471.

44. Özgen E., Helwing B., Engin A., Niewenhuyse O., Spoor R. Oylum Höyük 1997-1998. Die spatchalkolitische Siedlung auf der Westterrasse. Anatolia Antiqua VII, 1999, p. 19-67.

45. Gülçur S. Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazig/Südosttürkei). Unpublished PhD. Thesis, University of Tübingen 1988.

46. Gülçur, S. Norşuntepe : die chalkolitischen Keramik (Elazığ/Ost Anatolien. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, 2000, Paris, p.375-418.

47. Le Blanc S.A. and Watson P.J. Comparative statistical analysi of painted pottery from seven Halafian sites. Paleorient. Chicago, 1973, vol. 1, p. 111-132.

48. Marro C. Vers une chronologie comparee de pays du Caushape et de l Euphrate aux IVe-IIIe millenaires. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p.473-496.

49. Marro C. Late Chalcolithic ceramic cultures in the Anatolian Highlands. ANES, Edited by Karen S.Rubinson and Antonio Sagona. Leuven-Paris-Dudley, 2008, p.9-37.

50. Marro C. Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic period (4000-3500 BC). Sous la direction de Bertille Lyonnet. Les cultures du Caushape (VIe-IIIe millenaires avant notre ere). Paris: CNRS EDUTIONS, 2007, p. 77-94.

51. Marro, C. and A. Özfirat. Pre-classical Survey in Eastern Turkey. First preliminary Report : the Agrı Dag (Mount Ararat) region. In Anatolia Antiqua, 2003, XI, IFEA, Paris, p.385-422.

52. Marro C. *and A. Özfirat.* *"Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report : the Dogubeyazit region". In Anatolia Antiqua, 2005,XIII, IFEA, Paris, p. 319-356*

53. Marro C., Tibet A. et Ergeç R. Fouilles de sauvetage de Horum Höyük (province de Gaziantep): deuxieme rapport preliminaire. Anatolia Antiqua VI, 1999, p. 349-678.

54. Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi(Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: the 2006-2008 seasons. Anatolia Antiqua, 2009, XVII, p. 31-87.

55. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток. М. – Л.: Наука, 1964.

56. Mellart J. The Neolithic of the Near East. London, 1975.

57. Mellart J. Earliest Civilizations of the Near East. London, 1965. 145 p.

58. Maziar Sepideh. Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report // ANES, 2010, 47. P. 165-193.

59. Мусеибли Н. Вопрос происхождения Шомутепинской культуры в контексте новых раскопок. Сборник материалов международной конференции «Раннеземледельческие культуры Кавказа». Баку: Элм, 2012. С. 40-50.

60. Müseyibli Nəcəf. Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007.

61. Мунчаев Р.М. Энеолит Кавказа // Археология СССР. Энеолит СССР.М.: Наука, 1982, с. 93-131.

62. Мустафаев И. Д. Материалы по изучению пшеницы, ржи ячменя и эгилопсов Азербайджана. Баку: Азернешр, 1961, 230 с.

63. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческого – скотоведческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987.

64. Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. Лейлатепе. Баку, 2007.

65. Helwing B. Regional variation in the composition of Late Chalcolithic pottery assemblage. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p.145-164.

66. Helwing B. Azerbaijan in the Chalcolithic: A View from the Southwest. In Azerbaiycan – Land between East and West, Baku, 2009, p. 63-70.

67. Hauptmann H. Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1973. In Keban Project 1973 Activities, METU, Keban Project Publications, Series I n°6, Ankara , 1979, p.61-78.

68. Hauptmann H. Die Grabungen auf dem Norşun-tepe 1974 ». In Keban Project 1974-1975 Activities, METU, Keban Project Publications, Series I n°7, Ankara,1982 , p. 41-70

69. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959.

70. Hansen S., Mirtskhulava G., Bastert-Lamprichs K. Aruchlo: a Neolithic Settlement Mound in the Republic of Georgia // Материалы международного симпозиума «Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н. э.». Баку: German Embassy, 2009. P. 19-25.

71. Palumbi G. A Preliminary Analysis on the Prehistoric Pottery from Aratashen (Armenia). // Les Cultures du Caucase (VI-IIIème millénaires avant notre ère). Leurs Relations avec le Proche-Orient / Sus la direction Bertille Lyonnet. P.: CNRS Editions 2007. P. 63-76.

72. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II vinillikdə. Bakı: Elm, 2003.

73. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Nəhəcirdə arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Elm, 2002.

74. Seyidov A., **Baxşəliyev V.** Ərəbyengicə. Bakı : Nurlan, 2009.

75. Seyidov A., **Baxşəliyev V.** Xələc. Bakı: Elm, 2010

76. Stephan Kroll. Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in İranisch-Azarbaidjan

77. Stephan Kroll. Archaologische Fundplatze in İranisch-Ost-Azerbaidjan. AMA, band 17, 1984, p. 13-134

78. Voigt M.M. Hajji Firuz Tepe, Iran: The Neolithic Settlement. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1983. 396 p.

79. Черлёнок Е. А. Археология Кавказа (мезолит, неолит, энеолит): Учебно-методическое пособие. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2013. 54 с.

I Kültəpə və onun ətrafında yerləşən abidələrdən alınmış kömür analizlərinin nəticələri

	Sampl İD	Sample	Radiocarbon Age (BP)	$\delta^{13}C$ (‰)(**)	Date BC (95,4%)
1	DEYIRMAN YERI	**LTL14886A**	**5011 ± 45**	**-26.4 ± 0.3**	**3946-3701 BC**
2	ER-2013-1007	**LTL14887A**	**4272 ± 45**	**-23.3 ± 0.5**	**3018-2857 BC**
3	ER-2013-1053-16	**LTL14888A**	**4450 ± 45**	**-32.6 ± 0.5**	**3338-3205 BC**
4	KT-2013-B-035	**LTL14889A**	**6374 ± 50**	**-24.4 ± 0.4**	**5473-5293 BC**
5	KT-2013-B-006	**LTL14890A**	**6926 ± 45**	**-18.6 ± 0.2**	**5903-5720 BC**
6	KT'14-P1,002	**LTL14935A**	**6477 ± 45**	**-21.3 ± 0.6**	**5520-5341 BC**
6	KT'14-D004	**LTL14936A**	**7042 ± 45**	**-22.8 ± 0.6**	**6014-5836 BC**
7	KT'14-C021	**LTL14937A**	**6548 ± 45**	**-19.6 ± 0.5**	**5616-5466 BC**
8	KT14-A057	**LTL14939A**	**6420 ± 45**	**-25.5 ± 0.3**	**5475-5320 BC**
9	KT'14-A072	**LTL14940A**	**6355 ± 45**	**-23.9 ± 0.6**	**5468-5399 BC**
10	KTU 13 AO12	**LTL14035A**	**6462 ± 45**	**-26.6 ± 0.5**	**5490-5320 BC**
11	STI13 P2 021	**LTL14036A**	**6204 ± 45**	**-26.4 ± 0.5**	**5300-5040 BC**
12	QARATEPE	**LTL14891A**	**3405 ± 40**	**-26.3 ± 0.2**	**1875-1841 BC**
13	YENI YOL2013	**LTL14894A**	**5063 ± 45**	**-22.1 ± 0.5**	**3965-3761 BC**
14	YENI YOL2014-1007	**LTL14895A**	**4853 ± 45**	**-17.1 ± 0.4**	**3712-3622 BC**
15	SERIN BULAQ 2013-1	**LTL14892A**	**4953 ± 40**	**-20.7 ± 0.4**	**3902-3880 BC**
16	UCAN AGIL2013	**LTL14893A**	**5585 ± 45**	**-21.9 ± 0.7**	**4497-4344 BC**
17	SORSU 2013: 1008	**LTL14063A**	**4945 ± 45**	**-27.7 ± 0.5**	**3910-3870 BC**

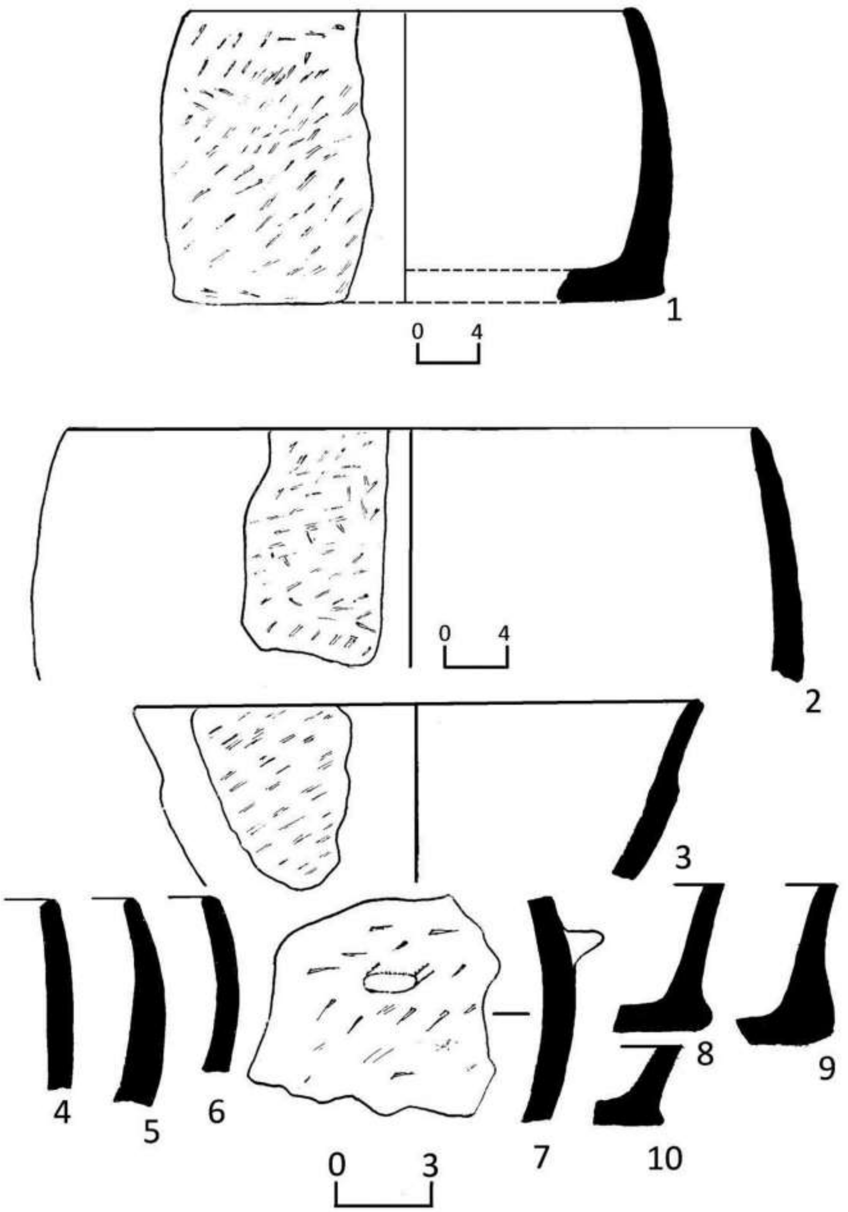

Şəkil–Рис.–Fig. 1. I Kültəpənin Neolit keramikası (2013).
Неолитическая керамика Кюльтепе-I.
Ceramics of Neolithic Age from Kultepe-I.

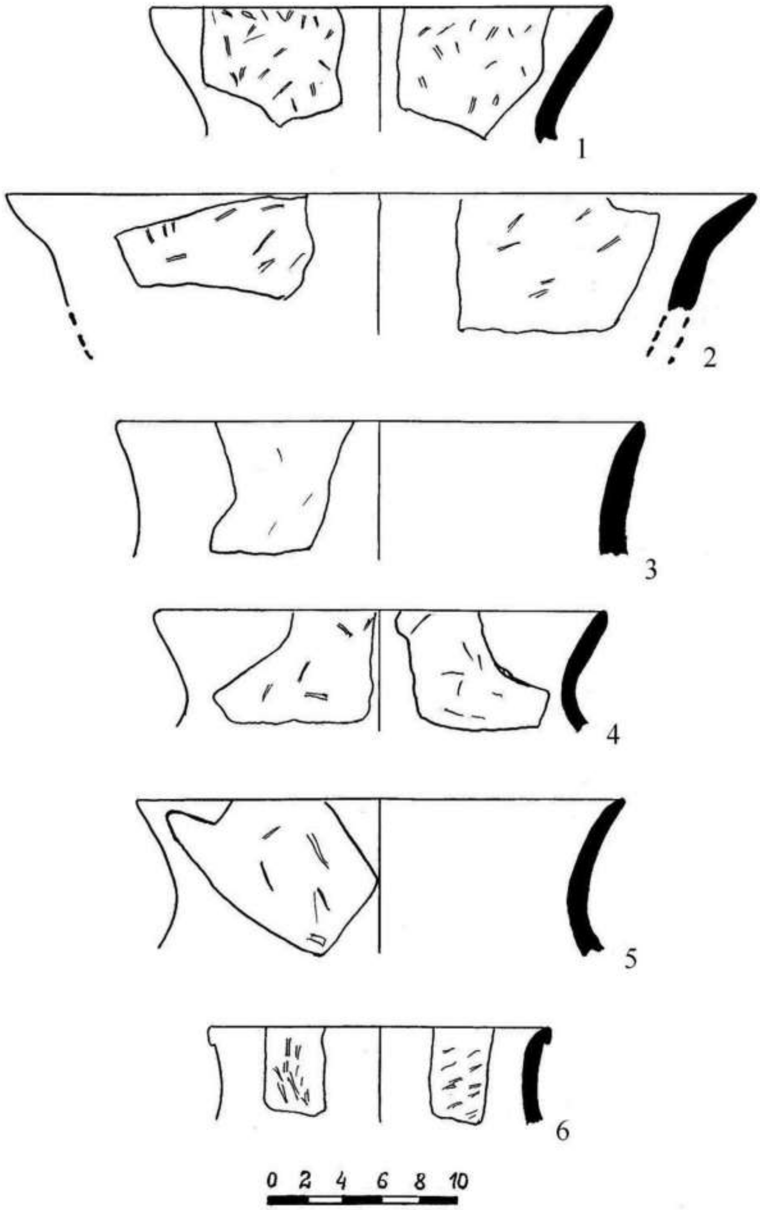

Şəkil–Рис.–Fig. 2. Zirincli yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Зиринджли.
Chalcolithic ceramics of the settlement Zirincli.

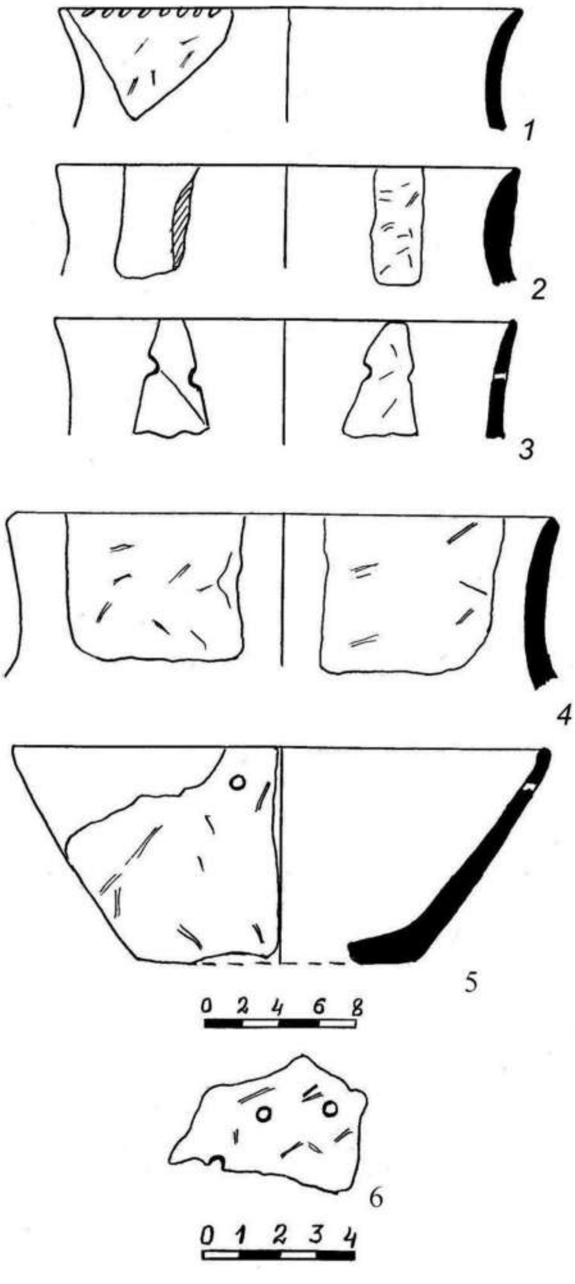

Şəkil–Рис.–Fig. 3. Zirincli yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Зиринджли.
Chalcolithic ceramics of the settlement Zirincli.

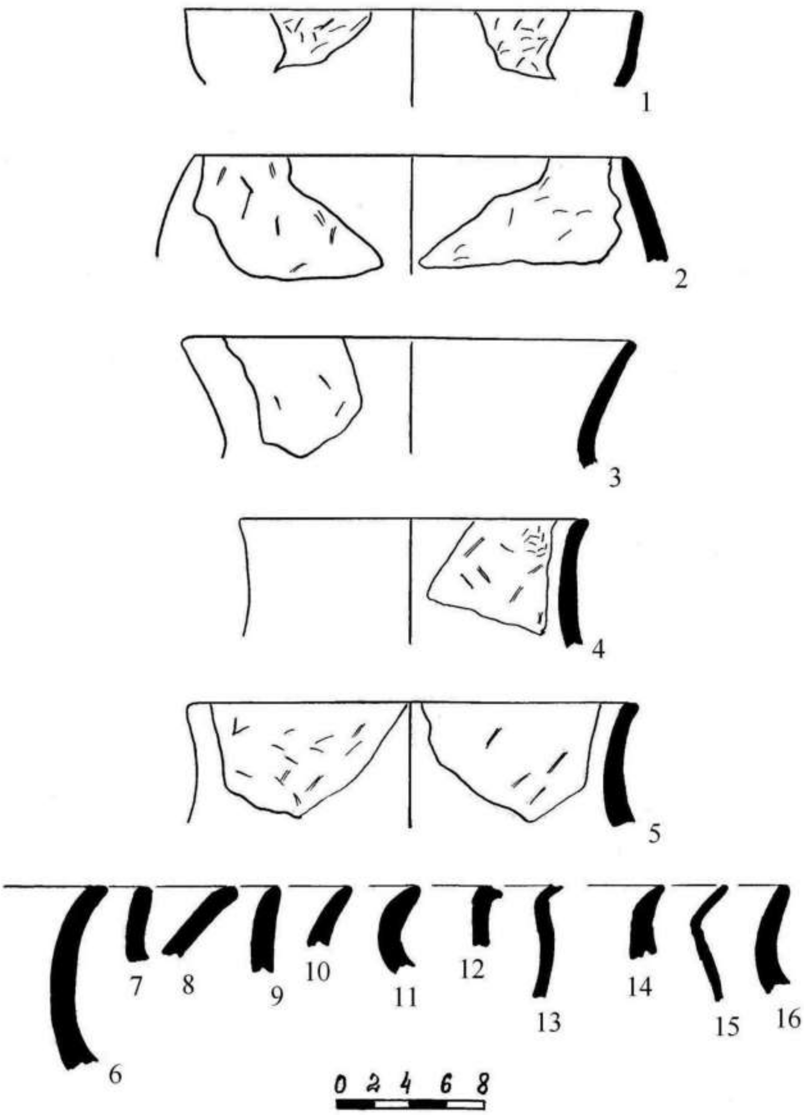

Şəkil–Рис.–Fig. 4. Zirincli yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Зиринджли.
Chalcolithic ceramics of the settlement Zirincli.

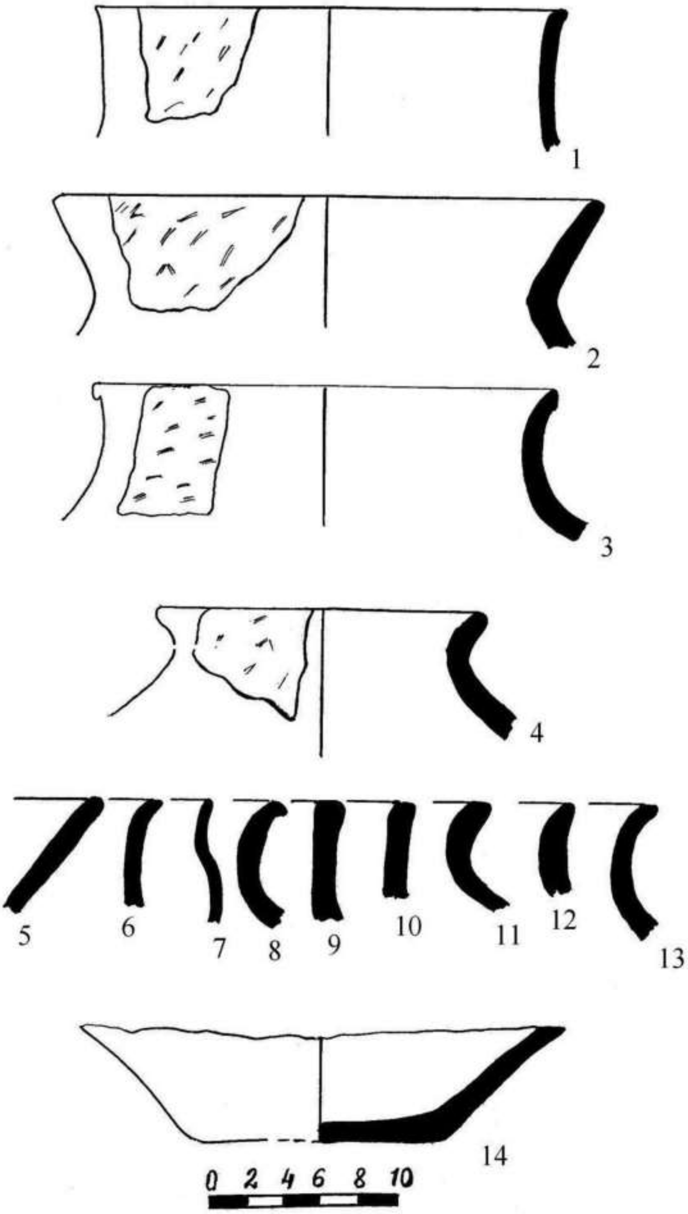

Şəkil–Рис.–Fig. 5. Şorsu yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Шорсу.
Chalcolithic ceramics of the settlement Şorsu.

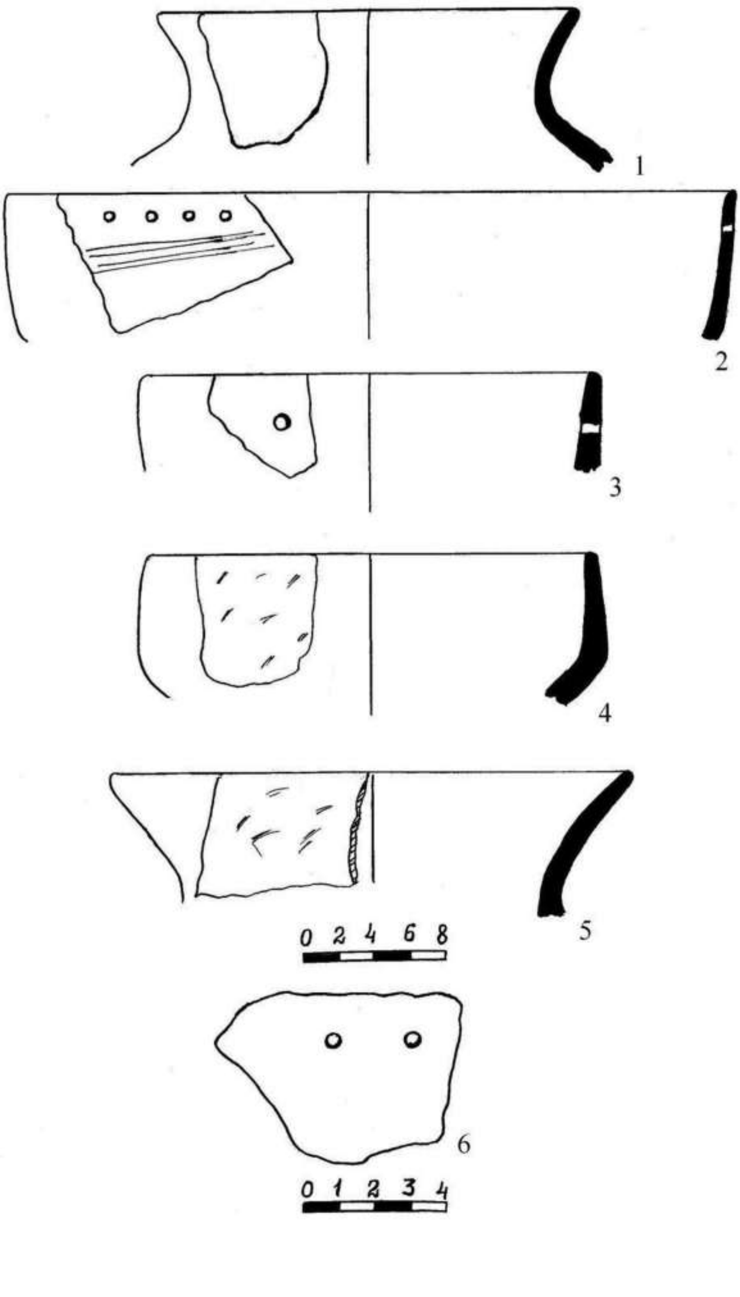

Şəkil–Рис.–Fig. 6. Şorsu yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Шорсу.
Chalcolithic ceramics of the settlement Şorsu.

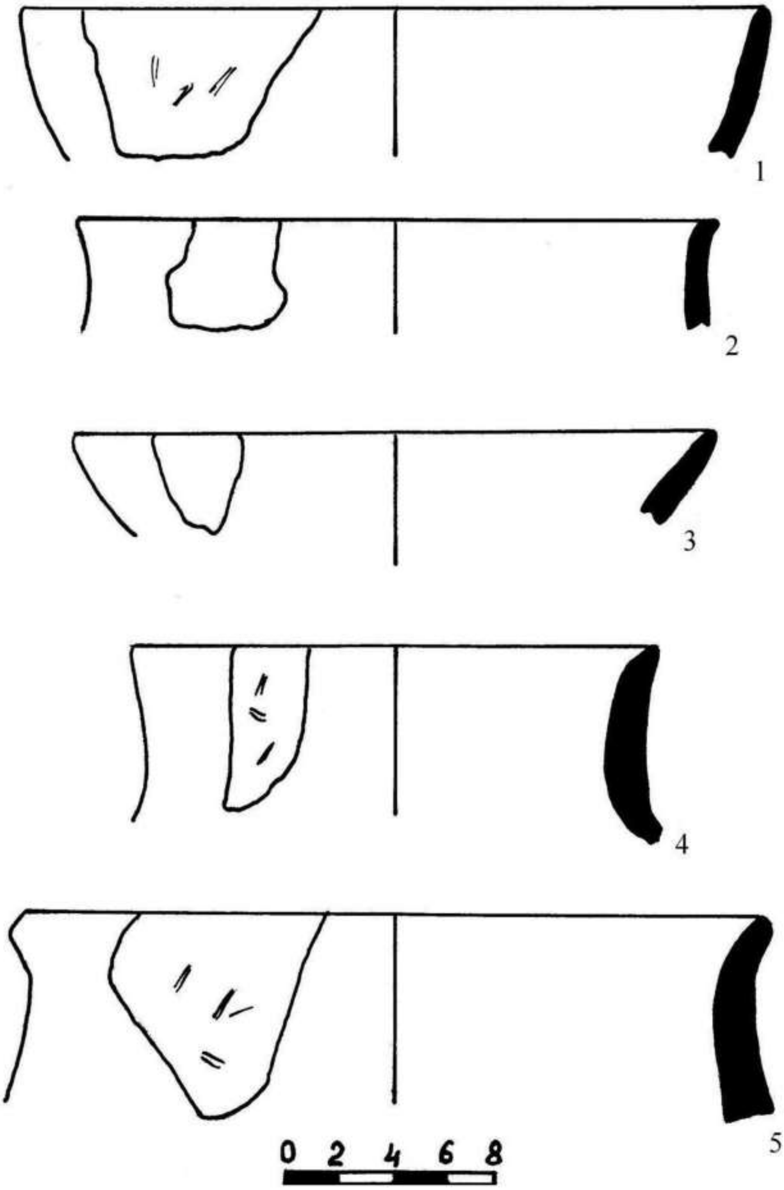

Şəkil–Рис.–Fig. 7. Yumru Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Юмуру Сюрумчек.
Chalcolithic ceramics of the settlement Yumru Sürümçek.

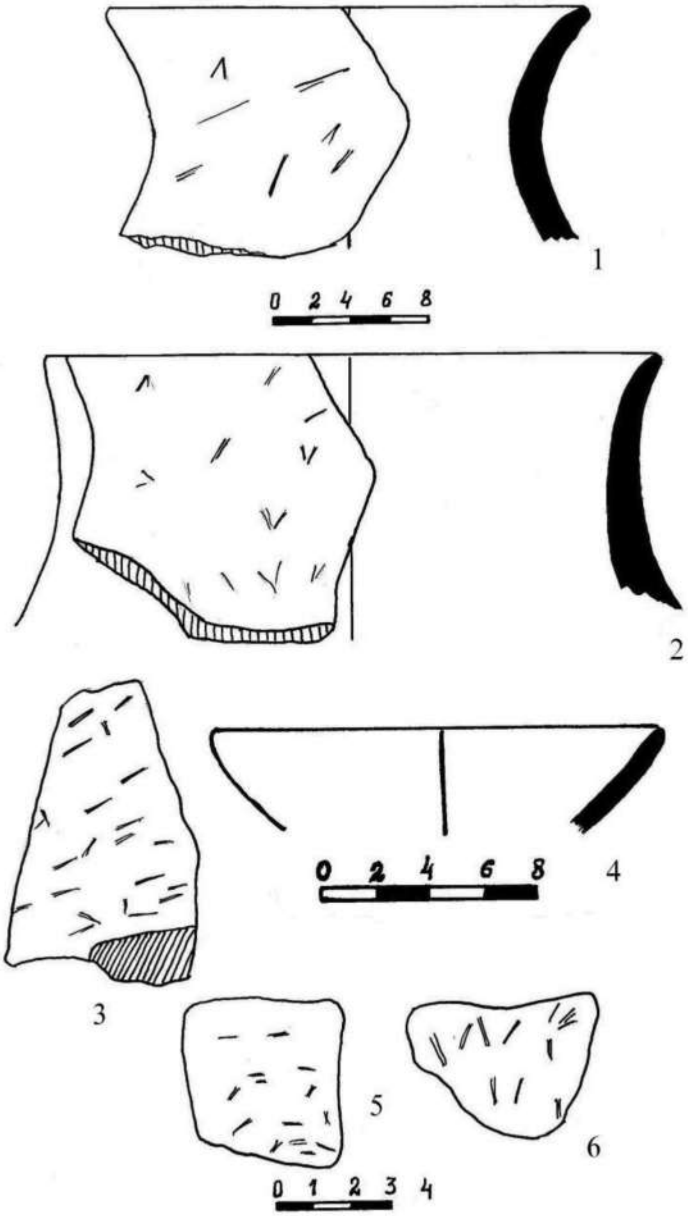

Şəkil–Рис.–Fig. 8. Güney Ağıl və Çay ağzı (4) yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Гуней агыл и Чай агзы (4).
Chalcolithic ceramics of the settlement Güney Ağıl and Çay ağzı (4).

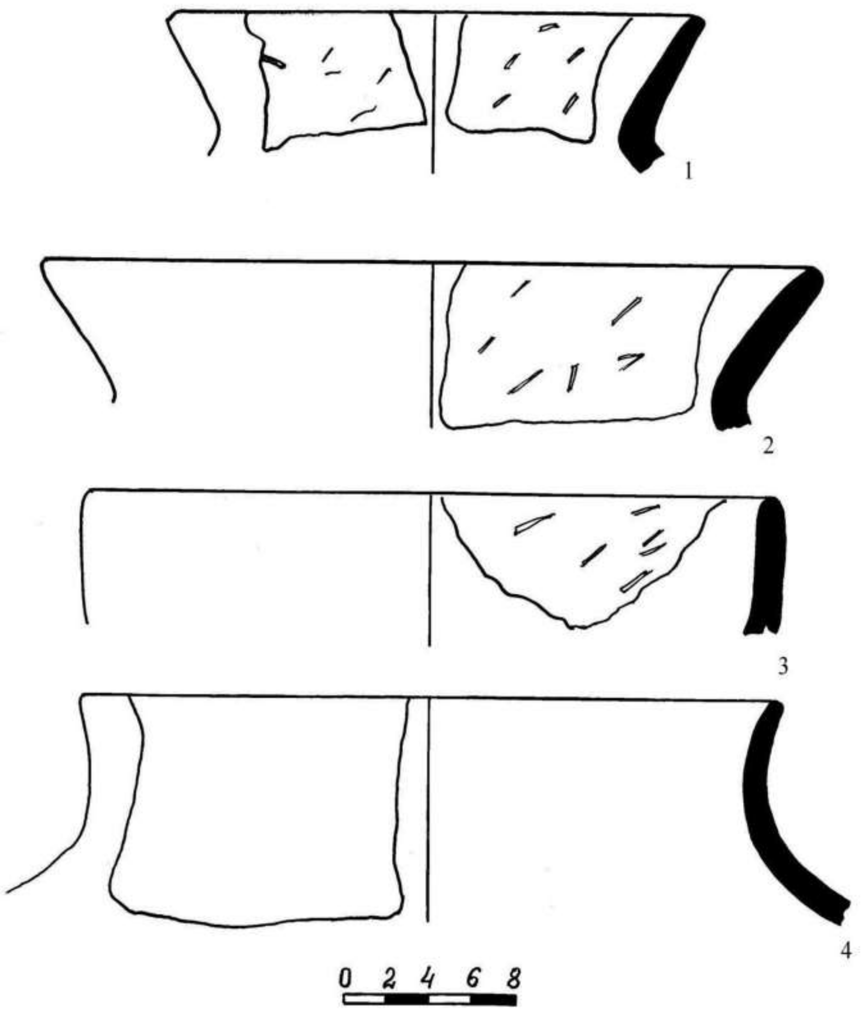

Şəkil–Рис.–Fig. 9. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Чай агзы.
Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı.

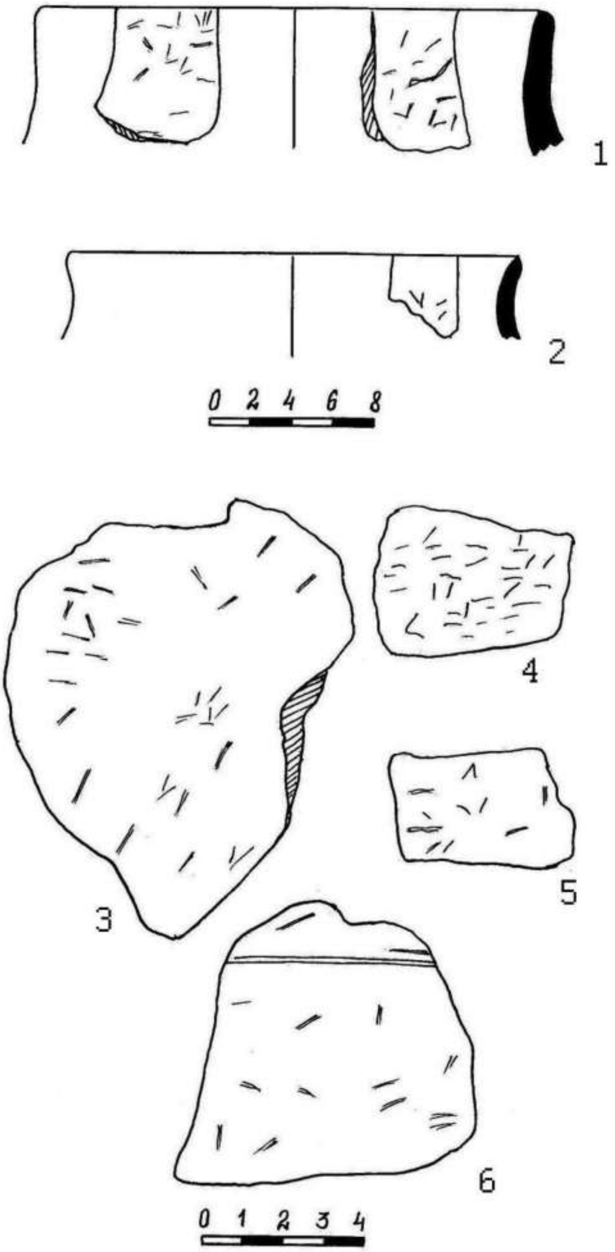

Şəkil–Рис.–Fig. 10. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Чай агзы.
Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı.

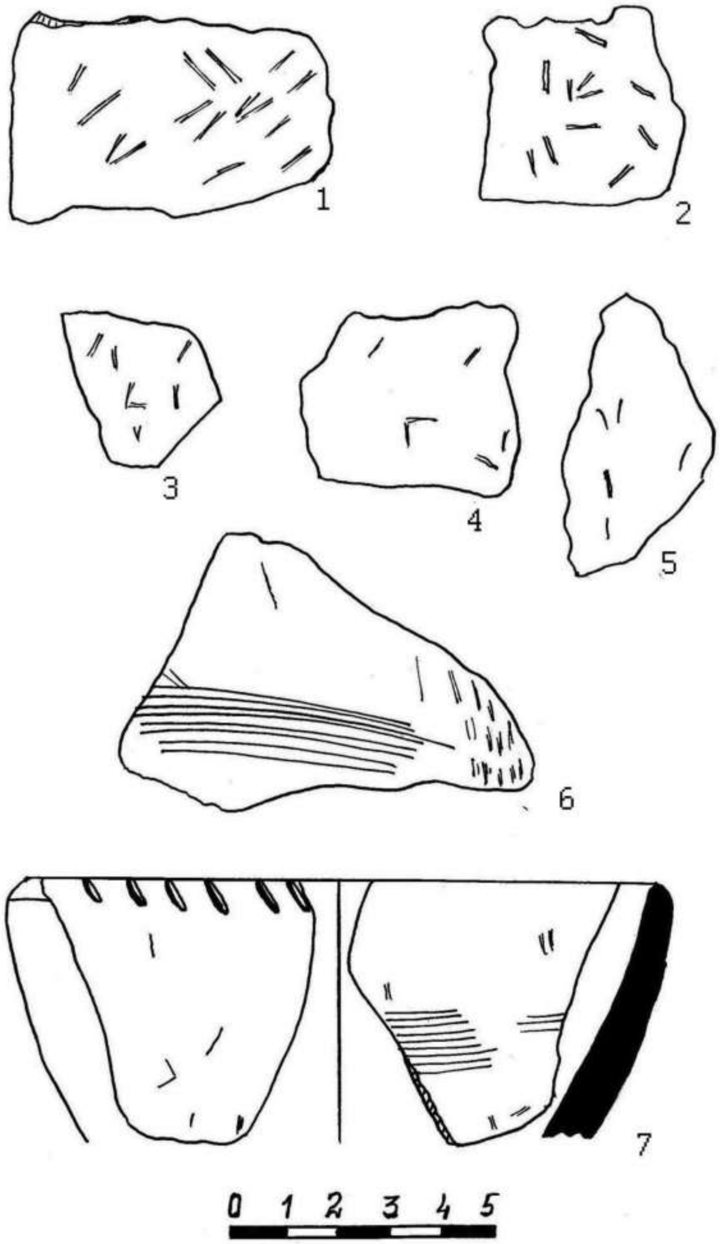

Şəkil–Рис.–Fig. 11. Eneolit keramikası: 7–Güney Ağıl, 1–5–Çay ağzı, 6– Nuvars.
Энеолитическая керамика: 7-Гуней агыл, 1-5-Чай агзы, 6-Нуварс.
Chalcolithic ceramics: 7–Güney Ağıl, 1–5–Çay ağzı, 6–Nuvars .

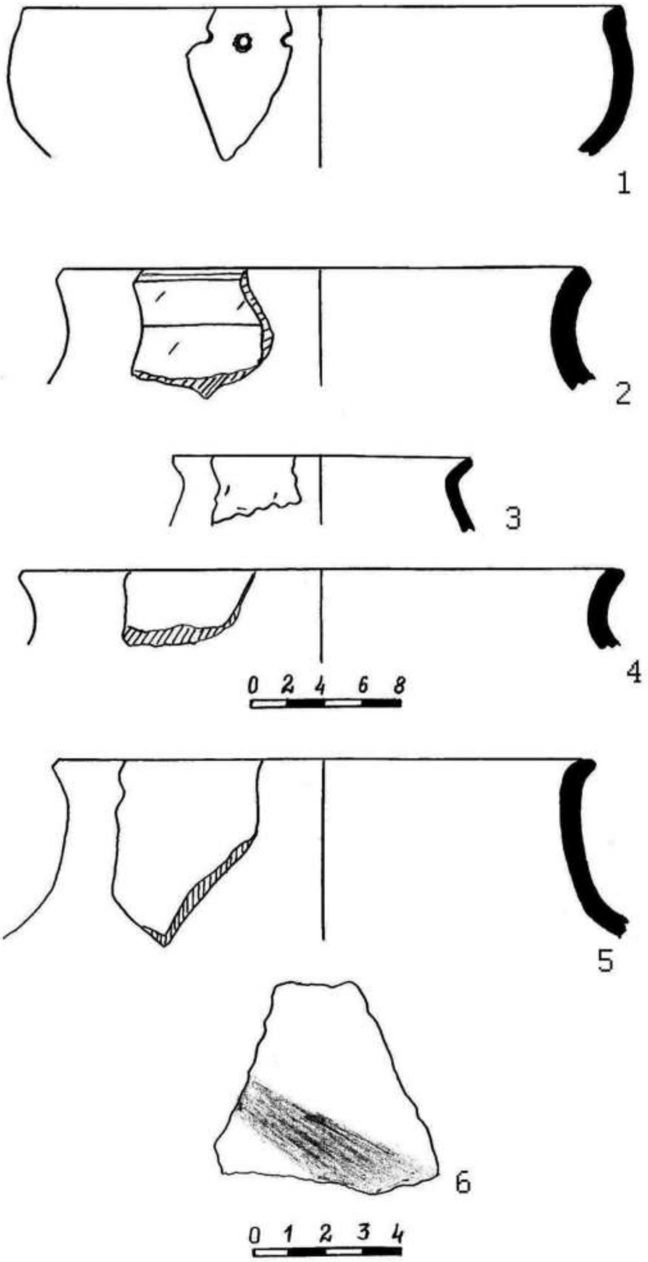

Şəkil–Рис.–Fig. 12. Qaratəpə yaşayış yeri Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Каратепе.
Chalcolithic ceramics of the settlement Karatepe.

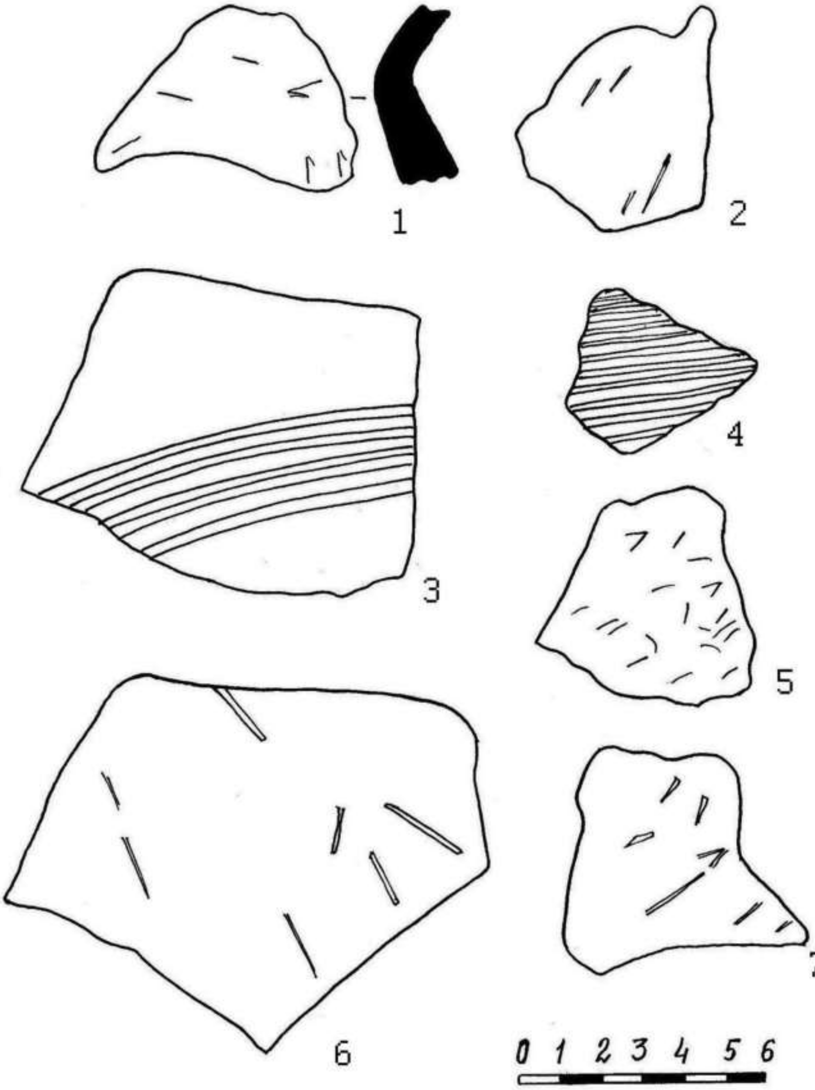

Şəkil–Рис.–Fig. 13. Sürümçək yaşayış yeri Eneolit və Proto Kür–Araz keramikası.
Энеолитическая и прото Куро-араксская керамика поселения Сюрумчек.
Chalcolithic and Proto Kuro–Araxes ceramics of the settlement Sürümçek.

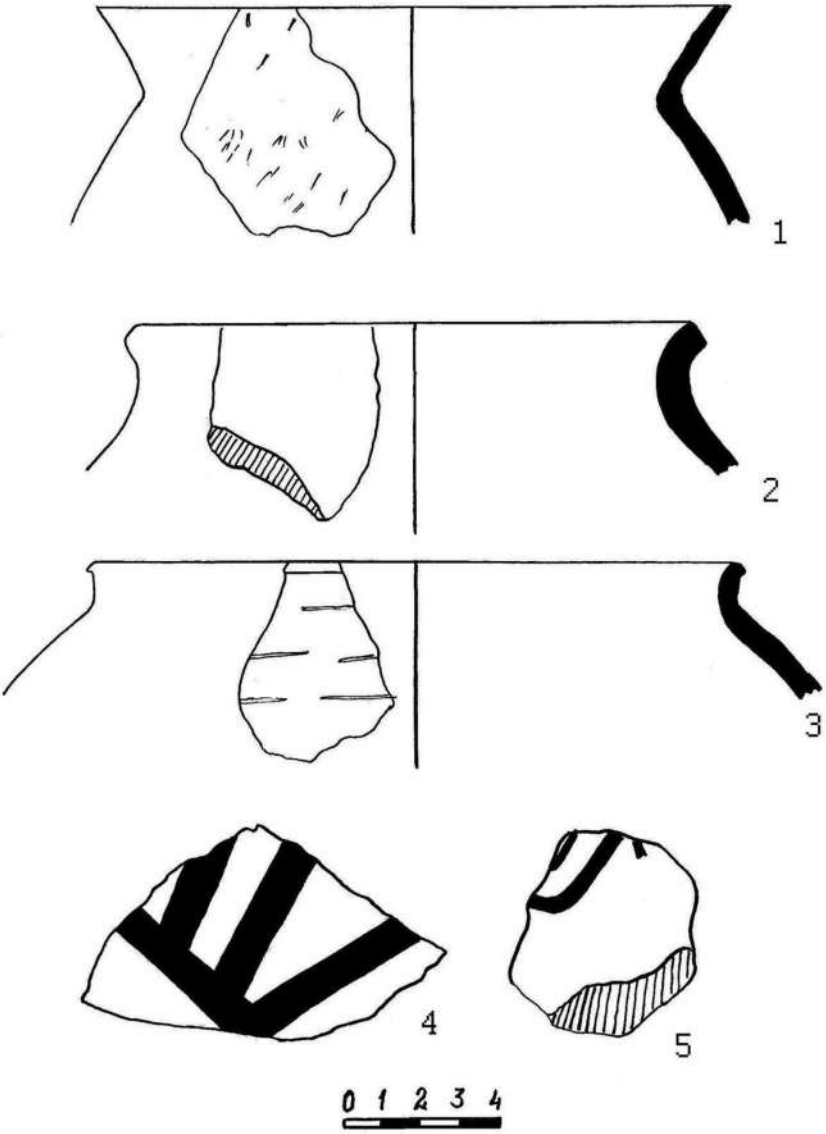

Şəkil–Рис.–Fig. 14. Sürümçək yaşayış yeri Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Сюрумчек.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçek.

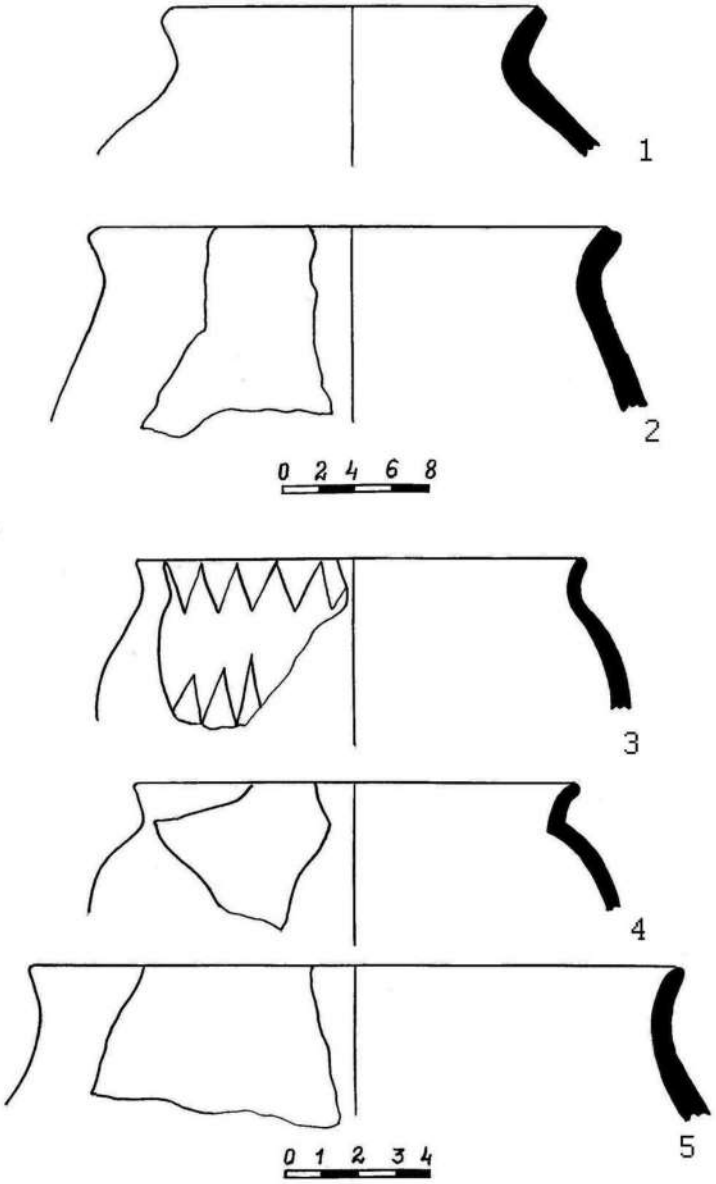

Şəkil–Рис.–Fig. 15. Sürümçək yaşayış yeri Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Сюрумчек.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçek.

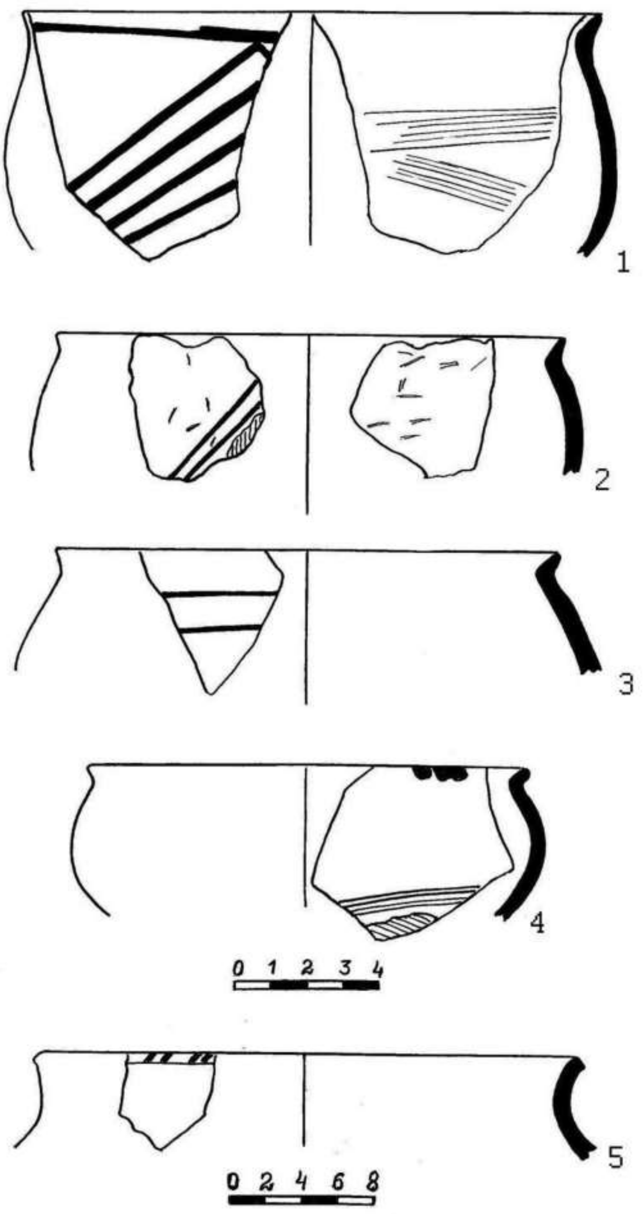

Şəkil–Рис.–Fig. 16. Sürümçək yaşayış yeri Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Сюрумчек.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçek.

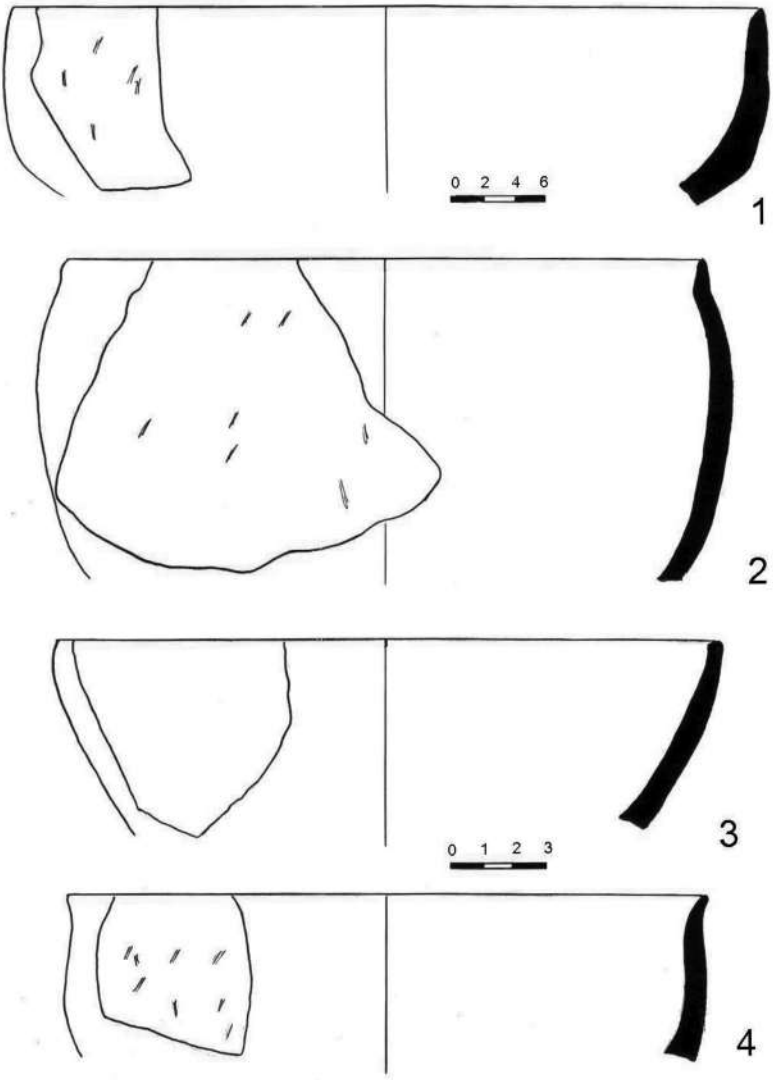

Şəkil–Рис.–Fig. 17. Uçan ağıl yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Учан агыл.
Ceramics from the settlement Uçan ağıl.

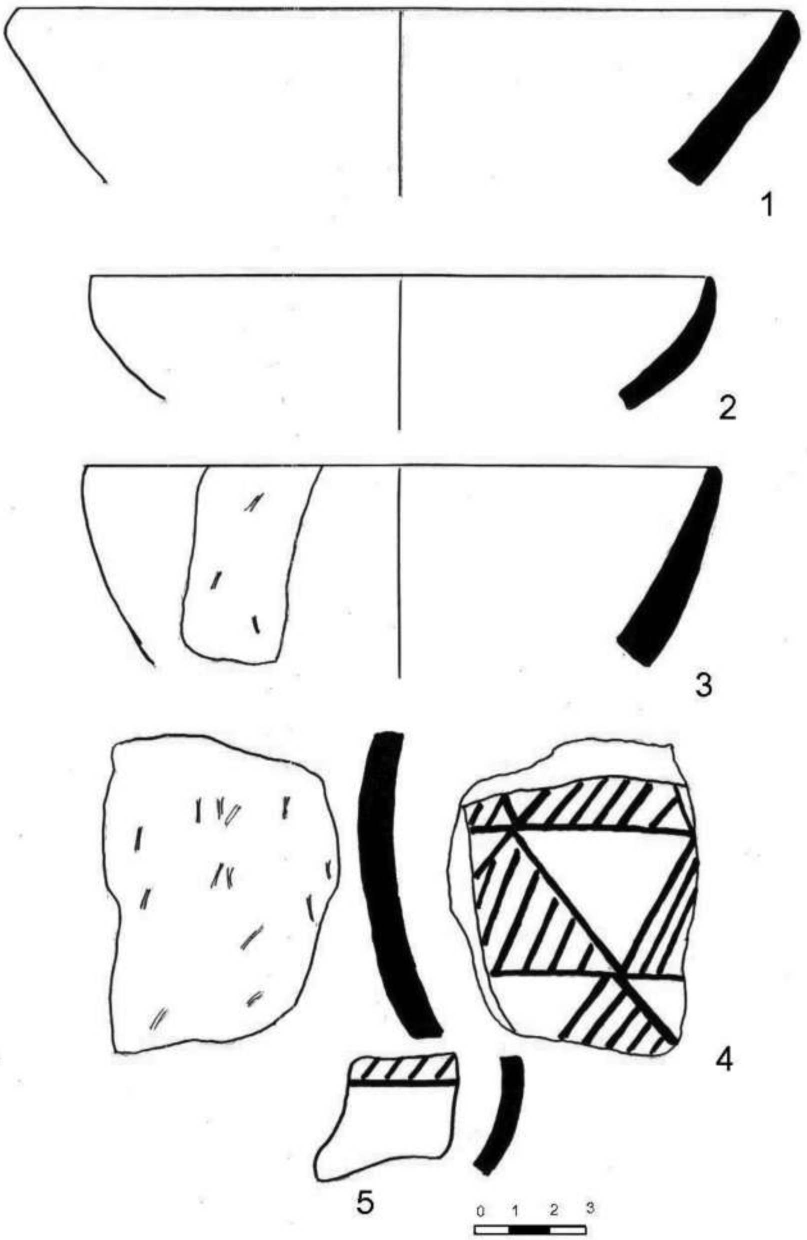

Şəkil–Рис.–Fig. 18. Uçan ağıl yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Учан агыл.
Ceramics from the settlement Uçan ağıl.

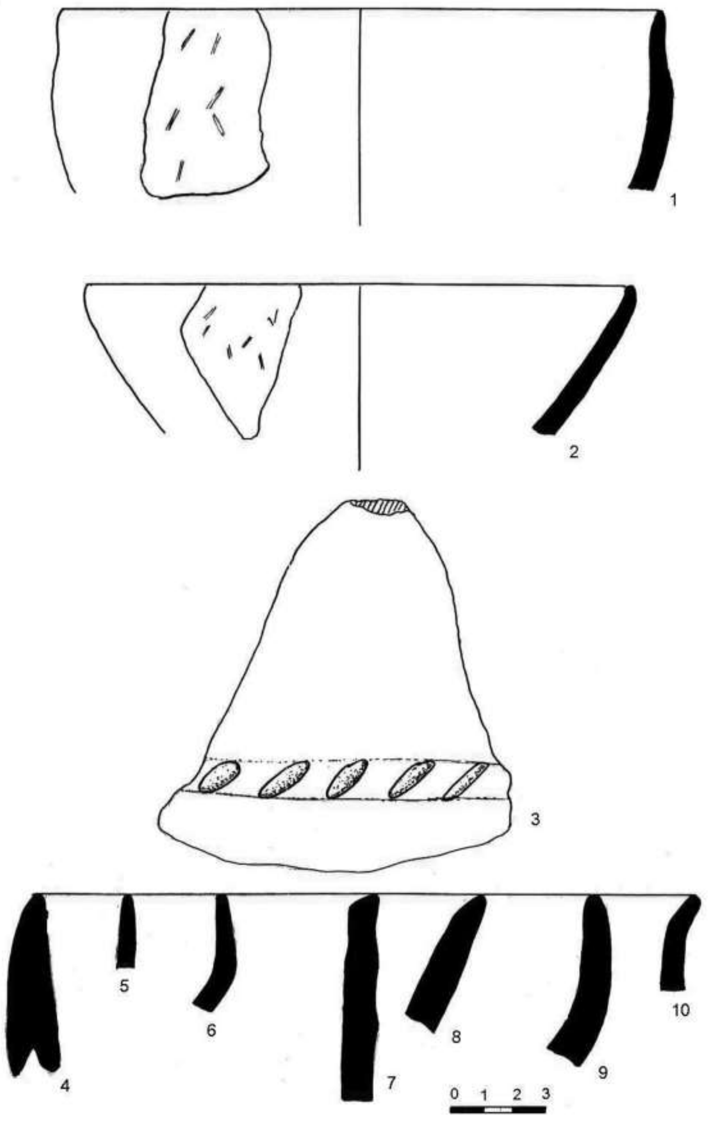

Şəkil–Рис.–Fig. 19. Uçan ağıl yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Учан агыл.
Ceramics from the settlement Uçan ağıl.

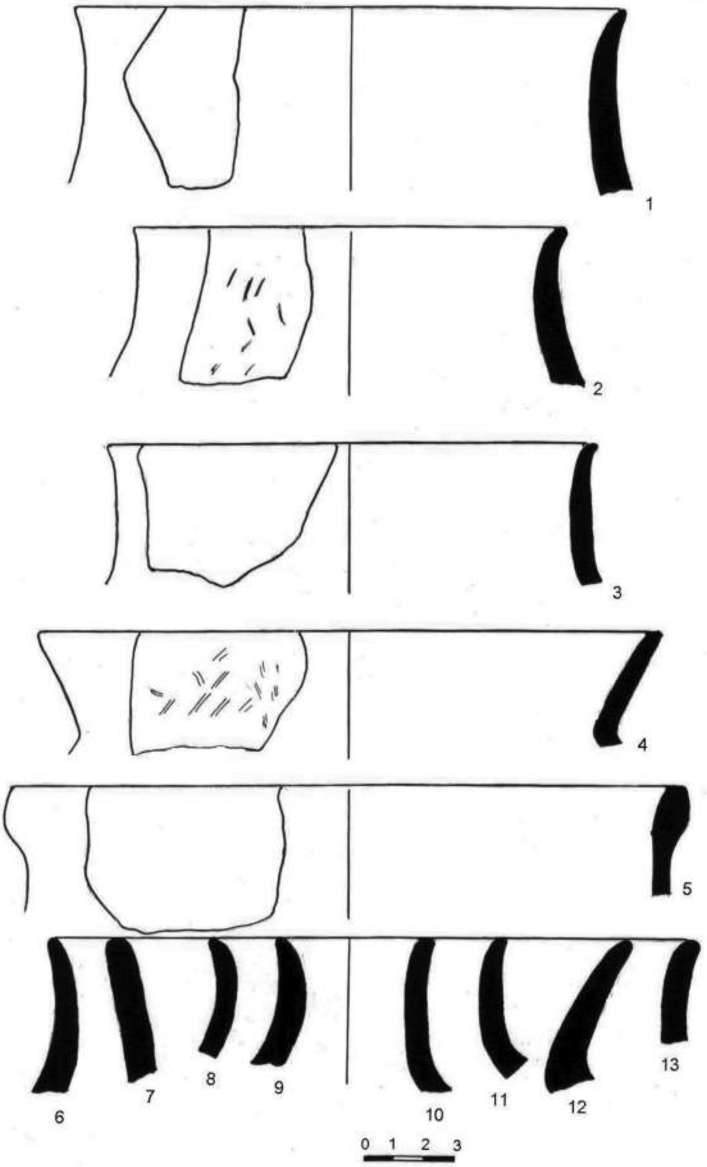

Şəkil–Рис.–Fig. 20. Sərin Bulaq yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Серин булаг.
Ceramics from the settlement Sərin Bulaq.

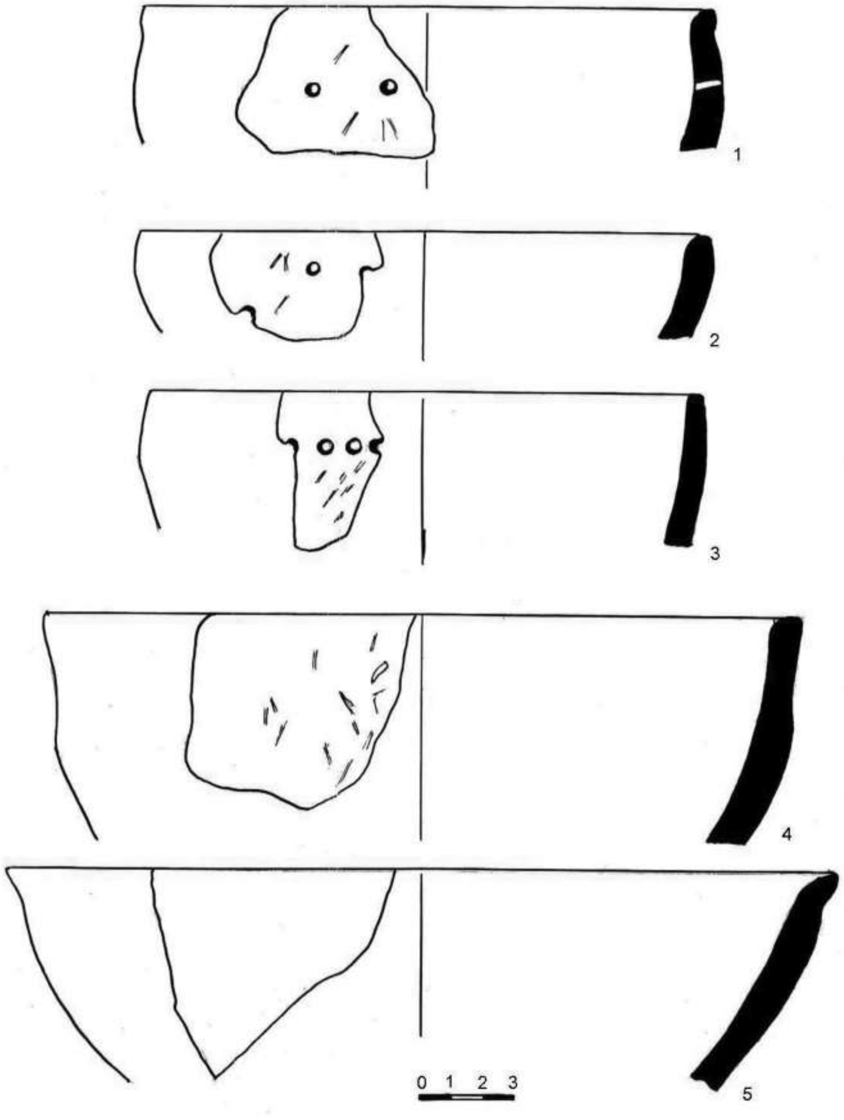

Şəkil–Рис.–Fig. 21. Sərin Bulaq yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Серин булаг.
Ceramics from the settlement Sərin Bulaq.

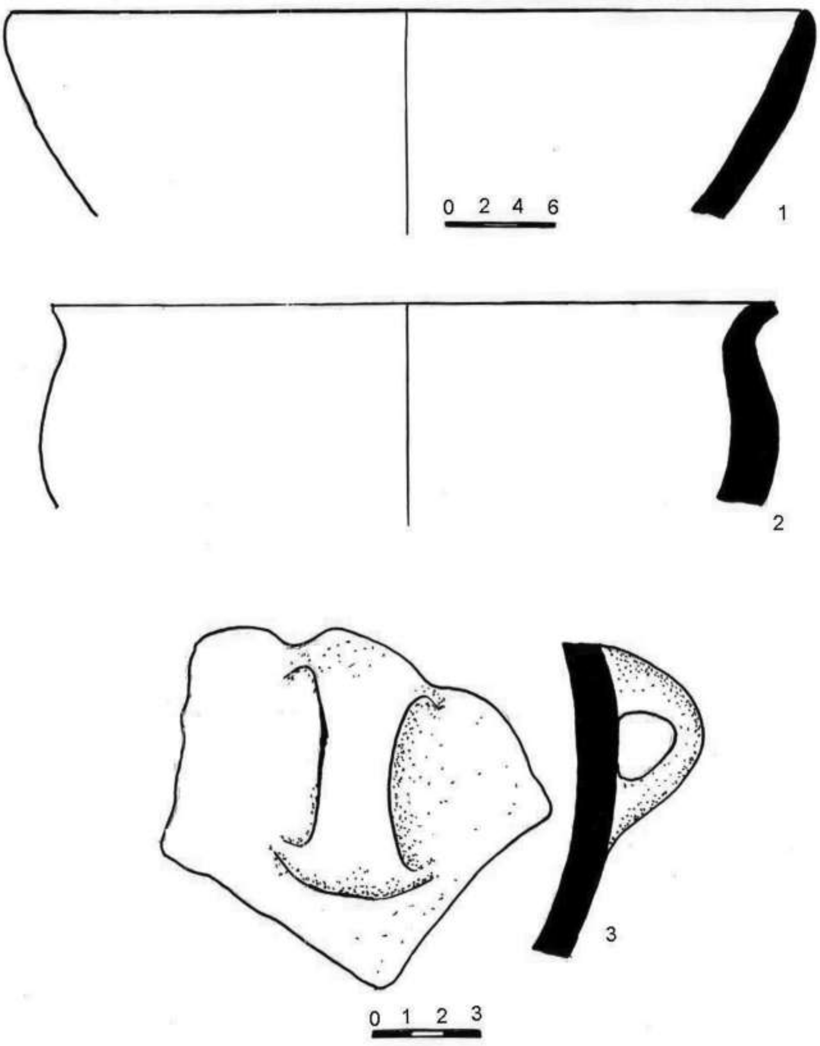

Şəkil–Рис.–Fig. 22. Sərin Bulaq yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Серин булаг.
Ceramics from the settlement Sərin Bulaq.

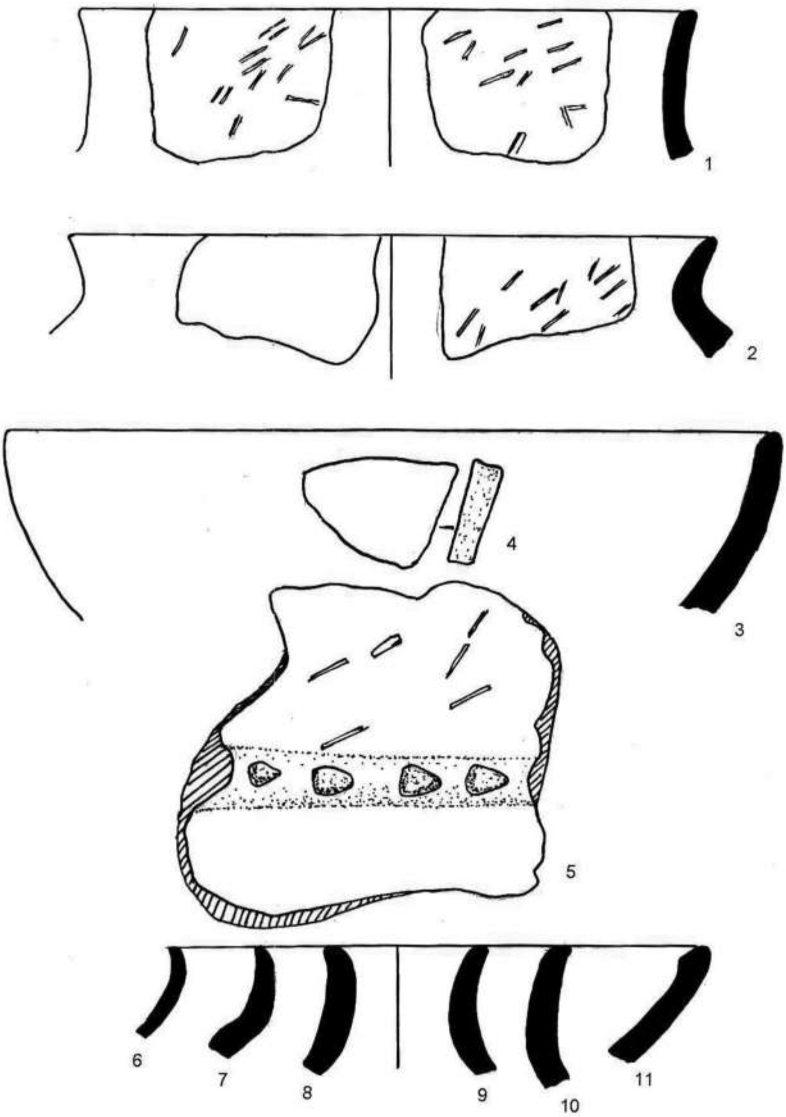

Şəkil–Рис.–Fig. 23. Taxçalı yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Тахчалы.
Ceramics from the settlement Tahçalı.

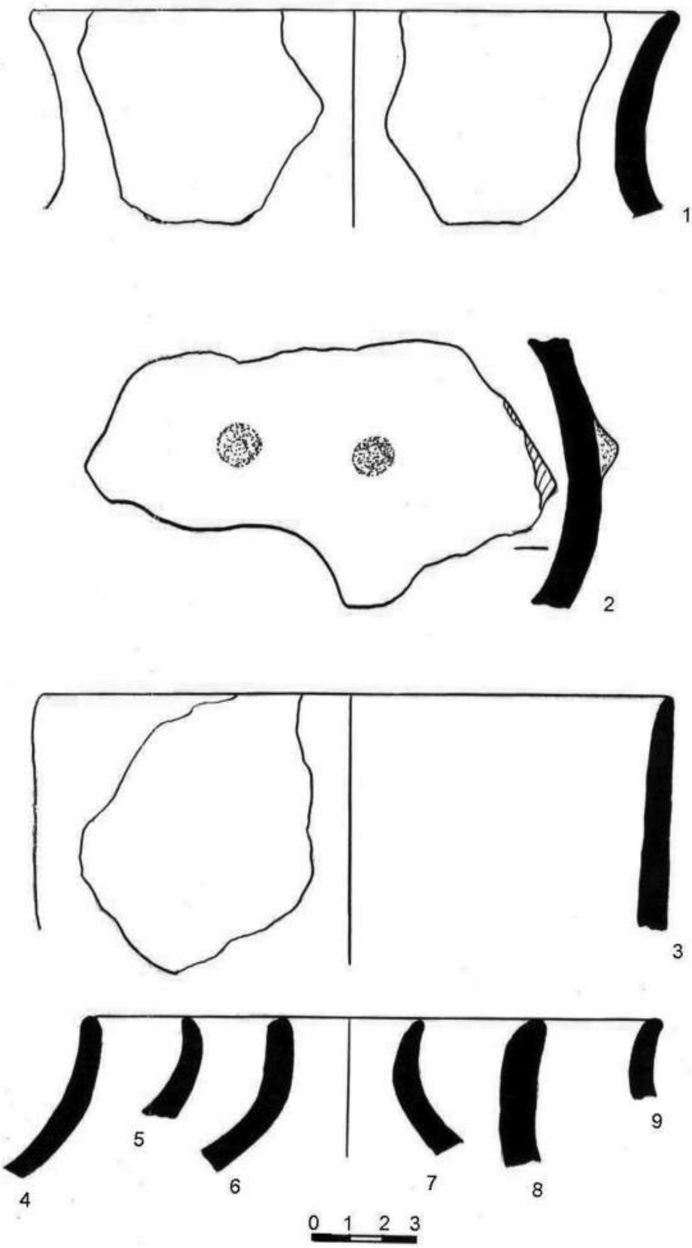

Şəkil–Рис.–Fig. 24. II Naxışnərgiz yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Нахышнергиз II.
Ceramics from the settlement Naxışnergiz II.

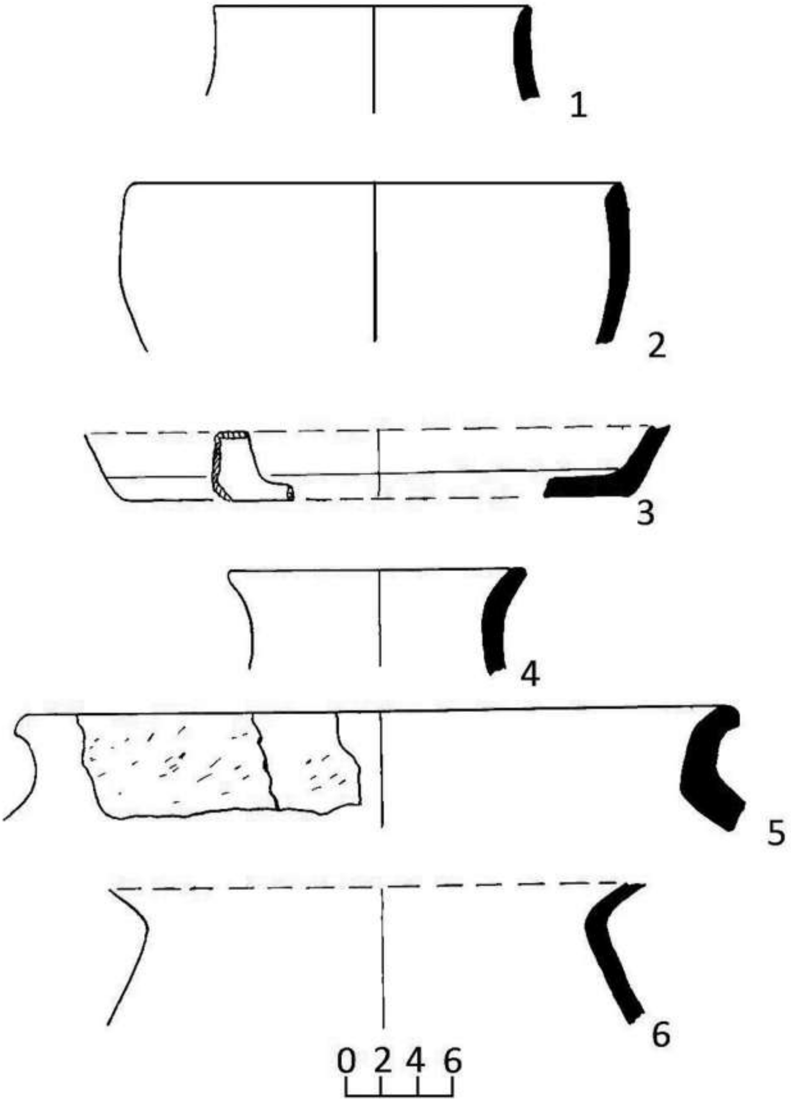

Şəkil–Рис.–Fig. 25. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramics from the settlement Yeni yol.

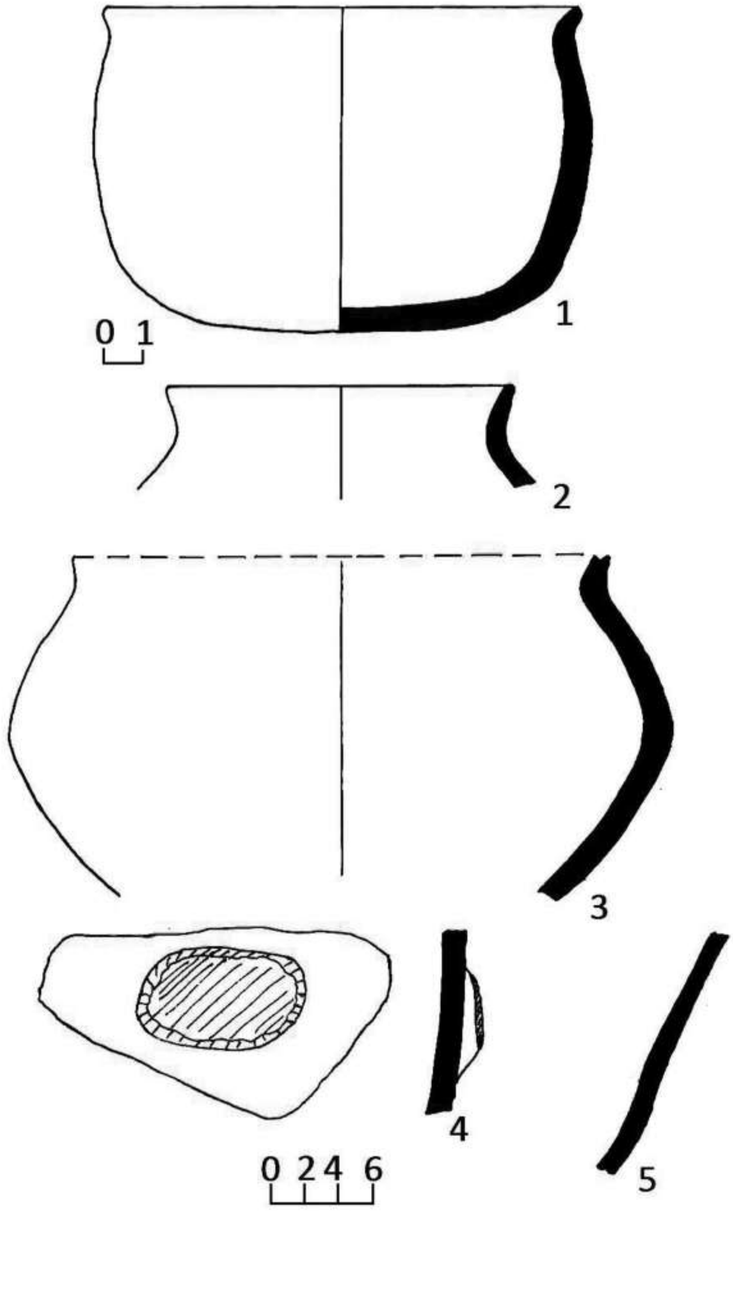

Şəkil–Рис.–Fig. 26. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramics from the settlement Yeni yol.

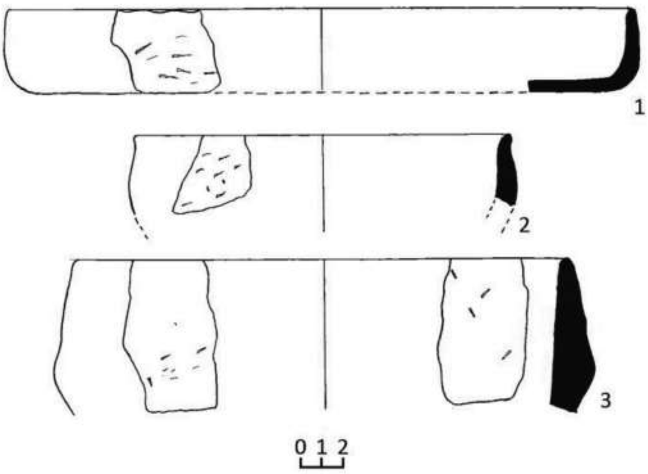

Şəkil–Рис.–Fig. 27. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramics from the settlement Yeni yol.

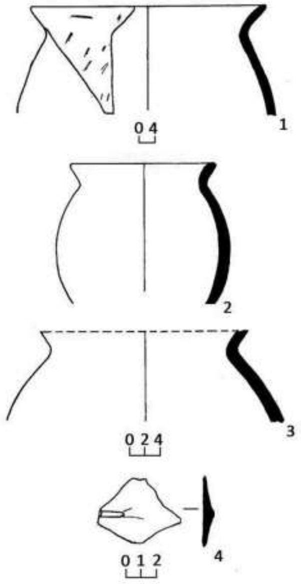

Şəkil–Рис.–Fig. 28. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramics from the settlement Yeni yol.

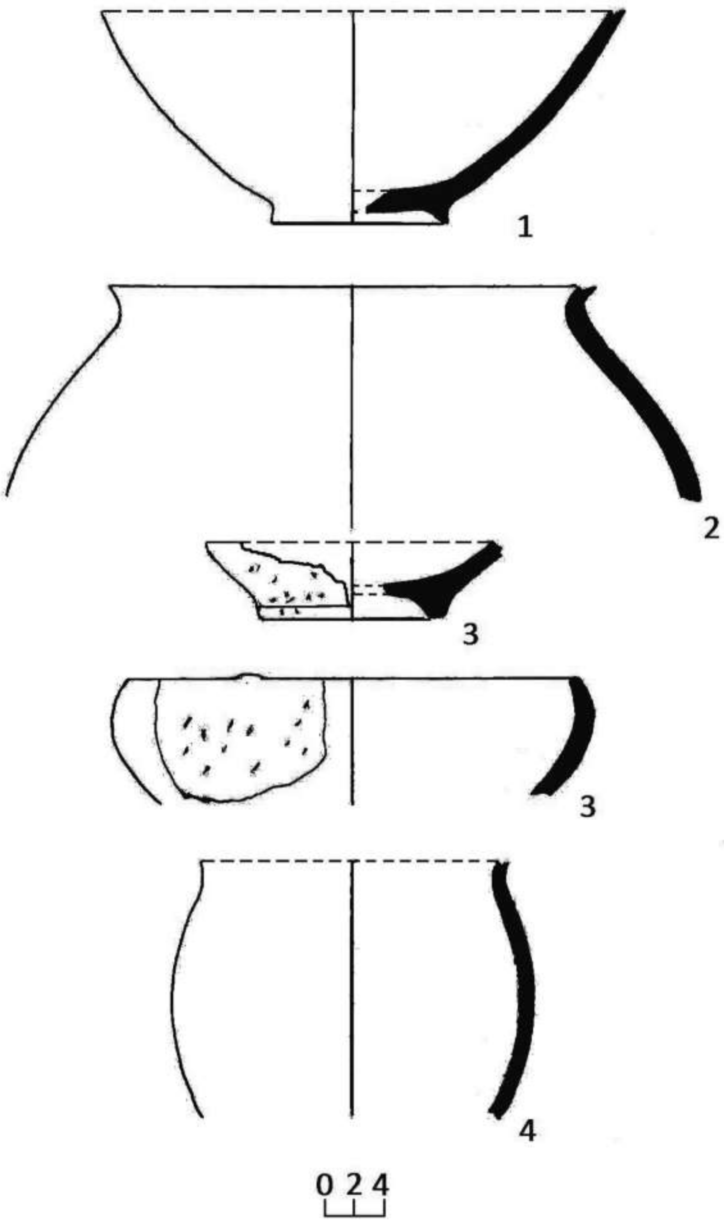

Şəkil–Рис.–Fig. 29. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramics from the settlement Yeni yol.

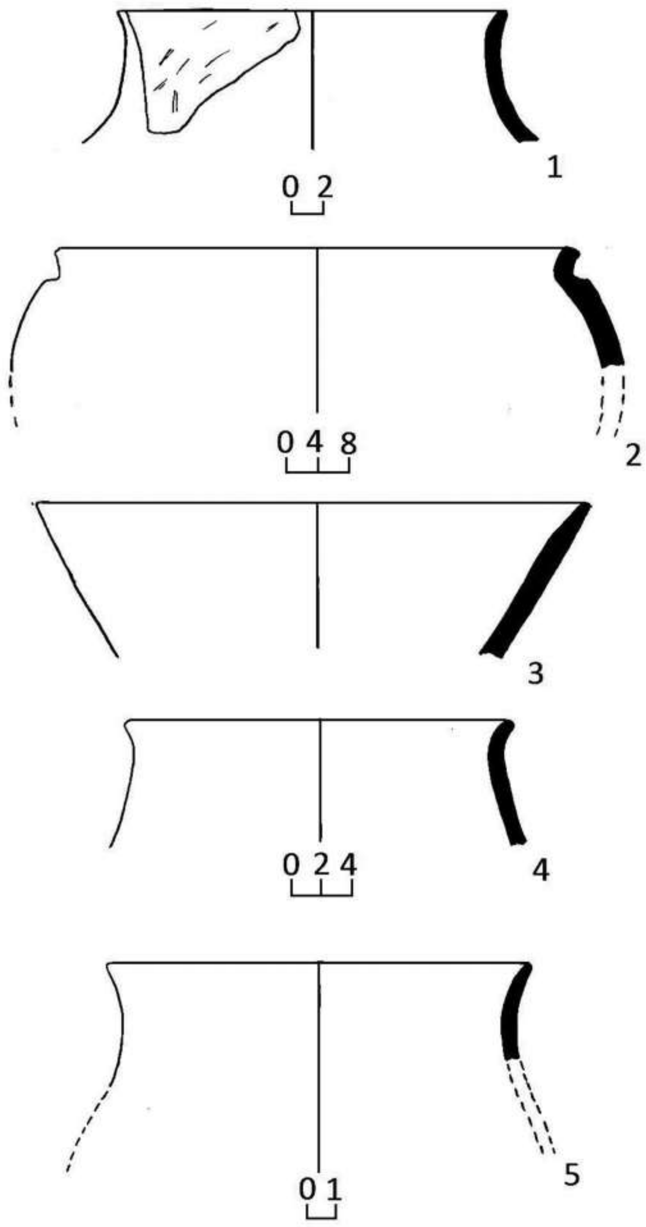

Şəkil–Рис.–Fig. 30. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramics from the settlement Yeni yol.

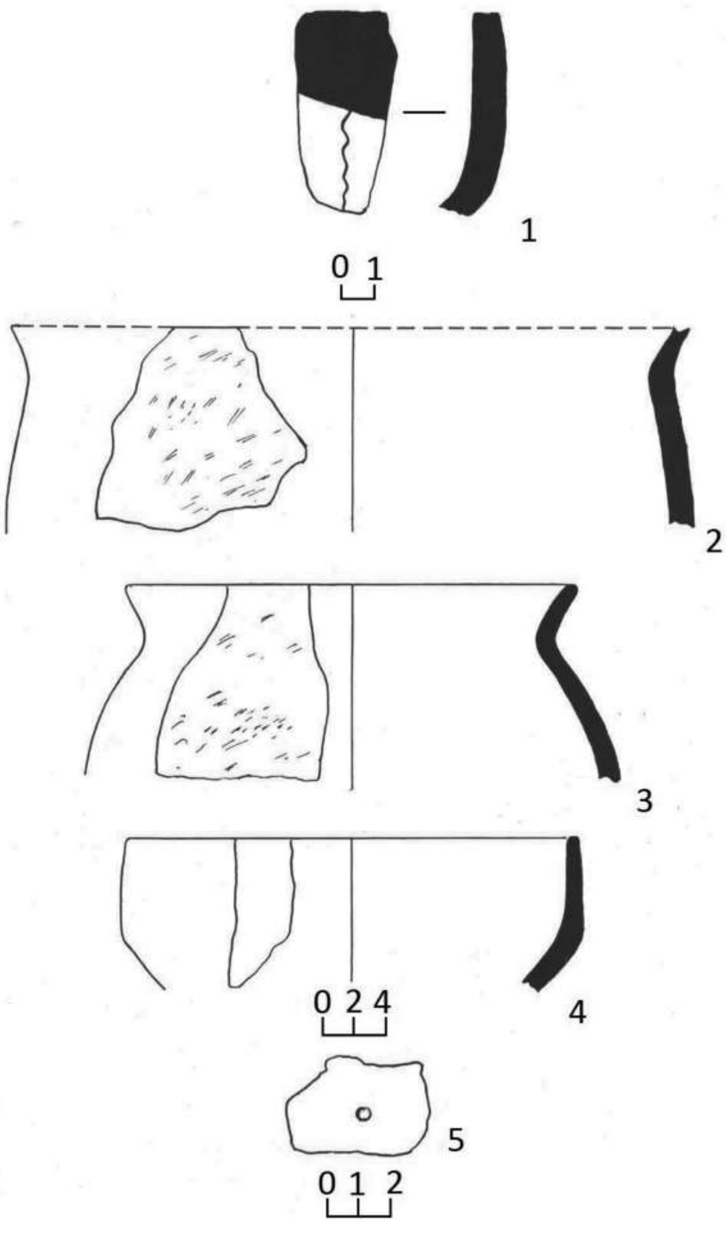

Şəkil–Рис.–Fig. 31. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramics from the settlement Yeni yol.

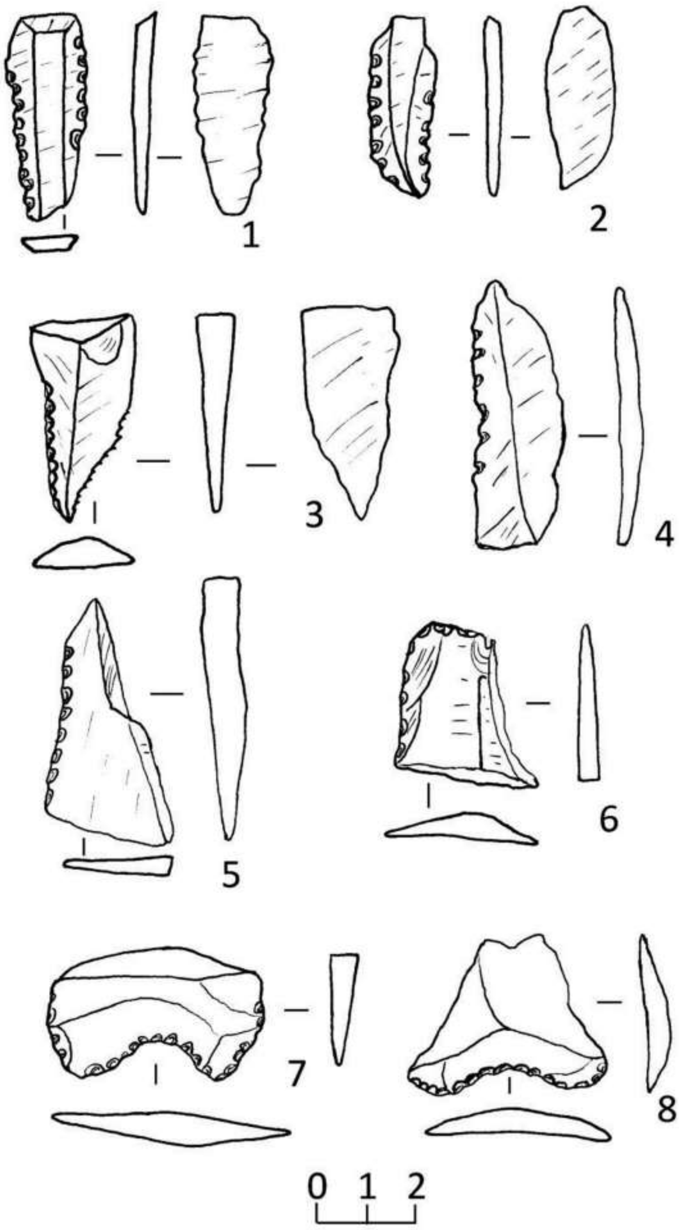

Şəkil–Рис.–Fig. 32. Şorsu yaşayış yerinin əmək alətləri.
Орудия труда из поселения Шорсу.
Tools from the settlement Şorsu.

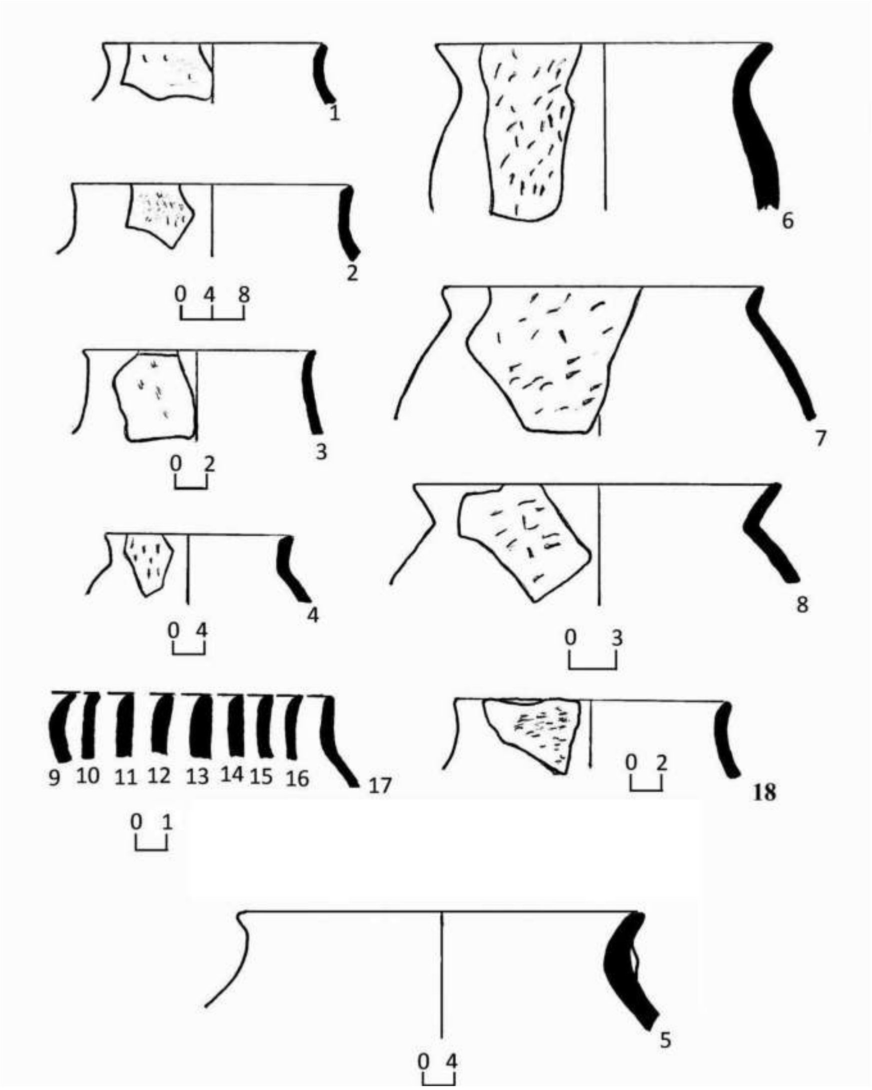

Şəkil–Рис.–Fig. 33. Şorsu yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Шорсу.
Ceramics from the settlement Şorsu.

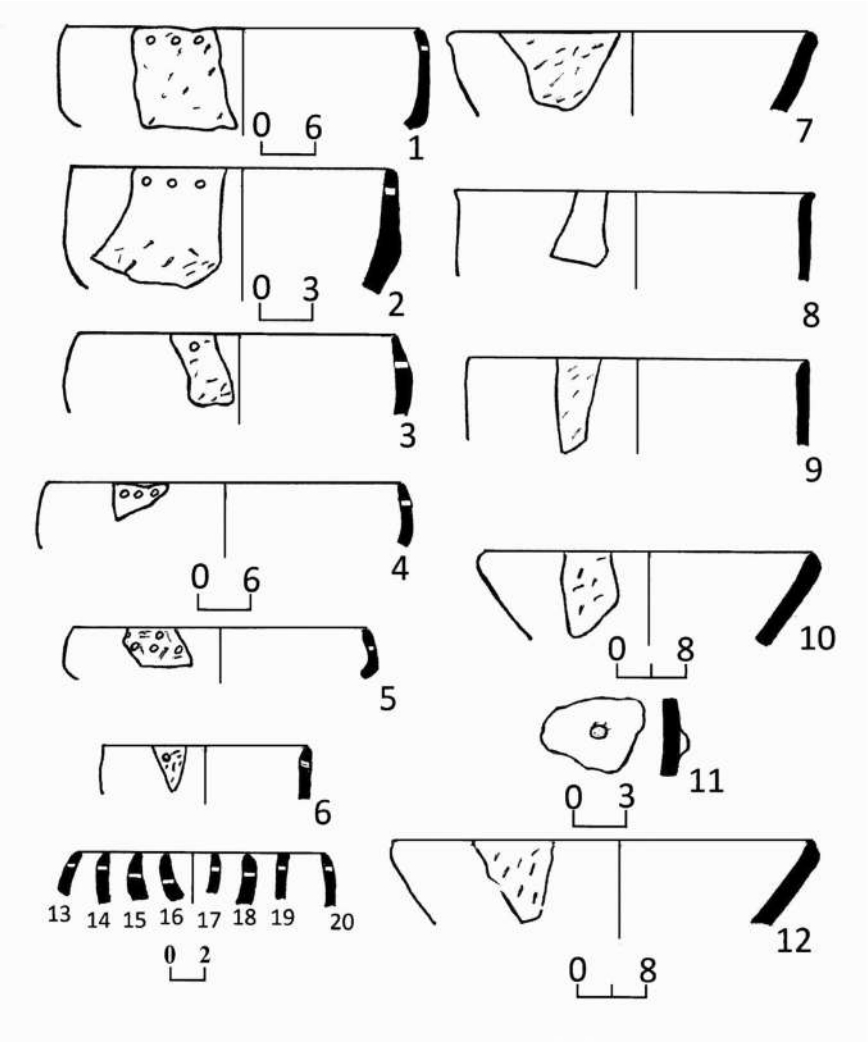

Şəkil–Рис.–Fig. 34. Şorsu yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Шорсу.
Ceramics from the settlement Şorsu.

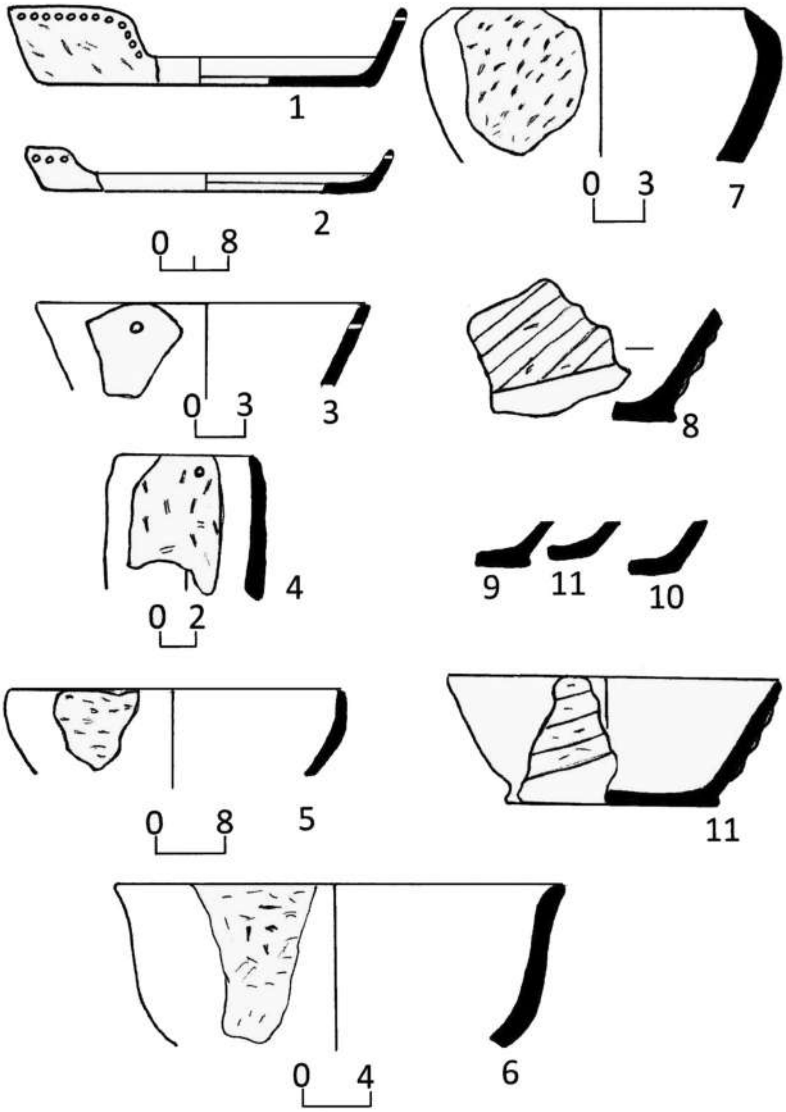

Şəkil–Рис.–Fig. 35. Şorsu yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Шорсу.
Ceramics from the settlement Şorsu.

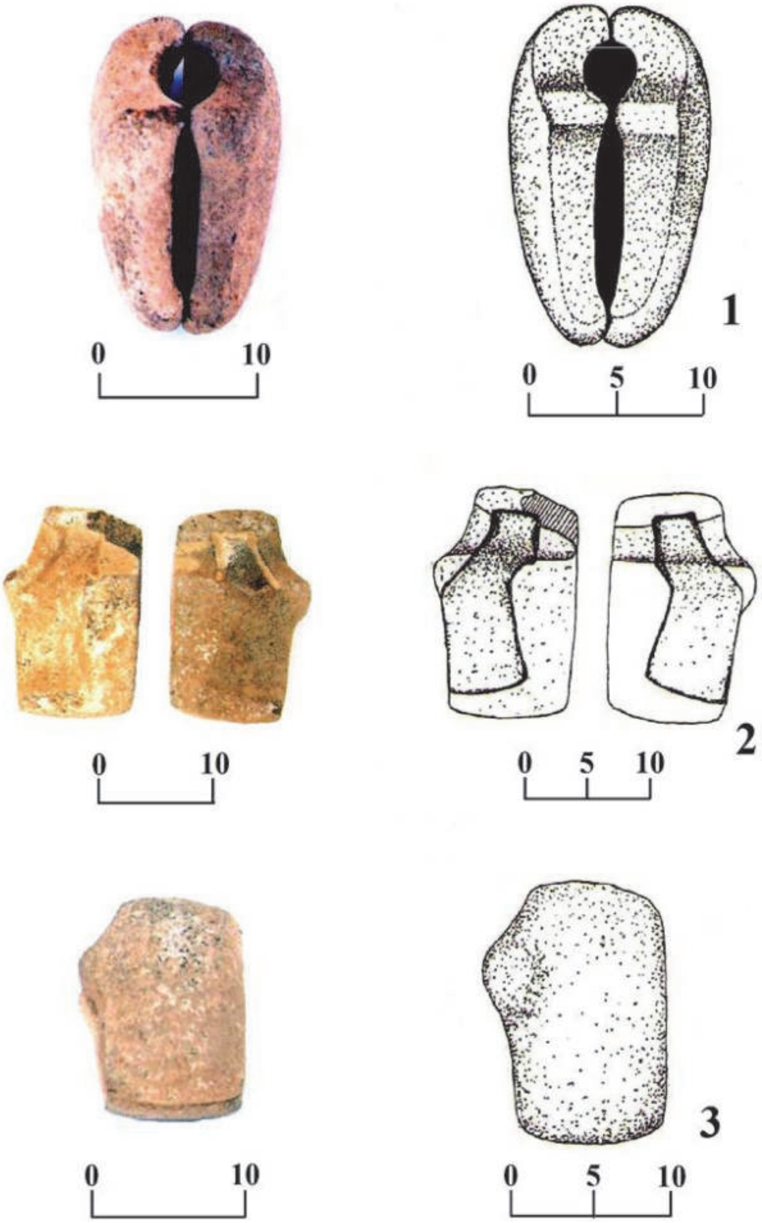

Şəkil–Рис.–Fig. 36. Daş qəlib (Qahab).
Каменная литейная форма.
Stone mould (Kakhab).

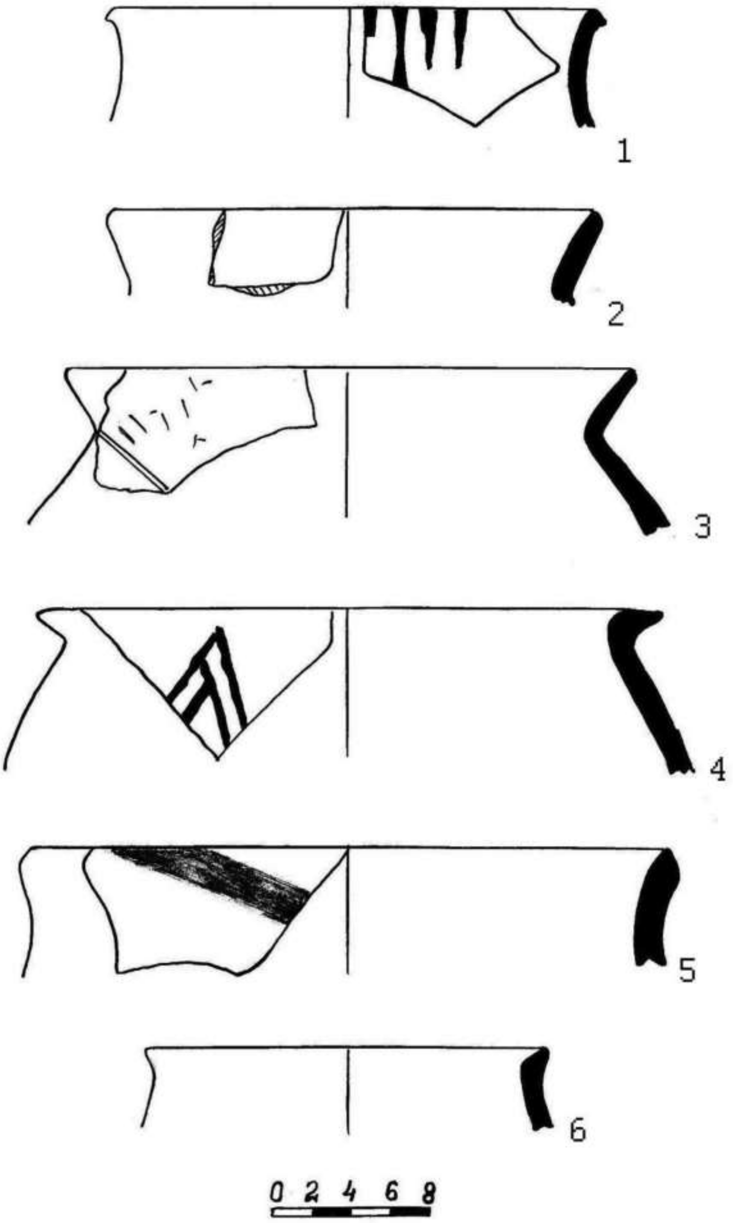

Şəkil–Рис.–Fig. 37. Qurddağ yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Гурддаг.
Ceramics of the settlement Gurddağ.

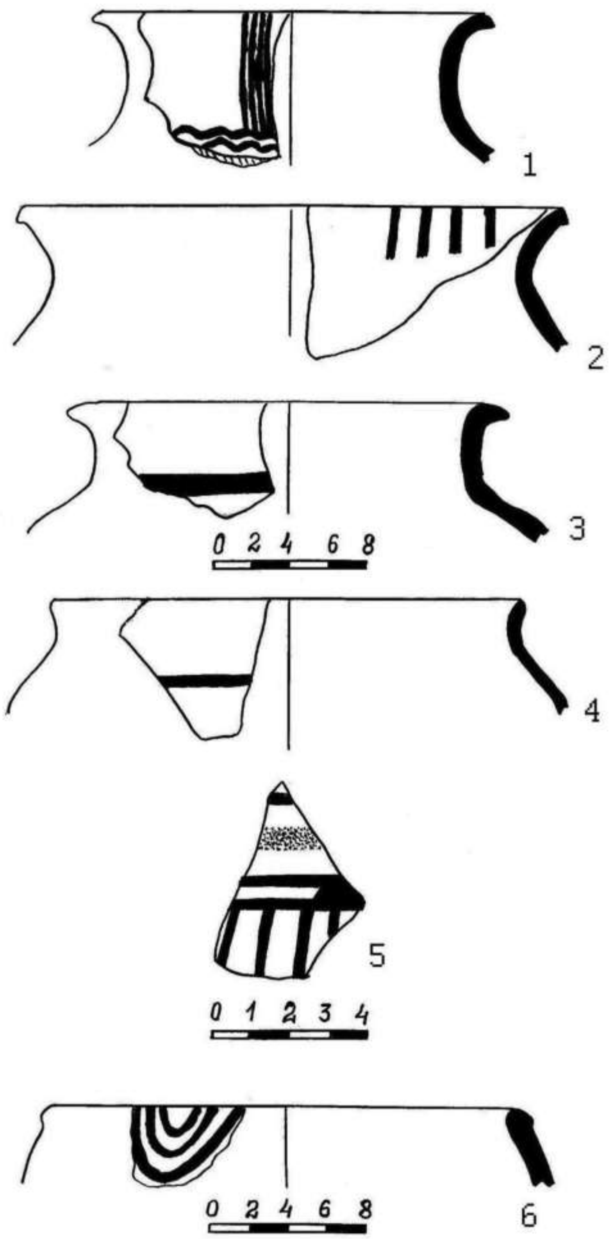

Şəkil–Рис.–Fig. 38. Qurddağ yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Гурддаг.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Gurddağ.

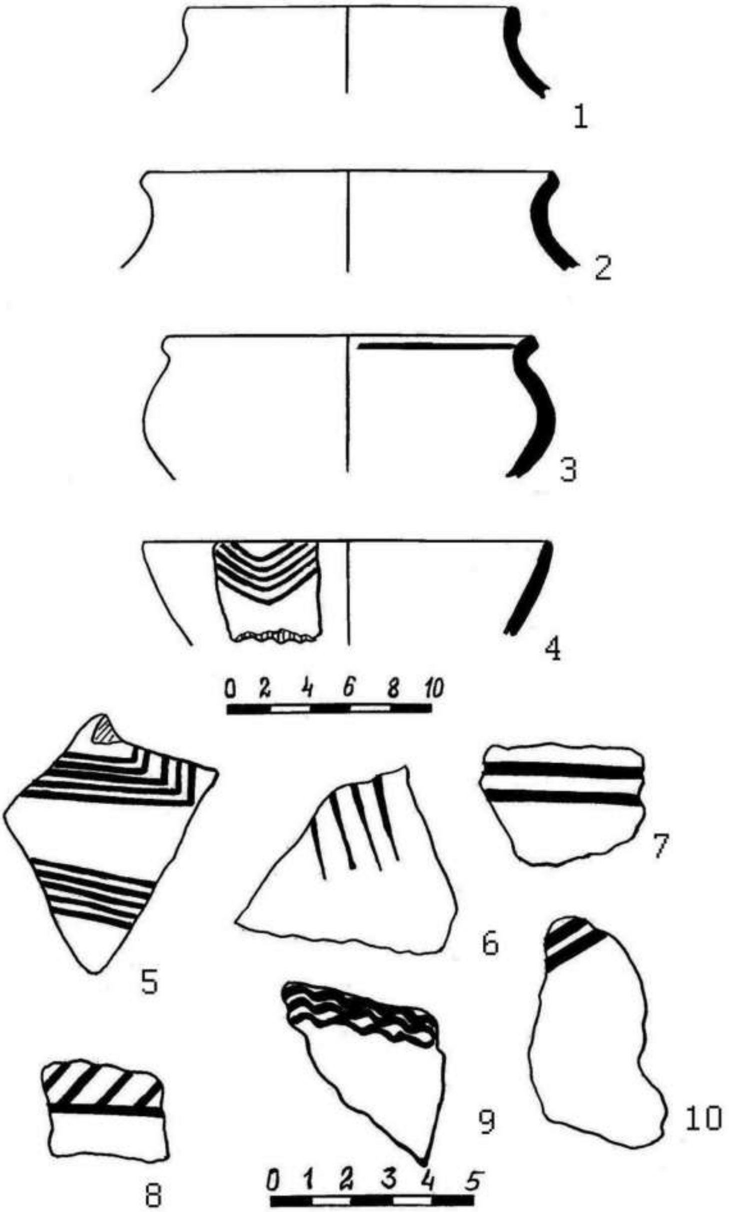

Şəkil–Рис.–Fig. 39. Qurddağ yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Гурддаг.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Gurddağ.

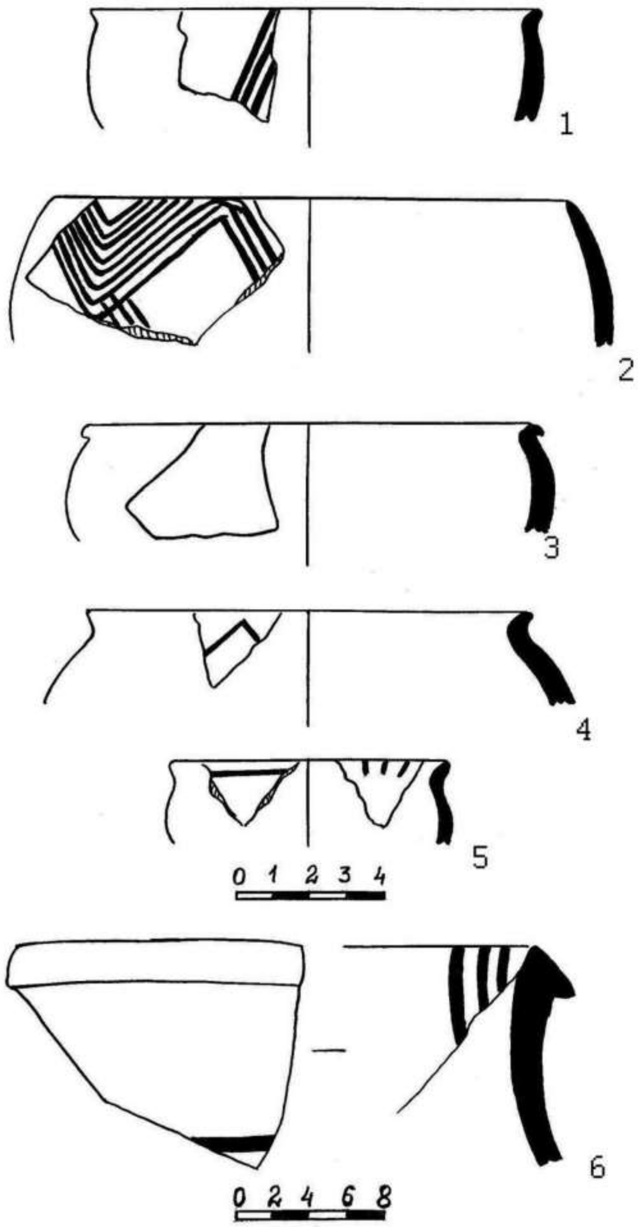

Şəkil–Рис.–Fig. 40. Sürümçək yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Сюрумчек.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Sürümçek.

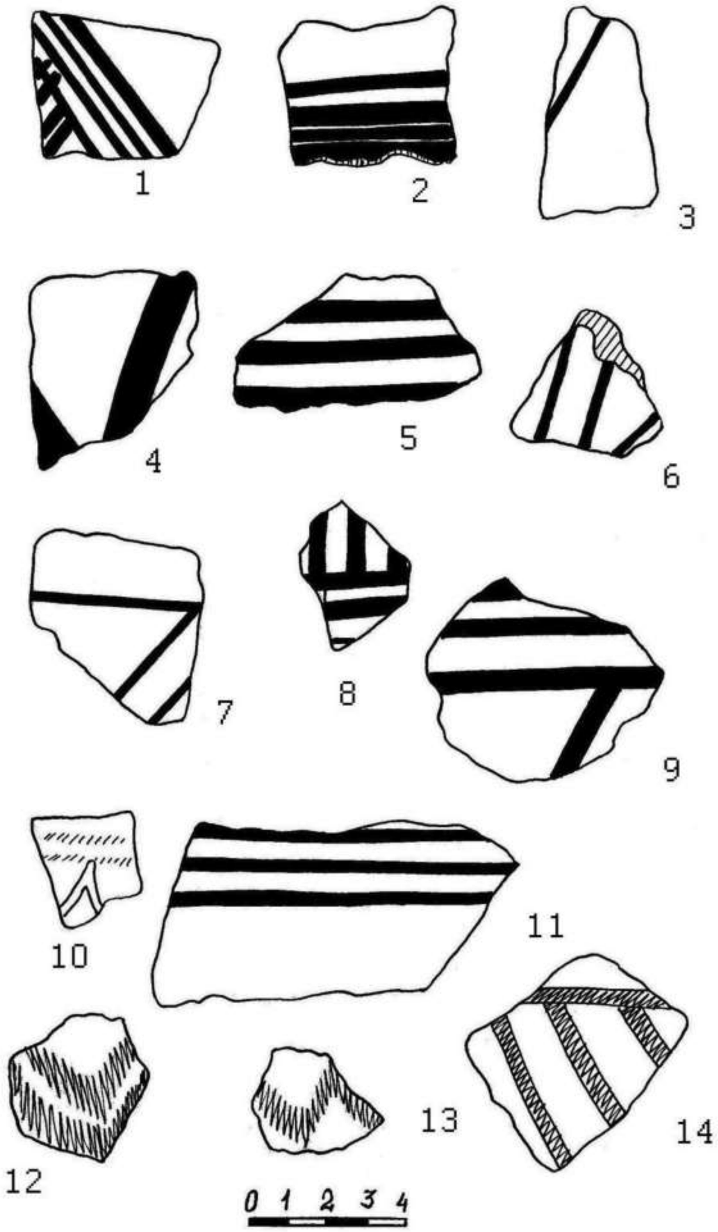

Şəkil–Рис.–Fig. 41. Sürümçək yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Сюрумчек.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Sürümçek.

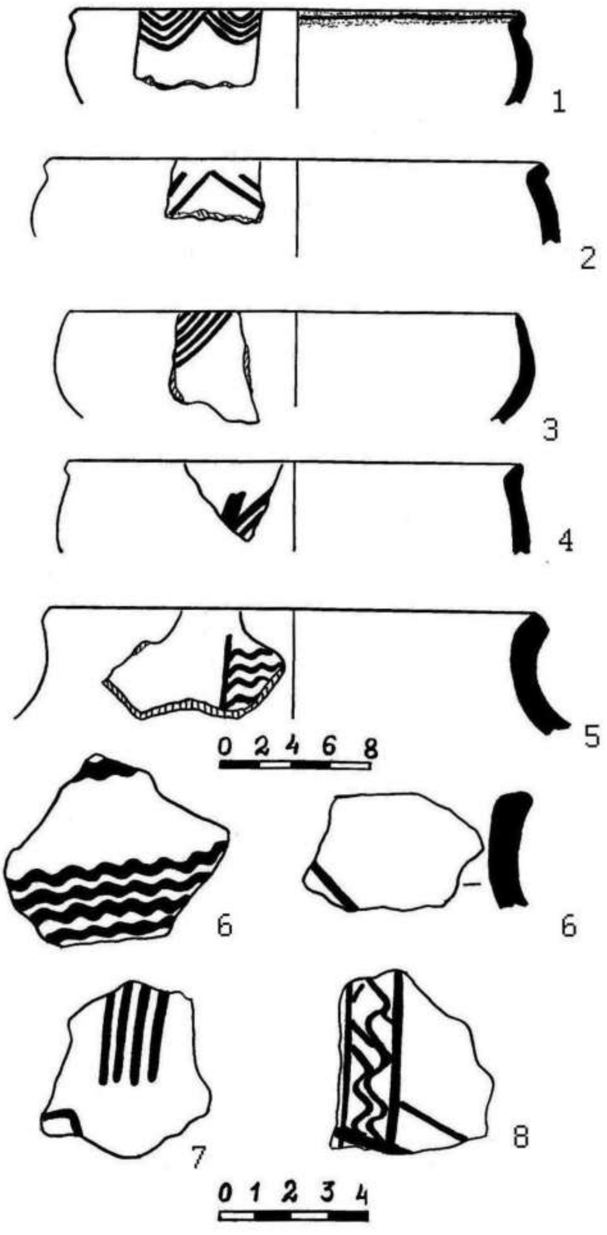

Şəkil–Рис.–Fig. 42. Qaratəpə yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Гаратепе.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 43. Qaratəpə yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Гаратепе.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Karatepe.

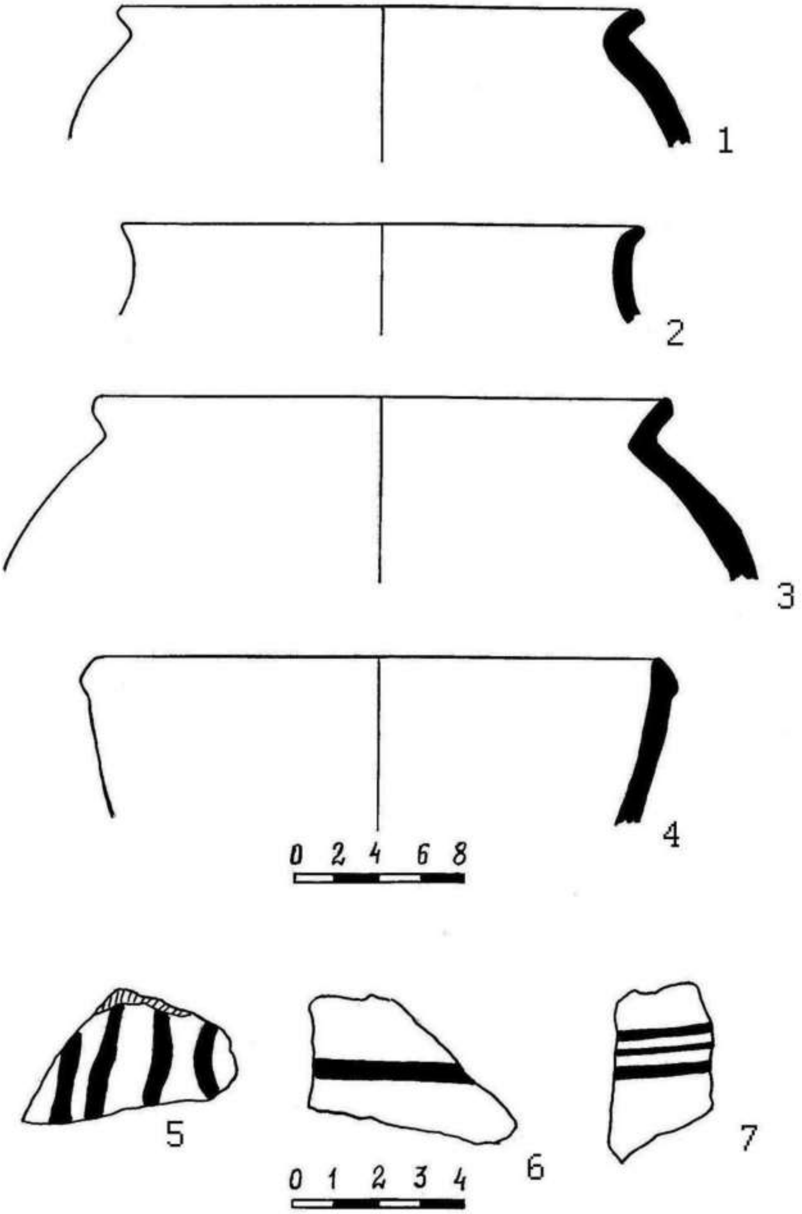

Şəkil–Рис.–Fig. 44. Qurddağ yaşayış yerinin Orta Tunc və Dəmir dövrü keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы и железа поселения Гурддаг.
Middle Bronze and İron Age ceramics of th settlement Gurddağ.

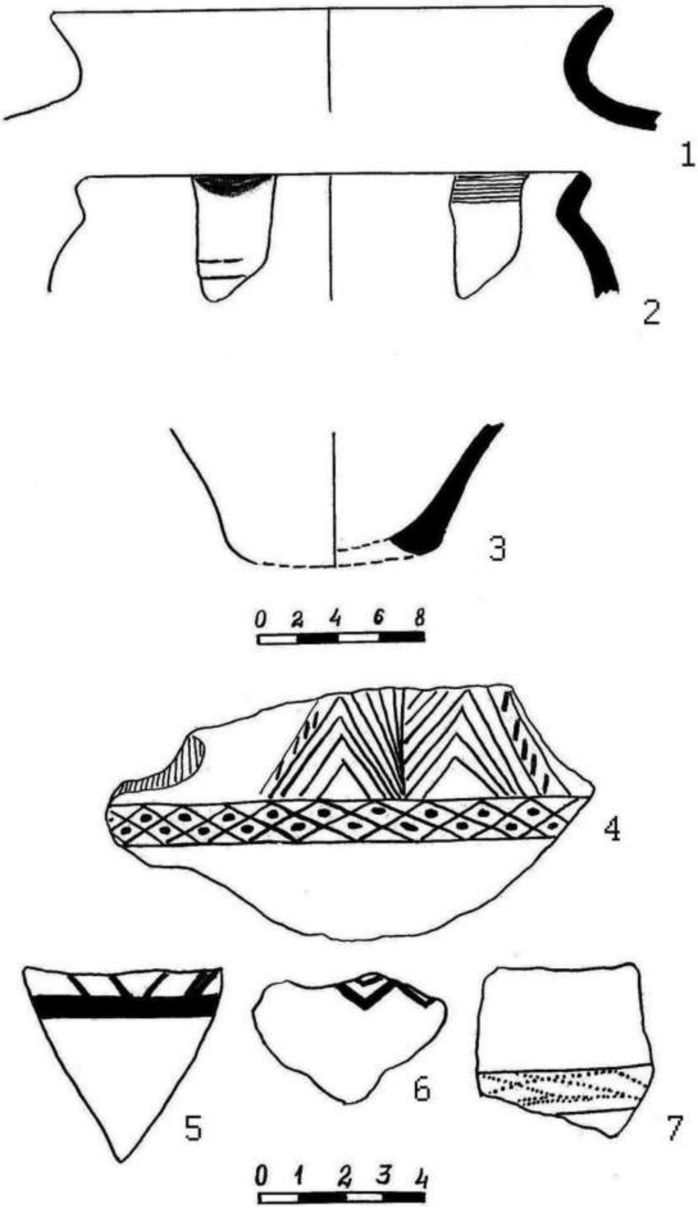

Şəkil–Рис.–Fig. 45. Göy Xəndək yaşayış yeri keramikası.
Керамика поселения Гей хендек.
Ceramics of the settlement Göy Khendek.

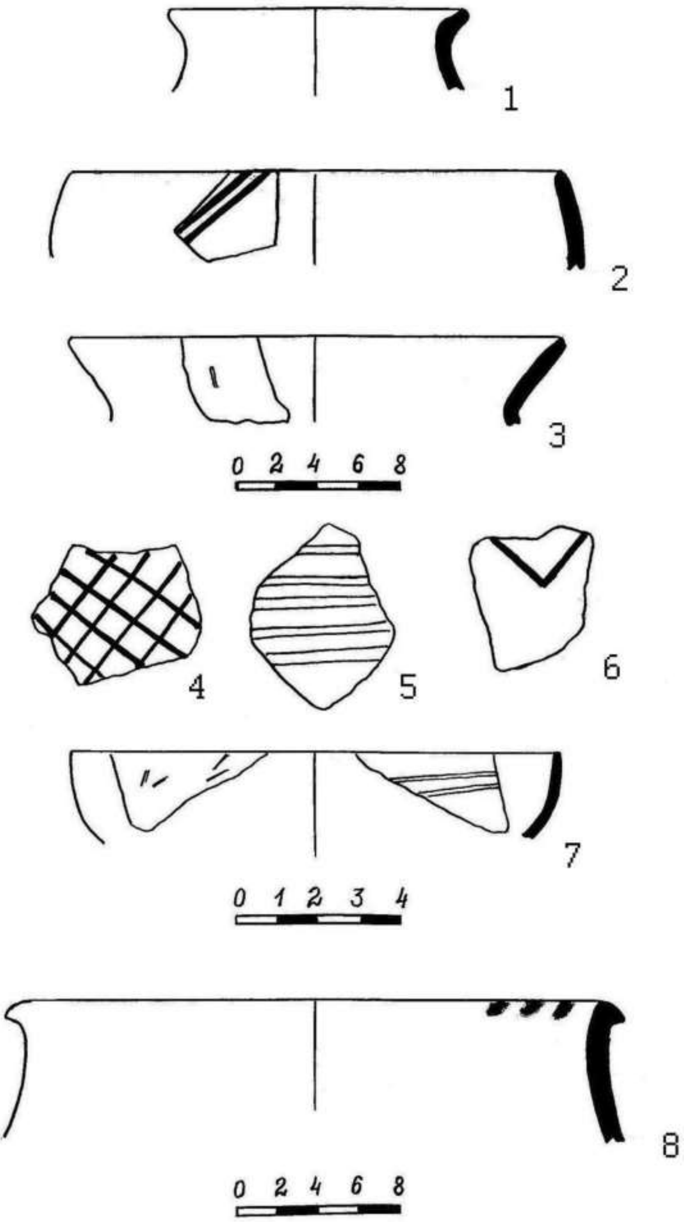

Şəkil–Рис.–Fig. 46. Göy Xəndək ve Taxçalı (2)yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Гей хендек и Тахчалы (2).
Ceramics of the settlement Göy Khendek and Tahçalı (2).

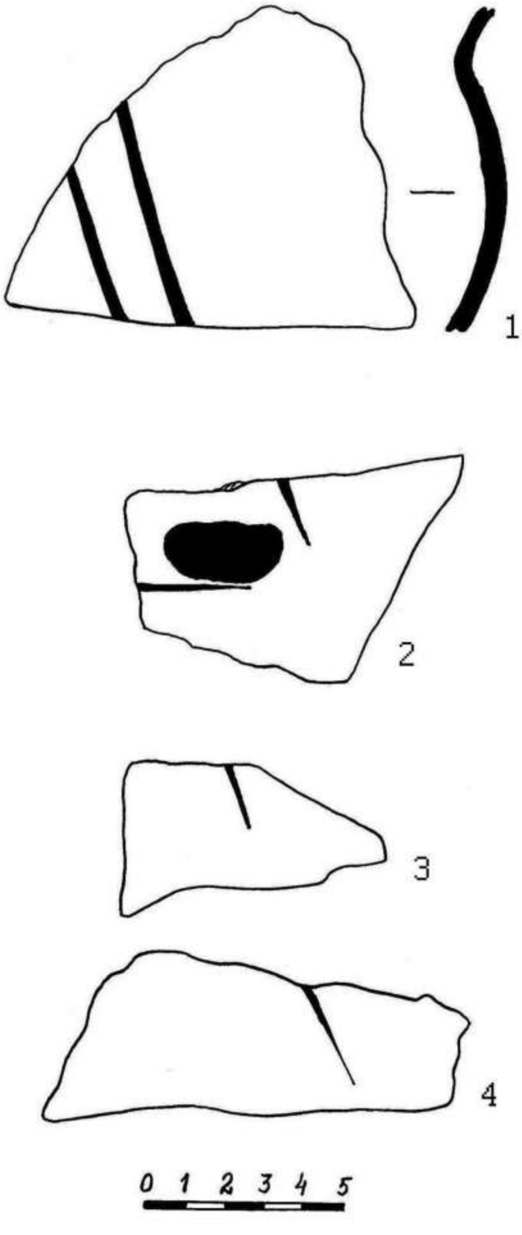

Şəkil–Рис.–Fig. 47. Sürümçek yaşayış yeri Dəmir dövrü keramikası.
Керамика эпохи железа поселения Сюрумчек.
Iron Age ceramics of the settlement Sürümçek.

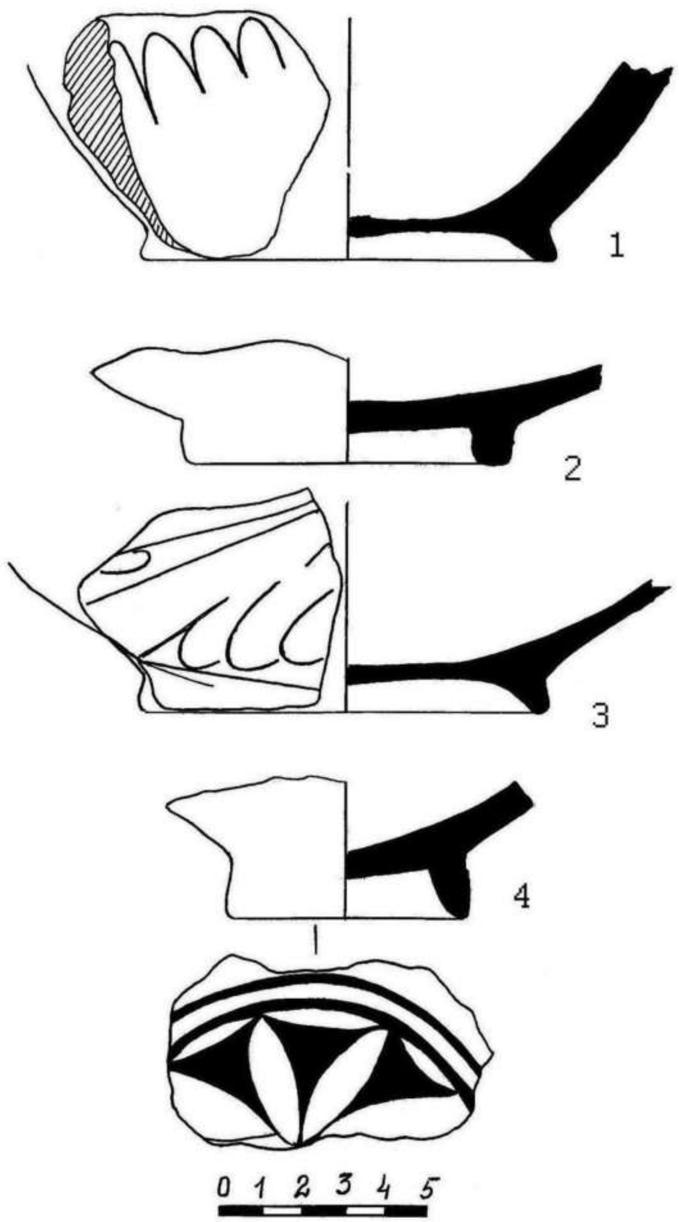

Şəkil–Рис.–Fig. 48. Orta əsr keramikası: 1–2– Taxçalı; 3–Nuvars; 4–Güney Ağıl.
Средневековая керамика: 1-2-Тахчалы; 3-Нуварс; 4-Гуней агыл.
Medieval ceramics: 1–2– Tahçalı; 3–Nuvars; 4–Güney Ağıl.

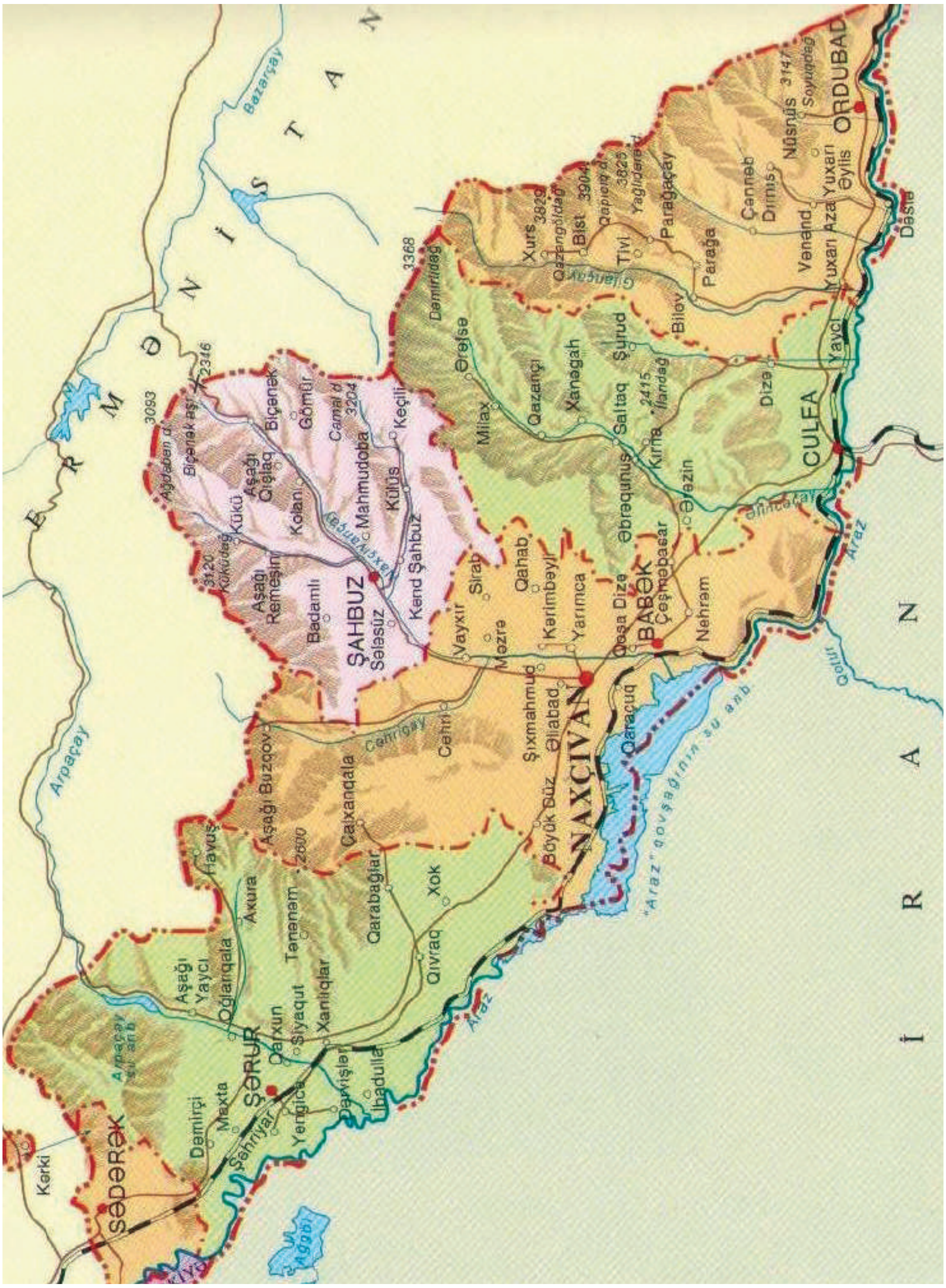

Şəkil–Рис.–Fig. 49. Naxçıvan Muxtar Respublikasının xəritəsi.
Карта Нахчыванской Автономной Республики.
Map of Nakhchivan Autonomous Republic.

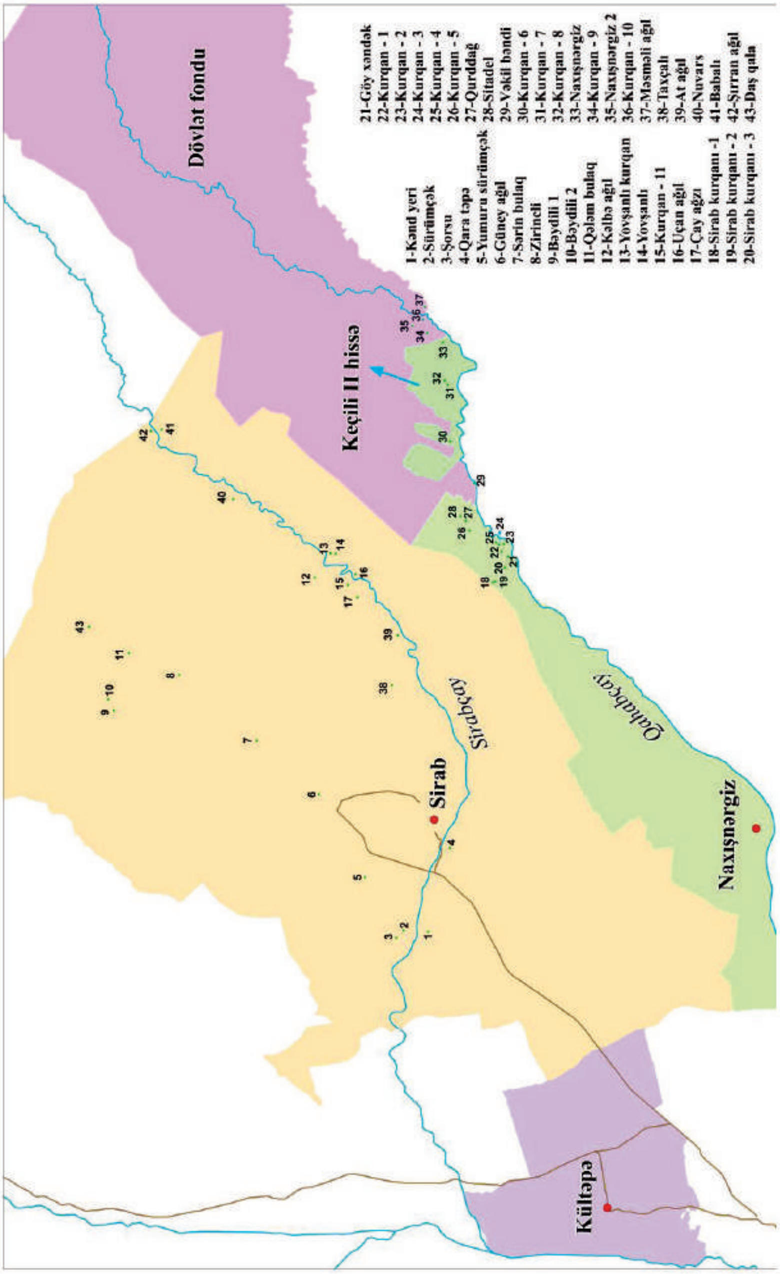

Şəkil–Рис.–Fig. 50. Sirab kəndinin ərazisində və onun ətrafında yerləşən abidələr.
Памятники на окрестности села Сираб.
Monument vicinity of Sirab.

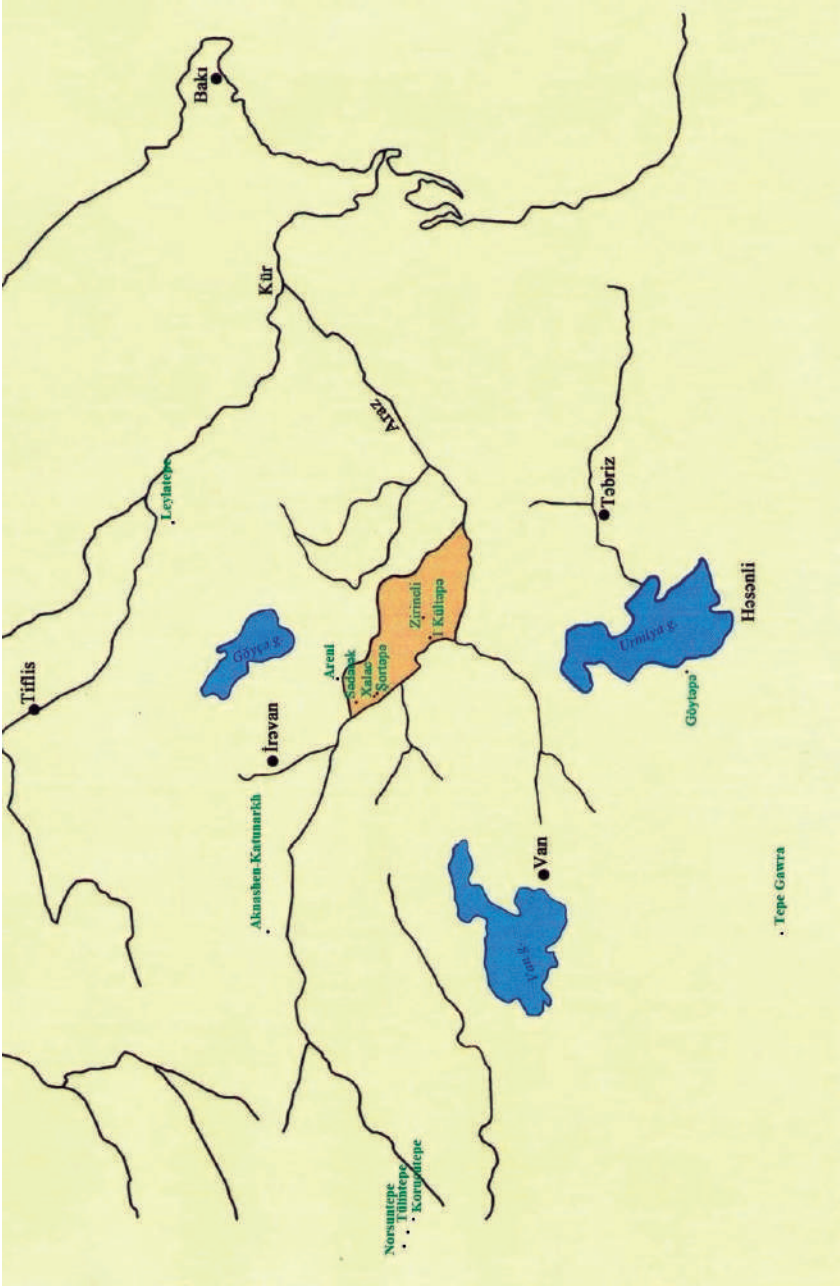

Şəkil–Рис.–Fig. 51. Naxçıvanın Eneolit abidələri.
Энеолитические памятники Нахчывана.
Chalcolithic monuments of Nakhchivan.

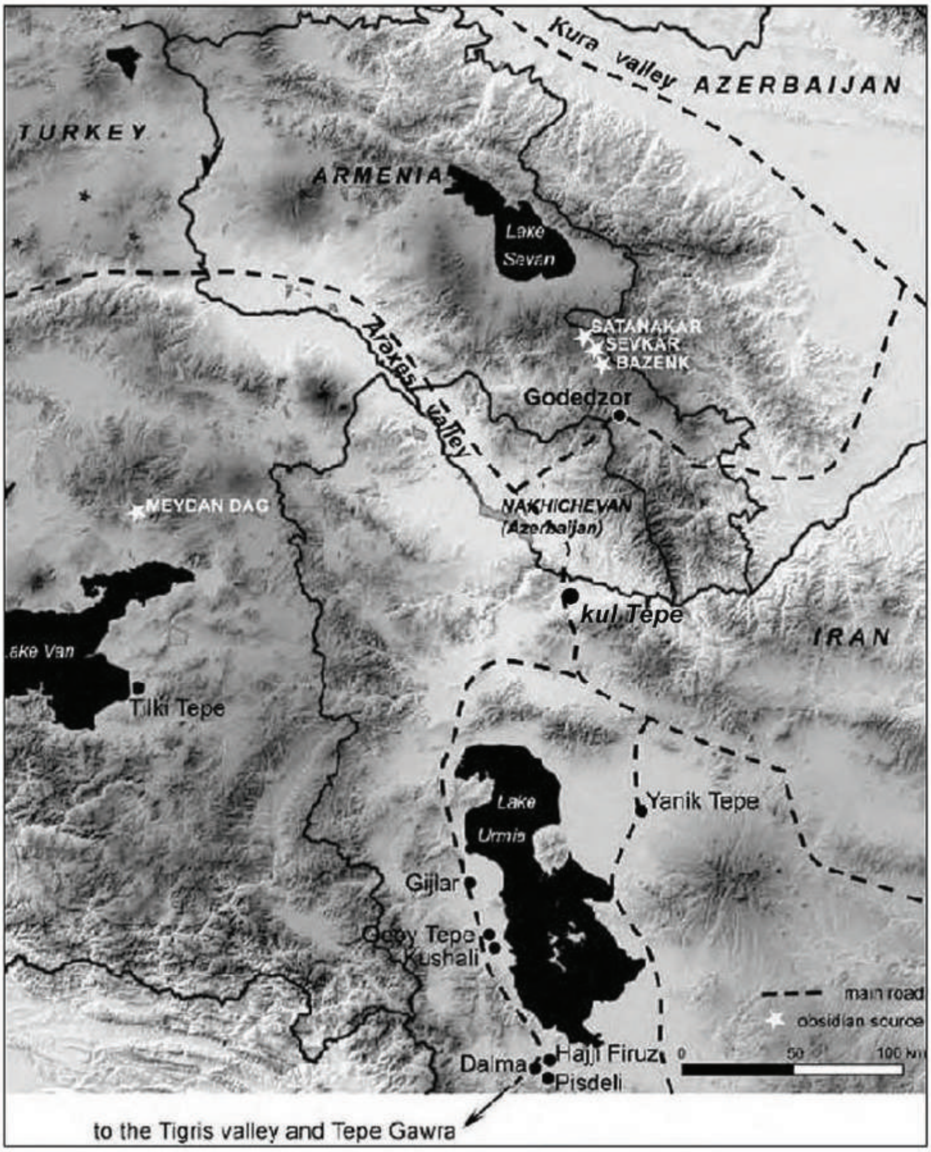

Şəkil–Рис.–Fig. 52. Qədim obsidian yolları.
Древние пути по обсидиану.
Ruts of obsidien.

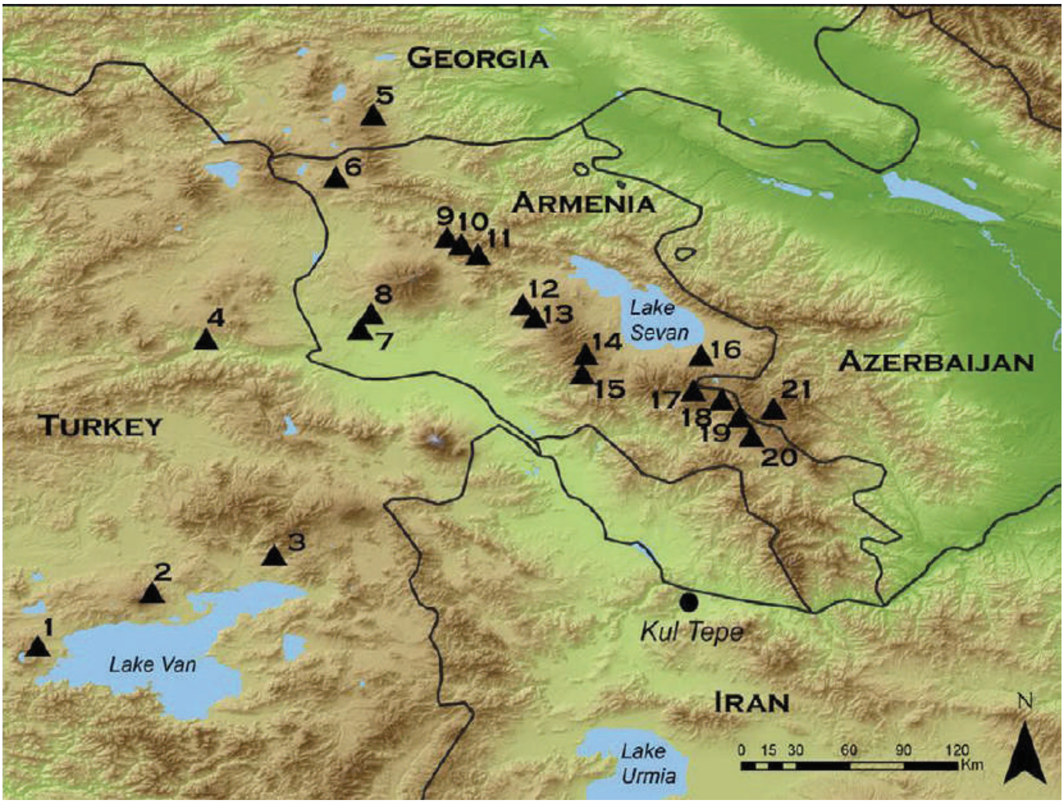

Şəkil–Рис.–Fig. 53. Qafqazın obsidian yataqları.
Обсидиановые залежи Кавказа.
Obsidien deposits of Caucasus.

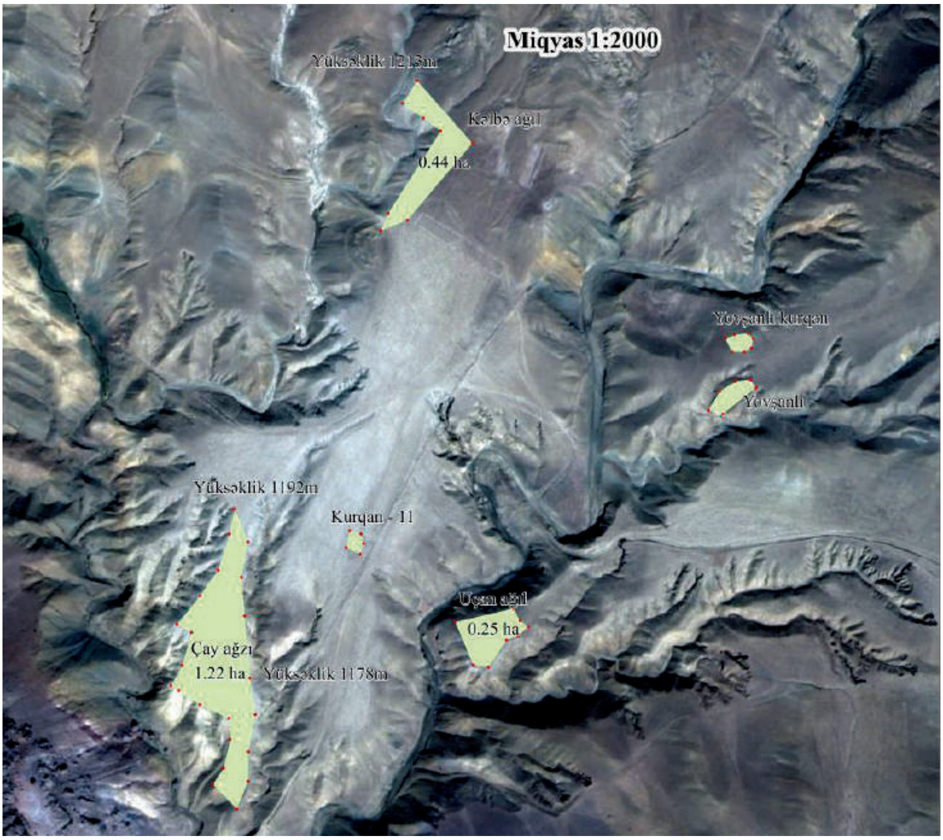

Şəkil–Рис.–Fig. 54. Sirabçay abidələrinin ortofotosu.
Ортофото Сирабчайских памятников. Ortophoto monuments of Sirabçay valley.

Şəkil–Рис.–Fig. 55. Sirabçay abidələrinin ortofotosu.
Ортофото Сирабчайских памятников.
Ortophoto monuments of Sirabçay valley.

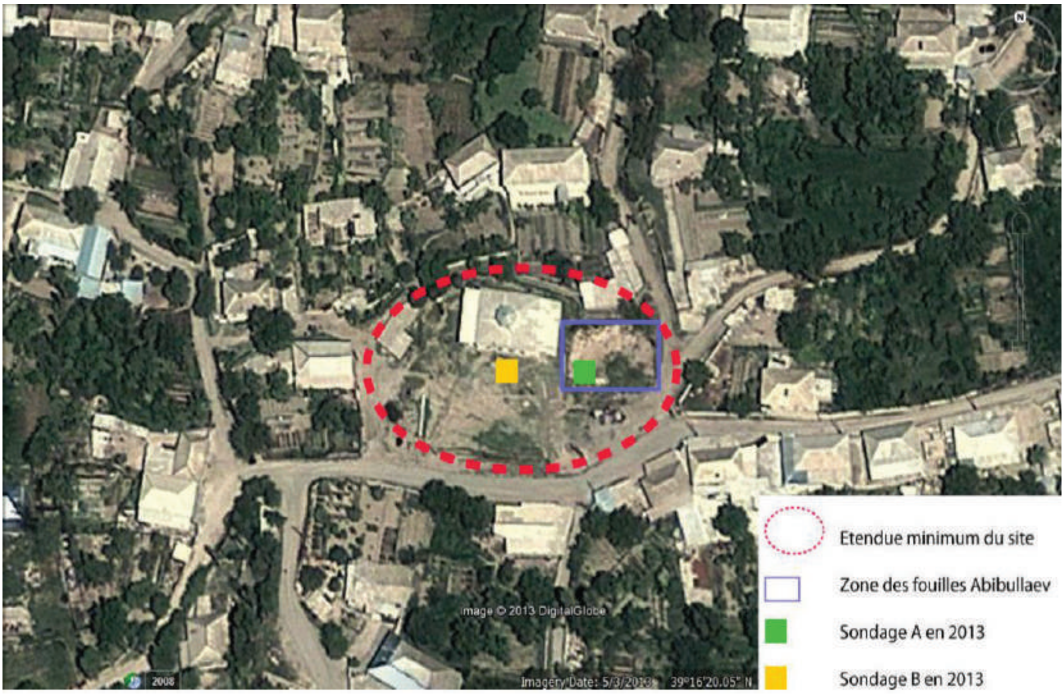

Şəkil–Рис.–Fig. 56. I Kültəpə yaşayış yeri.
Поселение Кюльтепе-I.
Settlement Kultepe-I.

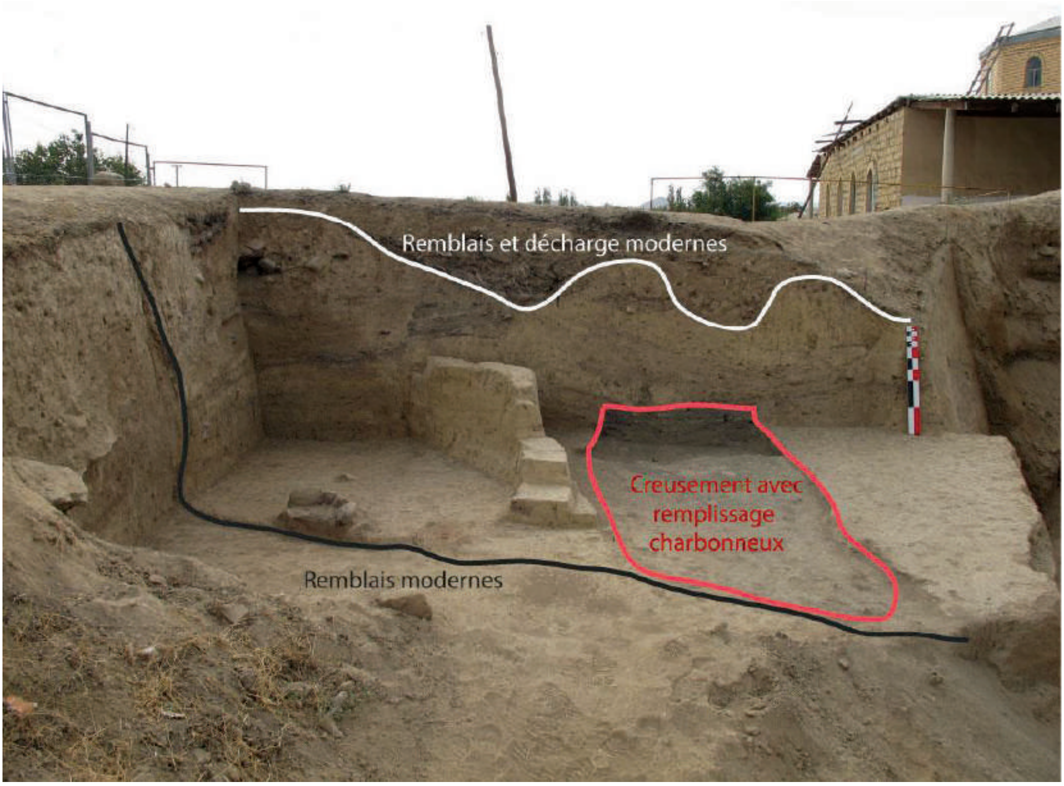

Şəkil–Рис.–Fig. 57. Kültəpədə 2013–cü ilin qazıntıları.
Раскопки 2013 года в Кюльтепе-I.
Excavations 2013 at Kultepe-I.

Şəkil–Рис.–Fig. 58. Kültəpədə 2013–cü ilin kəsiyi.
Разрез раскопок 2013 года в Кюльтепе-I.
Vertical section of settlement Kultepe-I.

Şəkil–Рис.–Fig. 59. I Kültəpənin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика Кюльтепе-I.
Chalcolithic ceramic from Kultepe-I.

Şəkil–Рис.–Fig. 60. I Kültəpənin Neolit keramikası.
Неолитическая керамика Кюльтепе-I.
Neolithic ceramic from Kultepe-I.

Şəkil–Рис.–Fig. 61. I Kültəpənin Neolit keramikası.
Неолитическая керамика Кюльтепе-I.
Neolithic ceramics of Kültepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 62. Obsidian alətlər (I Kültəpə).
Обсидиановые орудия (Кюльтепе-I).
Obsidien tools (Kultepe-I).

Şəkil–Рис.–Fig. 63. I Kültəpə. D sahəsi.
Кюльтепе-I. Участок D.
Kultepe-I. Area D.

Şəkil–Рис.–Fig. 64. I Kültəpə. D sahəsində dairəvi ev.
Кюльтепе-I. Круглая комната на участке D.
Kultepe-I. Round hous in area D.

Şəkil–Puc.–Fig. 65. I Kültəpə. D sahəsində ovalvari ev.
Кюльтепе-I. Овальная комната на участке D.
Kultepe-I Oval hous in area D.

Şəkil–Рис.–Fig. 66. I Kültəpədə aşkar olunan insan skeleti.
Человеческие скелеты из Кюльтепе-I.
Human skeleton from Kultepe-I.

Şəkil–Рис.–Fig. 67. Sirab kurqanı.
Сирабский курган.
Kurgan of Sirab.

Şəkil–Рис.–Fig. 68. Çay Ağzı kurqanı.
Курган Чай агзы.
Kurgan of Çay Ağzı.

Şəkil–Рис.–Fig. 69. Boyalı keramika.
Расписная керамика.
Painted ceramic (Çay Ağzı).

Şəkil–Рис.–Fig. 70. II Şorsu yaşayış yeri.
Поселение Шорсу II.
Settlement Şorsu II.

Şəkil–Рис.–Fig. 71. II Şorsu yaşayış yeri.
Поселение Шорсу II.
Settlement Şorsu II.

Şəkil–Рис.–Fig. 72. Şorsu yaşayış yeri.
Поселение Шорсу.
Settlement Şorsu.

Şəkil–Рис.–Fig. 73. Şorsu yaşayış yeri.
Поселение Шорсу.
Settlement Şorsu

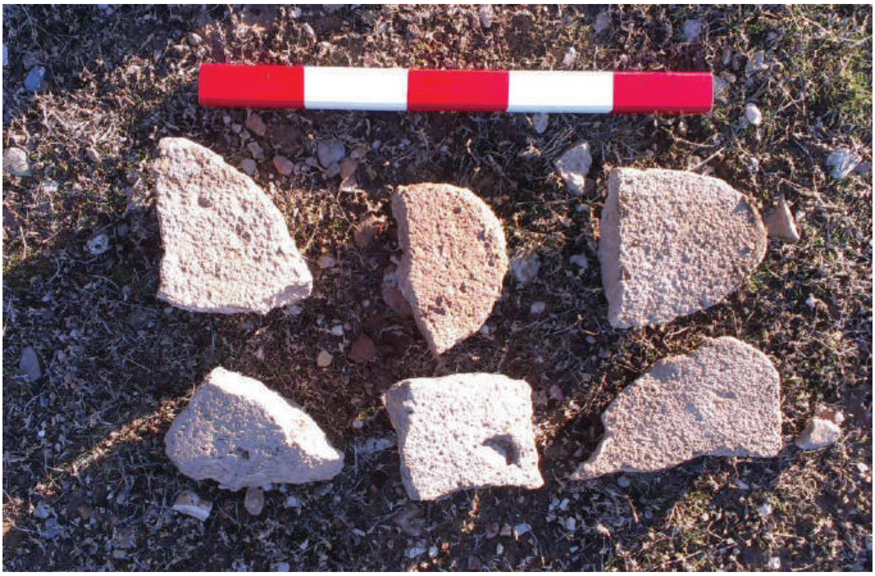

Şəkil–Рис.–Fig. 74. Şorsu yaşayış yeri.
Поселение Шорсу.
Settlement Şorsu.

Şəkil–Рис.–Fig. 75. Şorsu yaşayış yeri.
Поселение Шорсу.
Settlement Şorsu.

Şəkil–Рис.–Fig. 76. Şorsuda arxeoloji qazıntı.
Раскопки в поселении Шорсу.
Excavation at Şorsu.

Şəkil–Рис.–Fig. 77. Şorsu yaşayış yeri.
Раскопки в поселении Шорсу.
Excavation at Şorsu.

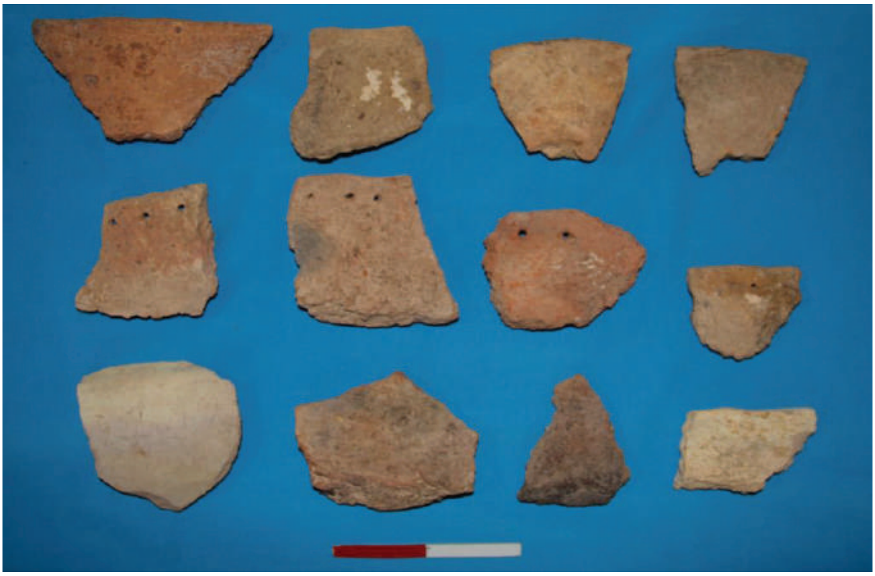

Şəkil–Рис.–Fig. 78. Şorsu keramikası.
Керамика поселения Шорсу.
Şorsu ceramics.

Şəkil–Рис.–Fig. 79. Qələməbulaq keramikası.
Керамика поселения Гелеме булаг.
Gelemebulak ceramics.

Şəkil–Рис.–Fig. 80. Qələməbulaq yaşayış yeri.
Поселение Гелеме булаг.
Settlement Gelemebulak.

Şəkil–Рис.–Fig. 81. Qələməbulaq yaşayış yeri.
Поселение Гелеме булаг.
Settlement Gelemebulak.

Şəkil–Рис.–Fig. 82. Zirincli yaşayış yeri.
Поселение Зиринджли.
Zirincli settlement.

Şəkil–Рис.–Fig. 83. Zirincli yaşayış yeri.
Поселение Зиринджли.
Zirincli settlement.

Şəkil–Рис.–Fig. 84. Obsidian yataqları.
Обсидиановые залежи.
Obsidien deposits.

Şəkil–Рис.–Fig. 85. Yeni yol keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramics from Yeni yol.

Şəkil–Рис.–Fig. 86. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramic from the settlement Yeni yol.

Şəkil–Рис.–Fig. 87. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramic from the settlement Yeni yol.

Şəkil–Рис.–Fig. 88. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramic from the settlement Yeni yol.

Şəkil–Рис.–Fig. 89. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramics from the settlement Yeni yol.

Şəkil–Рис.–Fig. 90. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramic from the settlement Yeni yol.

Şəkil–Рис.–Fig. 91. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramic from the settlement Yeni yol.

Şəkil–Рис.–Fig. 92. Yeni yol yaşayış yerinin keramikası.
Керамика поселения Ени йол.
Ceramic from the settlement Yeni yol.

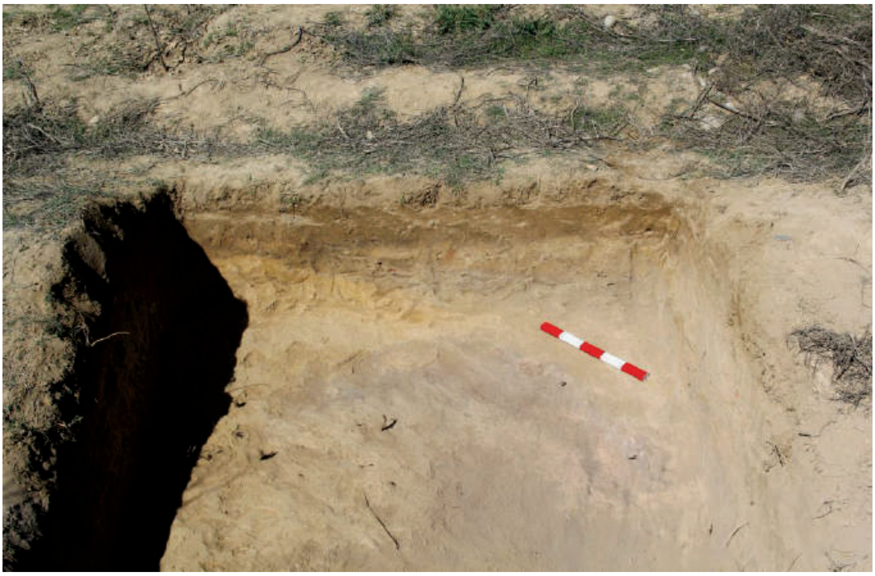

Şəkil–Рис.–Fig. 93. Yeni yol yaşayış yeri.
Поселение Ени йол.
Sounding at the settlement Yeni yol.

Şəkil–Рис.–Fig. 94. Yeni yol yaşayış yeri.
Поселение Ени йол.
Sounding at the settlement Yeni yol.

Şəkil–Рис.–Fig. 95. Yeni yol yaşayış yeri.
Поселение Ени йол.
Sounding at the settlement Yeni yol.

Şəkil–Рис.–Fig. 96. Yeni yol yaşayış yeri (birinci sahə).
Поселение Ени йол (первый участок).
Excavations at the settlement Yeni yol (area 1).

Şəkil–Рис.–Fig. 97. Yeni yol yaşayış yeri (birinci sahə).
Поселение Ени йол (первый участок).
Excavations the settlement Yeni yol (area 1).

Şəkil–Рис.–Fig. 98. Yeni yol (ikinci sahə).
Поселение Ени йол (второй участок).
Excavations at the settlement Yeni yol (area 2)

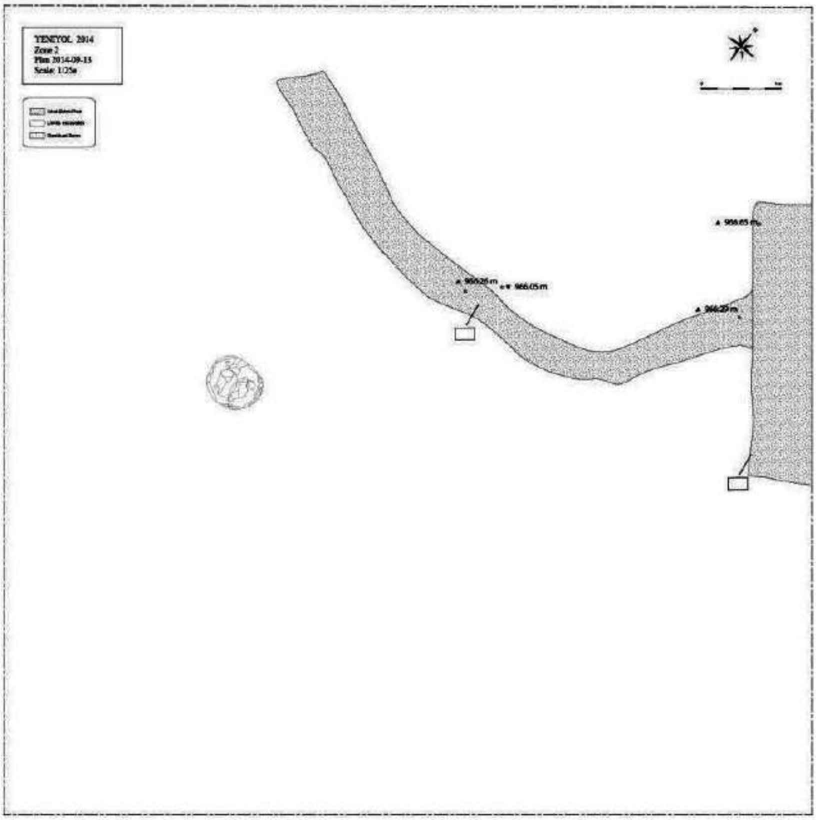

Şəkil–Рис.–Fig. 99. Yeni yol (ikinci sahənin planı).
Поселение Ени йол (план второго участка). Settlement Yeni yol (Plan of area 2).

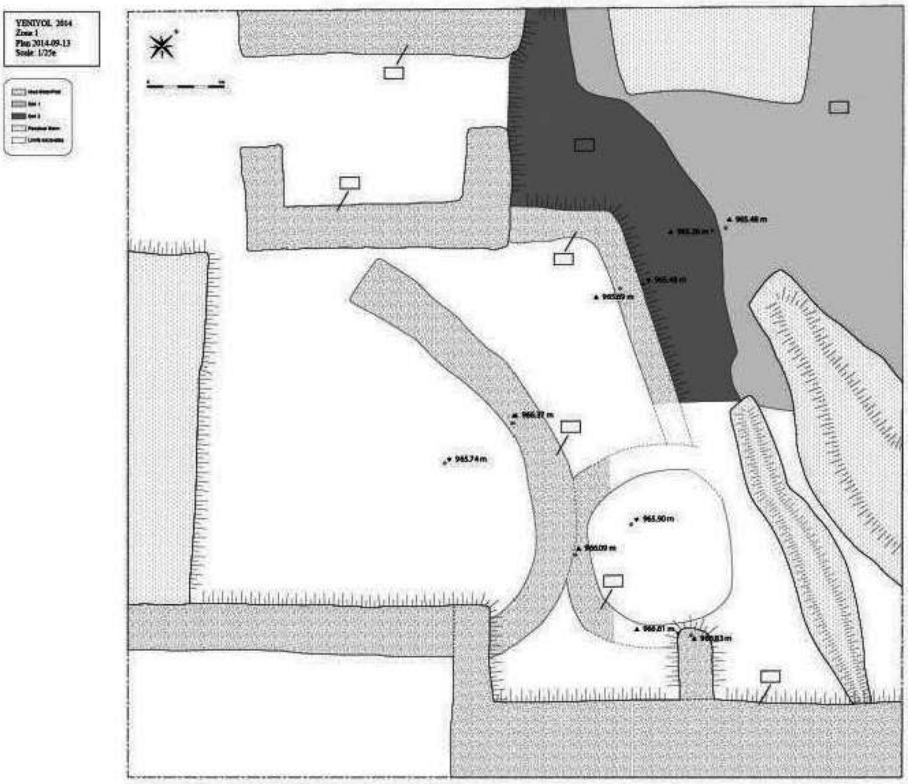

Şəkil–Рис.–Fig. 100.Yeni yol (birinci sahənin planı).
Поселение Ени йол (план первого участка).
Yeni yol (plan of area 1)

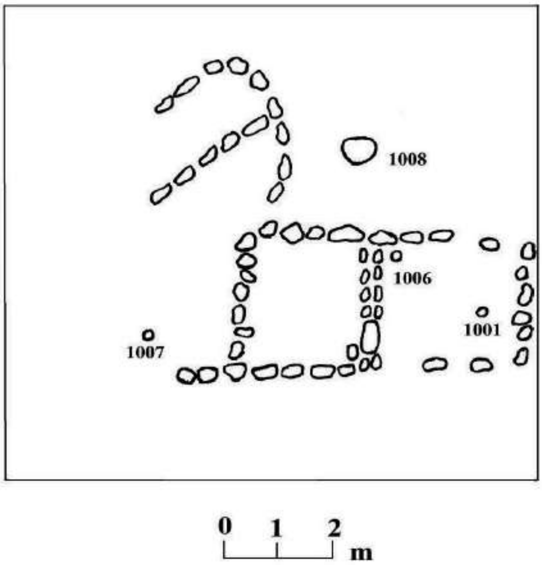

Şəkil–Рис.–Fig. 101. Şorsu (yaşayış binalarının planı).
План помещений поселения Шорсу.
Şorsu (plan of houses).

Şəkil–Рис.–Fig. 102. Şorsu keramikası.
Керамика из поселения Шорсу.
Husking tray stile ceramic from Şorsu.

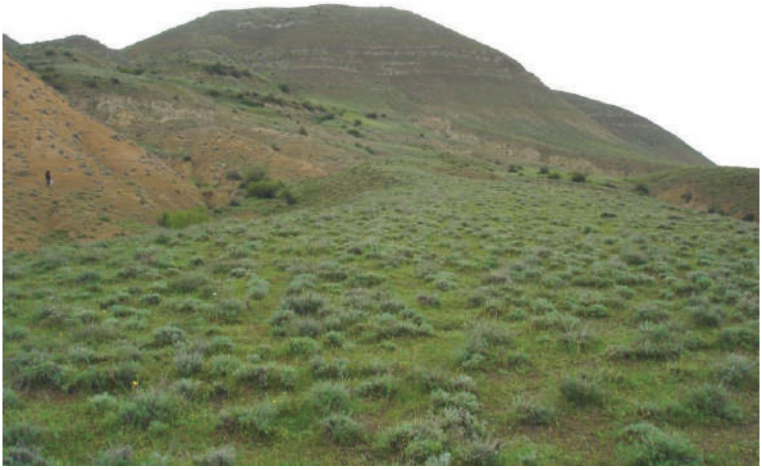

Şəkil–Рис.–Fig. 103. Zirinclik yaşayış yeri.
Поселение Зиринджли.
Settlement Zirinclik

Şəkil–Рис.–Fig. 104. Zirinclik yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Зиринджли.
Chalcolithic ceramics of the settlement Zirinclik.

Şəkil–Рис.–Fig. 105. Zirinclik yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Зиринджли.
Chalcolithic ceramics of the settlement Zirinclik.

Şəkil–Рис.–Fig. 106. Zirinclik yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Зиринджли.
Chalcolithic ceramics of the settlement Zirinclik.

Şəkil–Рис.–Fig. 107. Şorsu yaşayış yeri.
Поселение Шорсу.
Settlement Şorsu.

Şəkil–Рис.–Fig. 108. Şorsu yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика из поселения Шорсу.
Chalcolithic ceramics of the settlement Şorsu.

Şəkil–Рис.–Fig. 109. Sürümçək yaşayış yeri.
Поселение Сюрумчек.
Settlemet Sürümçek

Şəkil–Рис.–Fig. 110. Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Сюрумчек.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 111. Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Сюрумчек.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 112. Sürümçek yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Сюрумчек.
Chalcolithic ceramic of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 113. Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Сюрумчек.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 114. Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Сюрумчек.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 115. Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Сюрумчек.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 116. At ağıl yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Ат агыл.
Chalcolithic ceramics of the settlement At Ağıl

Şəkil–Рис.–Fig. 117. Taxçalı yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Тахчалы.
Chalcolithic ceramic of the settlement Tahçalı.

Şəkil–Рис.–Fig. 118. Sürümçək yaşayış yerinin Proto Kür–Araz keramikası.
Прото Куро-араксская керамика поселения Сюрумчек.
Proto Kuro–Araxes ceramic of the settlement Sürümçek

Şəkil–Рис.–Fig. 119. Sürümçək yaşayış yerinin Proto Kür–Araz keramikası.
Прото Куро-аракcская керамика поселения Сюрумчек.
Proto Kuro–Araxes ceramic of the settlement Sürümçek

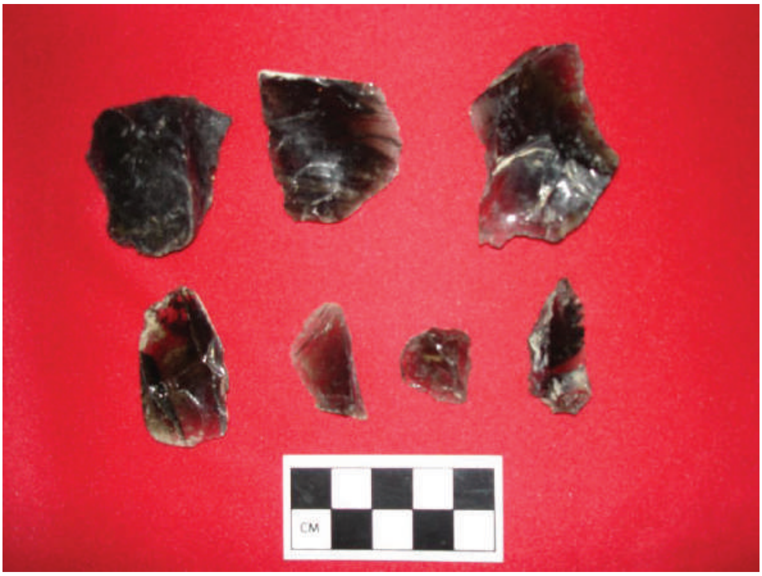

Şəkil–Рис.–Fig. 120. Sürümçək yaşayış yeri. Obsidian qəlpələri.
Поселение Сюрумчек. Отщепи обсидиана.
Obsidian assemblage of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 121. Çay ağzı yaşayış yeri.
Поселение Чай агзы.
Settlement Çay ağzı.

Şəkil–Рис.–Fig. 122. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Чай агзы.
Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Şəkil–Рис.–Fig. 123. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Чай агзы.
Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı.

Şəkil–Рис.–Fig. 124. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Чай агзы.
Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı.

Şəkil–Рис.–Fig. 125. Çay ağzı yaşayış yerinin Neolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Чай агзы.
Nolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Şəkil–Рис.–Fig. 126. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Чай агзы.
Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Şəkil–Рис.–Fig. 127. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Чай агзы.
Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı.

Şəkil–Рис.–Fig. 128. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Чай агзы.
Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Şəkil–Рис.–Fig. 129. Güney Ağıl yaşayış yeri.
Поселение Гюней агыл.
Settlement Güney Ağıl

Şəkil–Рис.–Fig. 130. Güney Ağıl yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Гюней агыл.
Chalcolithic ceramics of the settlement Güney Ağıl.

Şəkil–Рис.–Fig. 131. Güney Ağıl yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Гюней агыл.
Chalcolithic ceramics of the settlement Güney Ağıl.

Şəkil–Рис.–Fig. 132. Güney Ağıl yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Гюней агыл.
Chalcolithic ceramics of the settlement Güney Ağıl.

Şəkil–Рис.–Fig. 133. Qaratəpə yaşayış yeri.
Поселение Гаратепе.
Settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 134. Qaratəpə yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Гаратепе.
Chalcolithic ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 135. Qaratəpə yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Гаратепе.
Chalcolithic ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 136. Qaratəpə yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Гаратепе.
Chalcolithic ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 137. Qurddağ yaşayış yeri.
Поселение Гурддаг.
Settlement Gurddağ.

Şəkil–Рис.–Fig. 138. Qurddağ yaşayış yerinin Eneolit keramikası.
Энеолитическая керамика поселения Гурддаг.
Chalcolithic ceramics of the settlement Gurddağ.

Şəkil–Рис.–Fig. 139. At ağıl yaşayış yeri.
Поселение Ат агыл.
Settlement At Ağıl.

Şəkil–Рис.–Fig. 140. Nukleus. At ağıl yaşayış yeri.
Нуклеус. Поселение Ат агыл.
Nucleus from settlement At Ağıl.

Şəkil–Рис.–Fig. 141. Qurddağ yaşayış yeri.
Поселение Гурддаг.
Settlement Gurddağ.

Şəkil–Рис.–Fig. 142. Orta Tunc dövrü keramikası (Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramic of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 143. Orta Tunc dövrü keramikası (Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 144. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramic of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 145. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 146. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramic of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 147. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 148. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 149. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 150. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 151. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 152. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig.153. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe

Şəkil–Рис.–Fig.154. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramic of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 155. Orta Tunc dövrü keramikası(Qaratəpə).
Керамика эпохи средней бронзы (Гаратепе).
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe.

Şəkil–Рис.–Fig. 156. Orta Tunc dövrü keramikası (Qurddağ).
Керамика эпохи средней бронзы (Гурддаг).
Middle Bronz Age ceramic of the settlement Gurddağ.

Şəkil–Рис.–Fig. 157. Qurddağ yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Гурддаг.
Middle Bronz Age ceramic of the settlement Gurddağ.

Şəkil–Рис.–Fig.158. Qurddağ yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Гурддаг.
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Gurddağ.

Şəkil–Рис.–Fig. 159. Qurddağ yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Гурддаг.
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Gurddağ.

Şəkil–Рис.–Fig. 160. Göy Xəndək kurqanının Orta Tunc dövrü keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Гей хендек.
Middle Bronz Age ceramic of the kurgan Göy Khendek.

Şəkil–Рис.–Fig.161. Orta Tunc dövrü keramikası (Göy Xəndək).
Керамика эпохи средней бронзы поселения Гей хендек.
Middle Bronz Age ceramic of the kurgan Göy Khendek.

Şəkil–Рис.–Fig. 162. Orta Tunc dövrü keramikası (Sürümçək).
Керамика эпохи средней бронзы поселения Сюрумчек.
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 163. Orta Tunc dövrü keramikası (Sürümçək).
Керамика эпохи средней бронзы поселения Сюрумчек.
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 164. Sürümçek yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Сюрумчек.
Middle Bronz Age ceramic of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 165. Sürümçək yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası.
Керамика эпохи средней бронзы поселения Сюрумчек.
Middle Bronz Age ceramics of the settlement Sürümçek.

Şəkil–Рис.–Fig. 166. Güney Ağıl yaşayış yerinin Orta əsr keramikası.
Средневековая керамика поселения Гюней агыл.
Medieval ceramics of the settlement Güney Ağıl.

Şəkil–Рис.–Fig. 167. Taxçalı yaşayış yerinin Orta əsr keramikası.
Средневековая керамика поселения Тахчалы.
Medieval ceramics of the settlement Tahçalı.

Şəkil–Рис.–Fig. 168. Nuvars yaşayış yeri.
Поселение Нуварс.
Settlement Nuvars.

Şəkil–Рис.–Fig.169. Nuvars yaşayış yerinin Orta əsr keramikası.
Средневековая керамика поселения Нуварс.
Medieval ceramics of the settlement Nuvars.

Şəkil–Рис.–Fig. 170. Göy Xəndək yaşayış yeri.
Поселение Гей хендек.
Settlement Göy Khendek.

Şəkil–Рис.–Fig. 171. Göy Xəndək kurqanı.
Курган. Гей-хендек.
Kurgan of Göy Khendek.

Şəkil–Рис.–Fig. 172. Kurqan (Çay ağzı).
Курган. Чай агзы.
Kurgan (Çay ağzı).

Şəkil–Рис.–Fig. 173. Sirab kromlexi.
Сирабский кромлех.
Cromlech of Sirab.

Şəkil–Рис.–Fig. 174. Taxçalı yaşayış yeri.
Поселение Тахчалы.
Settlement Tahçalı

Şəkil–Рис.–Fig. 175. Şırran Ağıl yaşayış yeri.
Поселение Шырран агыл.
Settlement Şırran Ağıl.

Şəkil–Рис.–Fig. 176. Şırran Ağıl yaşayış yeri.
Поселение Шырран агыл.
Settlement Şırran Ağıl.

Şəkil–Рис.–Fig. 177. Babalı yaşayış yeri.
Поселение Бабалы.
Settlement Babalı.

Şəkil–Рис.–Fig.178. Vekil bendi.
Векил бенди.
Vekil dike.

Şəkil–Рис.–Fig. 179. Gəlindaş.
Гелиндаш.
Gelindash.

Şəkil–Рис.–Fig. 180. İydeli pir.
Святилище Игдели пир.
Sacred place İydeli.

Şəkil–Рис.–Fig. 181. Dəlikdaş piri.
Святилище Делик даш. Sacred place Delikdash.

Şəkil–Рис.–Fig. 182. Dəlikdaş piri.
Святилище Делик даш. Sacred place Delikdash.

Şəkil–Рис.–Fig. 183. Daşqala mağarsı.
Пещера Дашгала.
Cave Daşkale.

Şəkil–Рис.–Fig. 184. Daşqala mağarsı.
Пещера Дашгала.
Cave Daşkale.

Şəkil–Рис.–Fig.185. Qayaaltı sığınacaq (At Ağıl).
Под скальное убежище (Ат агыл).
Under a rocky refuge (At Ağıl).

Şəkil–Рис.–Fig. 186. Qayaaltı sığınacaq (Güney Ağıl).
Под скальное убежище (Гюней агыл).
Under a rocky refuge (Güney Ağıl).

Şəkil–Рис.–Fig. 187. Sirab şəlaləsi.
Сирабский водопад.
Sirab Falls.

*** *** ***

Vəli Baxşəli oğlu Baxşəliyev

I KÜLTƏPƏ VƏ ONUN ƏTRAFINDA ARXEOLOJİ ARAŞDIRMALAR

Bakı – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu – 2017

*** *** ***

Вели Бахшали оглу Бахшалиев

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В КЮЛЬТЕПЕ-I И ЕГО ОКРЕСТНОСТЯХ

Баку – Фонд Развития Науки при Президенте Азербайджанской Республики – 2017

*** *** ***

Veli Bakhshali o. Bakhshaliyev

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN KULTEPE-I AND ITS VICINITY

Baku – The Fund of Development of Science at the President of the Azerbaijan Republic – 2017

****   ***   ****

Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.

*Nəşriyyat redaktoru – **Əliş Mirzallı***
*Texniki redaktor – **Mətanət Qaraxanlı***
*Kompyuter tərtibatı – **Günel Muxtarova***
*Korrektor – **Rita Müslümova***

Çapa imzalanıb: 05.10.2017.
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Ofset çap. Ofset kağızı. Həcmi: 17 ç.v.
Tiraj: 150. Sifariş № 16.

MÜTƏRCİM

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az